ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY

VITA ANTIQUA

№1

КИЇВ
1999

ПЕРЕДМОВА

Кардинальні зміни суспільного життя в України порушили традиційні системи організації та фінансування наукових досліджень. Виникла необхідність створення нових структур, які б могли частково заповнити цю прогалину.

З цією метою за ініціативою історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, групи співробітників Інституту археології НАН України та деяких громадських організацій в листопаді 1997 року було створено об'єднання громадян «Товариство Археології та Антропології».

Завданням товариства згідно статуту об'єднання є:

— об'єднання зусиль у наукових дослідженнях з археології, антропології та музеєзнавства;
— впровадження всебічного вивчення археологічних та культурно-історичних пам'яток;
— проведення археологічних та антропологічних конференцій, з'їздів, збірок, семінарів та виставок;
— накопичення інформації про наукові досягнення у галузях антропології, археології та музеєлогії з подальшим розповсюдженням та використанням її у науково-просвітницькій та учбовій роботі;
— видавництво наукової та популярної літератури з археології, антропології та музеєлогії;
— всіляке впровадження наукових знань у музейну справу. Створення та експонування археологічних та антропологічних колекцій наукового та історико-культурного значення.

В структурі товариства створені наступні відділи: інформаційний, експедиційний, військово-культурної антропології, підводної археології, спелеологічний, видавничий, бібліотечний, музеєзнавчий, фінансовий.

Однією з перших акцій діяльності товариства стало видання запропонованої збірки наукових праць. Авторський колектив збірки, головним чином, склався з дослідників, які вже багато років працюють в науці і мають достатню кількість попередніх публікацій. До збірки також увійшли наукові роботи молодих вчених, які тільки-но починають свій науковий шлях.

Видання збірки **«Vita Antiqua»** «Товариство Археології та Антропології» розраховує зробити щорічним. Ми плануємо не обмежувати тематику збірки жорсткими рамками. Будь яка тема з археології та антропології, може бути опублікована в наступних збірках товариства.

VITA ANTIQUA № 1

Збірка наукових праць

Збірка затверджена до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Головний редактор:
д.і.н., проф. Гладких М.І.

Редакційна колегія:
д.і.н., проф. Борисенко В.К.,
д.і.н. Залізняк Л.Л.,
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.,
д.і.н. Моця О.П.

Відповідальний секретар:
Рижов С.М.

Технічний редактор:
Шидловський П.С.

Рецензенти:
д.і.н., проф. Буравченков Б.О.,
д.і.н. Зубарь В.М.

Реєстраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 року
Міністерством інформації України

Засновник — "Товариство Археології та Антропології".

Адреса редакції:
252030, м.Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

© Товариство Археології та Антропології
© Колектив авторів
© Дизайн-макет Адаменко Д.В.
© Обкладинка Адаменко Д.В.

КИЇВ–1999

С.Рыжов *Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье* 3

В.Степанчук *Средний палеолит Крыма. Индустрийные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины вариабельности* 17

М.Гладких *Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита* 29

Н.Риндюк, Н.Скакун *Новые находки антропоморфной пластики в Болград-Алдень II* 35

В.Піоро *Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів в курганах ямної культури степової України* 41

Ю.Малєєв, В.Конопля *Багатошарове поселення Блищанка на р.Серет* 45

Л.Самойленко *Курган епохи середньої та пізньої бронзи біля с.Затишне Луганської області* 59

Б.Антоненко *Глиняні статуетки з катакомбного поховання* 63

С.Зеленко *Работы подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Южном берегу Крыма в 1991-1995* ... 65

С.Сорокопуд, А.Филоненко *О подводных археологических разведках в акватории Севастополя в 1993-1994 гг.* 71

І.Піоро *Готи в гірському Криму* 75

О.Комар *Сармати Поросся та "південна" гіпотеза походження Русі* 81

Ф.Андрощук *К датировке скандинавских фибул типа Petersen-51* 89

Р.Осадчий, О.Філюк *Поселення великокняжої доби XI-XIII ст. біля с.Софіївська Борщаговка на Київщині* 95

Е.Линёва *Предпосылки и история зарождения отечественной археологии* 99

Ю.Омельченко *Домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей* 107

С. РЫЖОВ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОБРАБОТКИ КАМНЯ на МУСТЬЕРСКОЙ СТОЯНКЕ МАЛЫЙ РАКОВЕЦ IV в ЗАКАРПАТЬЕ

ABSTRACT

The article provides the technical-typological analysis of stone tools and departures of stone production of the mousterian complex of Malyj Rakovets IV.

The reconstmction of paleoproduction involves a detailed technological flakes analysis. The researching process was devided at three stages: 1. the flakes are divided into «real» and «doubtful»; 2. the technical-morphological description of «real» flakes; 3. reconstration of stage editing sequences on the basis of technological analysis of flakes and technical-typological descriptions of the core.

Первые раннепалеолитические находки в районе хребта Великий Шолес на окраине с. Рокосово Закарпатской области были собраны геологом В.Ф.Петрунем летом 1968 года. В ходе проведенных рекогносцировочных работ на поверхности было обнаружено два пункта раннепалеолитических местонахождений Рокосово I и II, а также *«отдельные палеолитического облика отщепы»* встречались по периферии Кошелевского и Малораковецкого липаритовых массивов (Петрунь 1972: 87).

В 1969 году на южной окраине с. Малый Раковец В.Н.Гладилиным были собраны первые раннепалеолитические обсидиановые поделки — местонахождение Малый Раковец I (7 изделий).

После открытия стоянки Королево (Гладилин 1975: 14-16), параллельно с исследованиями на ней, проводились постоянные поиски новых стратифицированных памятников. В 1977 г. В.Н.Гладилиным были открыты еще 2 пункта — Малый Раковец II (14 изделий) и Малый Раковец II (15 изделий).

В 1978 г., 1980 г. в результате разведочных работ Закарпатской палеолитической экспедиции, проведенных В.И.Ситливым, Ю.В.Кухарчуком по трассе газопровода «Союз», на южной окраине села Малый Раковец Иршавского района было обнаружено еще 4 раннепалеолитических пункта (Ситливый 1985: 412; Ситливый 1989: 146-153). Из семи местонахождений подъемного материала Малого Раковца наибольшее количество находок происходило из IV-го пункта (100 различных поделок времени ашель — мустье), обнаруженного на вершине одного из гребнеобразных холмов на расстоянии 1,5-2 км. от южной окраины одноименного села. В траншее и на поверхности газопровода залегали многочисленные находки ашело-мустьерского времени.

В 1980 г., 1982 г. и 1989 г. на местонахождении Малый Раковец IV В.И.Ситливым были заложены 3 шурфа, которые дали стратифицированные находки мустьерского времени. В течении 1990-1991 г. г. Археологическим музеем при Институте зоологии АН УССР под руководством В.И.Ситливого и при участии автора данной статьи проводились раскопки этого памятника. Раскопанная площадь составила 132 м². По результатам этих исследований было опубликовано предварительное сообщение (Sitlivyj and Ryzov 1992). В 1995 году Кафедрой археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко раскопки палеолитического местонахождения Малый Раковец IV были продолжены.

Топография стоянки

Стоянка Малый Раковец IV расположена на восточных отрогах Выгорлат-Гутинской вулканической гряды, которая берет свое начало на территории Словакии и проходит в юго-восточном направлении по территории Украинского Закарпатья по линии Ужгород — Мукачево — Иршава — Королево и далее уходит на территорию Румынии. В Иршавском районе Выгорлат-Гутинская гряда меняет свое направление с юго-восточного на южное (Рис. 1). В этой части, она состоит из двух больших хребтов разделенных р. Тисой («Хустские ворота»): Великий Шолес и Аваш (Оаш). Хребет Аваш уходит на территорию Румынии и именно на нем, в районе камнедобывающего карьера (с. Веряца), в 1974 году была открыта многослойная палеолитическая стоянка Королево.

В районе хребта Великий Шолес расположены три горные вершины: Тупая, Острая и Толстый Верх (778 м.). Длина хребта 15 км., ширина от 5 до 10 км. (Малеев 1963). У юго-западного подножия горы Толстый Верх, на одном из гребнеобразных холмов, перерастающего в Малораковецкие горы, на высоте около 300 м над уровнем р. Тисы расположена стоянка Малый Раковец IV.

Стратиграфия

Литология западной стенки дана по квадрату В-2 (Рис. 2):

Горизонт1: 0,00—0,15 м.—дерновый слой (Рис. 2:1).

Горизонт 2: 0,15 — 0,7 м. — слегка гумусированный лессовидный суглинок серого цвета, в низах, плавно переходящий в светло-бурый цвет (Рис. 2: 2). Граница перехода к следующему горизонту не четкая.

Горизонт 3: 0,7 — 1,25 м. — I-я ископаемая почва Малого Раковца IV. Суглинок светло-бурого цвета, к низу переходящий в бурый и темно-красный цвет с небольшим количеством железисто-марганцевых стяжений (Рис. 2: 3). Граница перехода к следующему горизонту определяется чередующимися клиньями бурого и темно-красного (охристо-ржавого) цвета (Ситливый 1989: 150; Sitlivyj and Ryzov 1992: 302-303).

На контакте суглинков бурого и темно-коричневого оттенков изредка встречается серовато-белесые прослойки еще одного суглинка. В ходе дальнейших исследований в квадрате Д-4 и Е-4 между I

Рижов С.М. - асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка, заступник голови ради «Товариства Археології та Антропології».

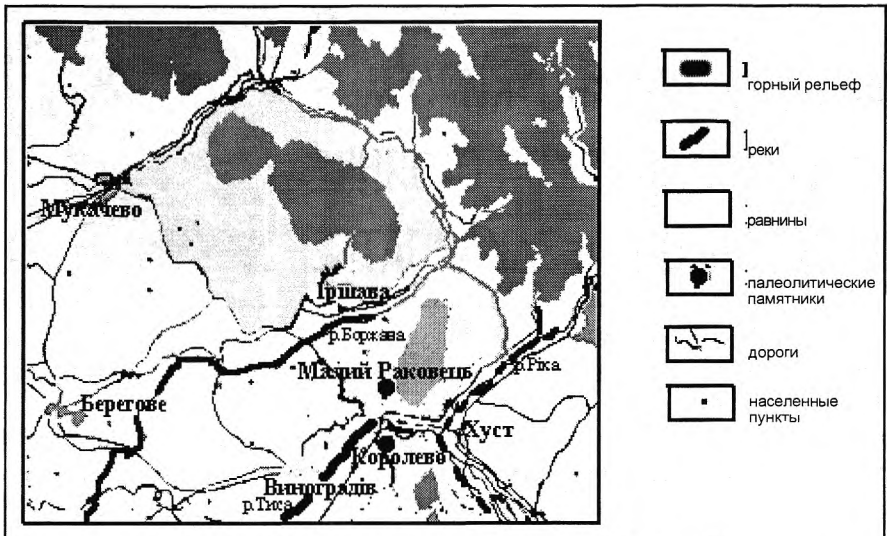

Рис. 1 *Карта расположения стоянки Малый Раковец IV.*

и II ископаемыми почвами Малого Раковца IV было обнаружено заполнение (глубина — 0,45 м., ширина — 0,4 м., длина — 2,6 м.). Лессовидный суглинок заполнения имел белесый оттенок с большим количеством железисто-марганцевых мелких вкраплений. Находки в заполнении отсутствовали (возможно, брерупский горизонт, или более ранний?) (Sitlivyj and Ryzov 1992: 303).

Горизонт 4: 1,25 — 1,75 м. — II-я ископаемая почва Малого Раковца IV. Лессовидный суглинок темно-коричневого, охристо-ржавого цвета, с часто встречающимися железисто-марганцевыми стяжениями крупных и мелких размеров (Рис. 2: 4). Клинообразные верхи размыты, книзу суглинок принимает ярко-коричневый оттенок. IV-я ископаемая почва регионального разреза Закарпатья — верхи рисс-вюрма (Ситливый 1989; Sitlivyj and Ryzov 1992).

Горизонт 5: 1,75 — 2,10 м. Суглинок ярко-коричневого цвета, довольно плотный. Большое количество железисто-марганцевых стяжений. Книзу принимает палевый оттенок (Рис. 2: 5). Нижний горизонт II-й ископаемой почвы Малого Раковца IV — низы IV ископаемой почвы регионального разреза (низы рисс-вюрма).

Горизонт 6: 2,10 — 2,60 м. Суглинок палевого цвета с небольшим количеством конкреций коры выветривания (Рис. 2: 6), книзу переходит в малиновый цвет. Довольно часто встречаются вкрапления белесого лессовидного суглинка, образующие линзы белого цвета, которые довольно четко видны при горизонтальной зачистке.

Горизонт 7: 2,6 — 3,0 м. Суглинок палево-малинового цвета, с большим количеством делювиальных продуктов коры выветривания (Рис. 2: 7). Размеры встречаемых аморфных конкреций от 5 см до 25 см. Аллювиальные отложения в данном разрезе отсутствуют.

Культурно-хронологические комплексы Малого Раковца IV.

При выделении культурно-хронологических комплексов, кроме геостратиграфической фиксации, использовалась методика расчленения находок по степени сохранности поверхности изделий из вулканического сырья (Гладилин 1985; Гладилин, Ситливый 1990: 23-24).

0-й культурно-хронологический комплекс (далее к.х.к.): отдельные, невыразительные находки позднепалеолитического времени — I-й литологический слой М.Р.-IV.*

1-й к.х.к.: немногочисленные находки, коррелирующиеся с 1-м культурно-хронологичес-ким горизонтом стоянки Королево — верхи II-го литологического слоя М.Р.-IV.

2-й к.х.к.: многочисленные находки основного мустьерского слоя — низы II-го, верхи III-го литологического слоя М.Р.-IV

3-й, 4-й, 5-й, 6-й к.х.к.: находки не имеют четкого стратиграфического положения. Расположены, в основном, в низах III-го, а также изредка встречаются в IV-м и V-м литологических горизонтах. Культурно-хронологические комплексы были выделены по степени сохранности (выщелачиваемости) поверхности.

Сырье

Горный хребет Великий Шолес в геологическом плане является районом потухших стратовулканов, продуктами которых выступали кислые эффузивы, представленные вулканическими стеклами. Время существования вулканов хребта определяется неоген-четвертичным периодом (Малеев 1963; Наседкин 1963; Гофштейн 1964; Вознесенский 1988).

Обсидианы (вулканические стекла) — продукты магмы, большая масса которых, первоначально, залегала в районе извержения вулканов хребта Великий Шолес. Разнообразные вулканические стекла агломератного происхождения встречаются и сейчас на эродированных горных склонах хребта.

Обсидиановые конкреции, служившие основным сырьевым источником для Рокосовских и Малораковецких местонахождений палеолитических обитателей, залегает в промоинах, в низовьях балок, на широких предгорных террасах (Рокосово I и II). Преимущественно обсидиановые, изредка, андезитовые плитки, встречались ниже двухсот-метровой отметки (Гладилин, Ситливый 1991: 133-134). Основным сырьем на данном местонахождении служил местный (Наседкин 1963: 43-46; Петрунь 1972: 92), так называемый «хустский» (Biro and Dobosi 1991: 78) обсидиан — 85,5%. Встречается также кварцит (6%), сланец (3%) и кремень (1,5%).

В качестве сырья для изготовления орудий на стоянке Малый Раковец IV использовались обсидиановые блоки бомбообразной, грушевидной и аморфной формы. Поверхность блоков подвержена процессу интенсивного гидратационного разрушения — глубокие поры (ячейки выщелачиваемости) глубиной от 2 — 5 мм. и шириной от 1 — 3 мм. Размеры максимального диаметра блоков, найденных в промоинах вблизи стоянки, колеблются от 5 до 50 см.

Свежесколотый обсидиан разнообразен по цвету: черный, темно-серый и светло-серый (преобладает черный). По своей кристаллической структуре и гомогенности обсидиан стоянки подразделяется на однородный и полосчатый. Последний имеет кварцевые вкрапления в виде продольных или поперечных полосок толщиной от 1 до 3 мм.

Средний диаметр пренуклеусов стоянки составил 6,5 см., для нуклеусов 4,8 см., для отщепов 4,4 см., для пластин 5,5 см.

Качество этого обсидиана для расщепления по оценке

*Малый Раковец - IV

Каталин Биро (см. там же) 2-3 балла по пятибалльной шкале, разработанной венгерскими учеными. Для сравнения, например, пригодность для расщепления андезита со стоянки Королево, расположенной вблизи (7-9 км) от местонахождения Малый Раковец IV, оценивается по этой же шкале в 3-4 балла.

В ходе предварительных экспериментальных исследований удалось установить, что этот вид обсидиана очень хрупкий, при нанесении ударов плоскость расщепления контролируется с трудом. Процесс раскалывания сопровождается отделением большого количества мелких сколов, которые наносят телесные повреждения расщепителю камня (в сравнении с более пластичными кремниевыми породами).

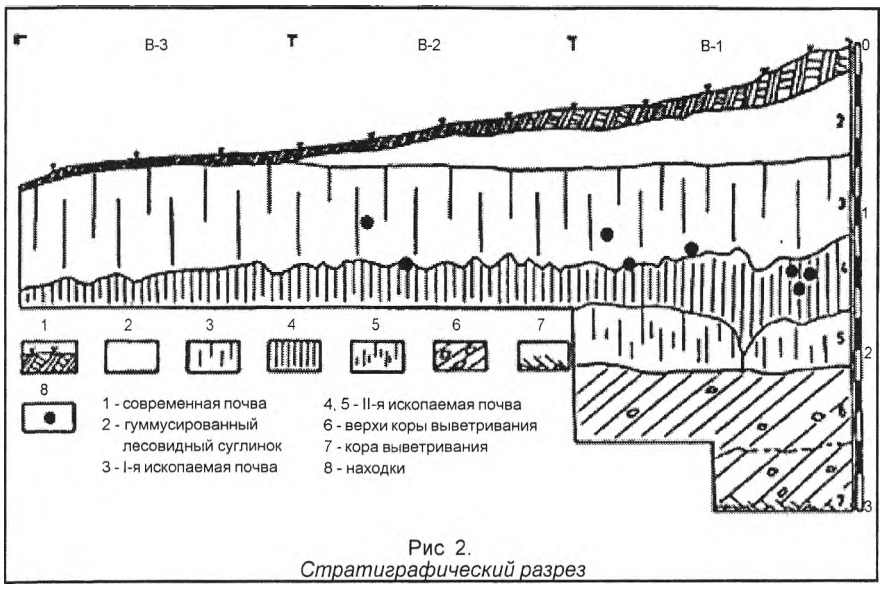

Рис 2.
Стратиграфический разрез

Второй культурно-хронологический комплекс местонахождения Малый Раковец - IV

Коллекция насчитывает 2656* находок: нуклеусов (Таб. 2), включая пренуклеусы и постнуклеусы — 85 (3,2 %), нуклевидных обломков — 12 (0,4 %), отщепов (Таб. 1) — 1555 (58,5 %), пластин — 139 (5,2 %), обломков сколов и чешуек (до 2 см) — 745 (28%), отбойников — 17 (0,6 %), орудий (Таб. 15) — 70 (2,6 %), отщепов со следами использования — 17 (0,6 %).

*Пренуклеусы — 8/9,4 %***

К пренуклеусам отнесены ядрища с одним — двумя, реже тремя, негативами снятий, которые характеризуют начальную стадию обработки сырьевого блока. Негативы сколов таких пренуклеусов охватывают менее 2/3 площади рабочей поверхности (Гладилин 1976: 45). Они характеризуются преобладанием продольного способа скалывания (3 пренуклеуса поперечные). Площадка пренуклеусов готовилась одним широким снятием. Форма пренуклеусов четырехугольная или овальная. К пренуклеусам по одному экземпляру отнесены ядрища с ортогональным и бессистемным способом скалывания. Средние пропорции пренуклеусов 7х6,9х3,1 см.

*Нуклеусы — 70/82,3 %. Протопризматические нуклеусы (34/48,6 %)****

Продольные и поперечные нуклеусы характеризуются наличием гладких и естественных площадок. У бипоперечных, бипродольных и ортогональных идет чередование снятий с естественной и гладкой площадки. Бипоперечные, наравне с чередованием гладкой и естественной площадки, имеют две грубоподправленные и одну тонкоподправленную площадку. Среди протопризматических нуклеусов выделяется группа с ортогональным (26,4 %), бипоперечным (23,5 %) и поперечным (20,5 %) способом скалывания с подготовленных, в основном, грубоподправленых площадок. Основная форма этих нуклеусов подчетырехугольная, четырехугольная и овальная. Преобладают выпуклые тыльно-уплощенные формы нуклеуса. Протопризматические нуклеусы изготовлены на обломках — 20 и отщепах — 9. Средние пропорции протопризматических нуклеусов 5,2 х 5 х 2,7 см, из них: продольные — 6,3 х 4,5 х 2,9 см, бипродольные — 6,1 х 4,9 х 2,9 см, поперечные — 4,35 х 5,6 х 2,5 см, бипоперечные — 4 х 5,1 х 2,5 см, ортогональные — 5,4 х 5,2 х 3 см.

Примитивные нуклеусы — 9/12,8 %.

Радиальные (55,5%) нуклеусы характеризуются чередованием грубо-подправленных и естественных площадок. Практически, все радиальные нуклеусы, за исключением одного дисковидного (Рис. 4: 1), односторонние. Преобладает выпуклая тыльно-уплощенная сторона с наличием желвачной корки. Форма нуклеусов подчетырехугольная (Рис. 3: 4). Средние размеры этих нуклеусов 5,7 х 4,4 х 2,4 см.

Бессистемные нуклеусы (44,5%) имеют естественную, грубоподправленную, гладкую площадку. Форма этих нуклеусов разнообразная: треугольная, подчетырехугольная, овальная и аморфная.

Леваллуазские нуклеусы — 11/15,7%.

В отдел леваллуазских были отнесены нуклеусы, которые имели круговую площадку и один крупный скол на рабочей поверхности (Рис.3: 1, 3, 5). Характерной особенностью этих атипичных леваллуазских ядрищ является полукруговая ударная площадка, большая половина которой сформирована на поперечном крае нуклеуса. Оформление рабочей поверхности производилось при помощи 1-3 снятий по бокам (тип «рокосово»). По оформлению рабочей поверхности до снятия одного крупного отщепа выделяются леваллуазские нуклеусы с радиальным (центростремительным) оформлением рабочей поверхности — 2 и с конвергентным оформлением — 3. Средние размеры 5,4 х 5,7 х 2,6 см.

В коллекции присутствуют 16 неопределимых нуклеусов. Все они имеют аморфную форму. Выделить четкие элементы рабочей поверхности, тыльной стороны, площадки затруднительно. Однако, по сравнению с нуклевидными обломками они имеют более систематическое раскалывание. Возможно, часть из них впоследствии может пополнить секцию орудий труда, а остальная часть — постнуклеусы.

К постнуклеусам были отнесены нуклеусы (7) имеющие, сравнительно с пренуклеусами и нуклеусами меньшие размеры. При этом, они имеют четко выраженную рабочую поверхность скалывания, ударные

* каменная коллекция с раскопок 1990-1991 гг.

** по отношению ко всем нуклеусам, пренуклеусам и постнуклеусам

*** по отношению к нуклеусам

площадки и тыльную поверхность. Средние размеры таких нуклеусов 3,5 x 2,9 x 2 см.

Орудия (Таб. 3).

Переходя к характеристике орудий хотелось бы отметить дискуссионность выделения некоторых типов орудий. В последнее время в палеолитоведении проходит тенденция в сторону четкой дифференциации ножей и скребел, однако, к единому «знаменателю» в определении этих понятий пока не пришли (Семенов, Коробкова 1983; Щелинский 1983; Матюхин 1983, 1985; Колосов 1986; Гладилин, Ситливый 1990; Кулаковская, Козловский, Собчик 1994; Кухарчук 1994.).

В данной работе при выделении ножей и скребел автор придерживается критериев разделения предложенных В.Н.Гладилиным и В.И.Ситливым (Гладилин, Ситливый 1990: 13).

Второй к.х.к. М.Раковца насчитывает 70 (2,6%) хорошо ретушированных орудий и 17 (0,6%) отщепов со следами нерегулярной ретуши, а также 17 (0,6%) отбойников. Орудий выполненных на обсидиане — 85,5%, на кварците — 6%, сланце — 3%, кремне — 1,5%. Отбойники изготовлены из песчаника, кварцевой гальки. Длина орудий колеблется от 3 до 10,8 см, ширина 2,7—7,8 см, толщина 0,7—4 см. Средний размер орудий — 6 x 4,4 x 1,8 см. Орудия выполнены на примитивных — 32,8%, протопризматических — 14,2% отщепах, на пластинах — 0,7%, на леваллуазских — 0,8%, остальные — неопределимые. Использовалась ретушь: чешуйчатая — 38%, подпараллельная — 12,8%, жемчужная — 11,4%, ступенчатая — 8,5%. Преобладает обработка орудий с дорсальной стороны — 57,1%, с вентральной — 15,7%.

Основное место среди орудий занимают ножи (29/43,9%): прямые — 25,7% и выпуклые — 22,8%. Угол заострения рабочего края не превышает 45-50°. Характерной особенностью ножей является наличие обушка: естественного — 20%, специально созданного — 15,7%. Практически, в роли обушка выступала естественная, или подготовленная (многогранно-выпуклая) площадка скола, которая в процессе употребления орудия подвергалась подправке (Рис. 14).

В орудийном наборе присутствует два ярких экземпляра ножей с частичной двухсторонней обработкой выполненных на кварците (Рис. 5: 2) и андезите (Рис. 6: 2). Последний, по степени сохранности соответствует ашельским комплексам (5-5а?) Королево I, где большинство орудий выполнено на андезите.

Присутствие этого орудия в низах мустьерского культурного слоя, по всей вероятности, обусловлено наложением низов 2-го с верхами 3-го литологических горизонтов. При этом, необходимо отметить что в мустьерском собрании встречаются нуклеусы и отщепы ашельского облика (по степени сохранности поверхности), которые в мустьерскую эпоху подверглись реутилизации.

Среди орудий встречаются незаконченные частично-двусторонние предметы из обсидиана (Рис. 6: 1).

Во II-м к.х.к. также присутствуют: скребла — 18,1%, выемчатые — 18,1%, зубчатые — 6%, скребки — 4,5%, раклет — 1,5%, остальные неопределимые.

Среди орудийного набора выделяются изделия выполненные не на обсидиане: сланцевая пластина с ретушью по краям — возможно нож (Рис. 7: 2), треугольный, хорошо ретушированный сломанный остроконечник на кварците (Рис. 7: 5), нож с обушком на пластине из кремнистого сланца (Рис. 7: 1).

По технико-типологическим показателям местонахождение 2-й к.х.к. Малого Раковца относится к мустьерским памятникам (Sitlivyj and Ryzov 1992) с характерным преобладанием ножей и скребел, наличием атипичных леваллуазских острий и нормальным уровнем для эпохи мустье зубчатых и выемчатых форм. Оформление орудий производилось преимущественно чешуйчатой, подпараллельной и жемчужной ретушью. В орудийном наборе проявляется тенденция двусторонней обработки.

Специфической особенностью комплекса служит наличие массивного естественного или искусственного обушка.

ОТДЕЛ	КОЛИЧЕСТВО	Коэф.Мас.%*	Коэф.Удл.%**
Примитивные:	556	35,7	106,2
первичные	128	36,9	104,2
дорсально-гладкие	40	33	111
бессистемные	82	35,1	106,2
бессистем.-краевые	150	37,1	108,4
радиальные	113	34,6	101,6
радиально-краевые	42	34,3	108,2
Протопризмат.:	405	35.5	114
продольные:	176	40	118
продольно-краевые	126	32,5	111
ортогональные	34	36,5	99
ортог.-краевые	24	32,7	103
бипродольные	16	29,8	142,2
бипрод.-краевые	9	33	136,7
конвергентные	13		
Леваллуазские:	127	29,5	105
радиальные	94	29,3	107
продольные	2		
конвергентные	23	31,1	88
радиально-краевые	8	29,7	99,3
Пластины примитив.:	22	20,6	238
первичные	9		
дорсально-гладкие	2		
бессистемные	6		
бессис.-краевые	4		
радиально-краевые	1		
Пластины протоприз.:	117		
продольные	67	25	208
продольно-краевые	39		
бипрод.-краевые	2		
ортогональные	5		
неопределимые	4		
Неопределимые	467		

Таблица № 1.
(Коэфициент массивности для сколов и пластин по Анисюткину, коэфициент удлиненности по Бургону)

Пренуклеусы:	8	9.4%	ортогональные	9	26.4%
протопризматические	5	62.5%	бессистемные	1	3%
бессистемные	2	25%	неопределимых	2	5.8%
неопределимые	1	12.5%	Леваллуазские:	11	15.7%:
Нуклеусы:	70	82.3%.	поперечные	6	54.5%
Примитивные:	9	12.8%	радиальные	2	18.2%
радиальные	5	55.5%	конвергентные	3	27.3%
бессистемные	4	44.5%	Неопределимые	16	22.8%
Протопризмат.:	34	48,5%	**Постнуклеусы:**	7	8.2%
продольных	2	5.8%	бессистемный	1	14.3%
поперечных	7	20.5%	протопризмат.	4	57.1%%
бипродольных	5	14.7%	неопределимый	2	28.6%
бипоперечных	8	42%	Нуклеусов на отщепе		34.6%
			Нуклеусов на обломках		65.3%.

Таблица № 2

Технологический анализ производства сколов.

Коллекция II-го культурно-хронологического комплекса Малого Раковца насчитывает *2489/91,8%* сколов: 1555/58,5% отщепов, 139/5.2% пластин. обломков сколов и чешуек — 745 28% (Таб. 1).

IL — 10,3%,
ILam — 8,2%,
IFlarge — 33,3%,
IFst. — 3.3%.

Исходя из технико-типологических характеристик 2-го культурно-хронологического комплекса Малого Раковца IV, с целью реконструкции палеопроизводства, на данной стоянке была предпринята попытка детального технологического исследования сколов-заготовок.

На первом этапе исследования для получения качественной и объективной информации из технологического анализа были исключены отщепы, повреждение которых (намеренное или естественное) могло повлиять на объективное определение огранки спинки.

Принимая во внимание тот факт, что орудий выполненных на отщепах — 55,7%, на пластинах — 0,7% и учитывая большую фрагментированность последних (Рис. 8: 5-7), пластины из техно-логического анализа, были исключены. Частичный ремонтаж пластин позволяет предположить, что обитатели стоянки пытались получать пластины, но, по всей вероятности, качество обсидианового сырья препятствовало этому. Однако, при использовании необсидианового материала обитатели изготовляли пластины и использовали их в качестве орудий. В пользу такого предположения говорит наличие орудий на сланцевых (Рис. 7: 1), кремниевых (Рис. 7: 2) и кварцитовых пластинах (Рис. 7: 4).

В результате, в технологический анализ были включены только обсидиановыотщепы с четкими визуально-морфологическими признаками. Эти отщепы составили группу условно названными «реальными» — 26,5% (645) всех сколов коллекции. Все остальные сколы, были включены в группу «сомнительных» — 73,5% (1795). Последние также важны для исследования каменных коллекций, но в данной работе они не рассматриваются.

На втором этапе исследования, все реальные сколы по соотношению негативов снятий на спинке были разбиты на группы и варианты скалывания встречающиеся среди всех реальных отщепов второго к.х.к. Малого Раковца IV. В ходе описания, все отщепы были ориентированы отбивной площадкой вверх (для удобства соотнесения сколов с ориентацией нуклеусов). Вертикальной и горизонтальной линией сколы разбивались на четыре сектора. Вертикальная линия обязательно совпадала с направлением снятия самого скола, горизонтальная линия проводилась по середине вертикальной, которая соответствовала максимальной длине отщепа. Таким образом, в ходе исследования была разработана схема описания вариантов огранки спинок для сколов данного местонахождения (Рис. 9). Выделенные варианты, с технологической точки зрения, совпадают с основными способами, приемами расщепления (скалывания), выделяемыми для средне-палеолитических каменных коллекций (Кулаков 1991; Нехорошев 1993).

Технико-морфологические характеристики реальных сколов.

Первичные — 105 (16,3% ко всем реальным).

Эти отщепы характеризуются наличием корки на спинке и отсутствием негативов скалывания. Они характеризуются наличием гладких (44), естественных (21) и неопределимых (17) площадок. В большинстве случаев снятие первичных отщепов происходило с подготовленной гладкой, реже, с двугранно-выпуклой площадки (Таб. 4). Преобладает подпрямоугольная и подчетырехугольная форма.

Продольно-краевые — 114 (17,7%).

Для этой группы отщепов были выделены варианты огранки спинок в зависимости от расположения корки (Таб. 5).

Негативы сколов характеризуются продольным скалыванием и расположением негативов снятий на левом крае отщепа — 44, на правом — 24 и с расположением корки на дистальном конце — 33 (варианты «А», «Б», «В»). Основной площадкой для снятия этих отщепов была гладкая — 46, с естественной снято 18 отщепов. У вариантов «В» и «Д» выделяются поперечные пропорции отщепов.

Продольные — 45 (6,9%).

Характеризуются одним-двумя негативами снятий на спинке, реже тремя, снятых с гладких (15),

Соотношение негативов скалывания и корки					
Вариант спинки	А	Б	В	Г	Д
Форма площадки:					
Е	10	3	4		1
Г	23	9	10	4	
П-П	3	3	1		
Д-В		4	1	1	
М-В	1	1	3		
М-И					1
Т			4		
Н	7	9	10	1	

Таблица № 5.

Форма площадки	Е	Г	П-П	Д-П	Д-В	М-В	М-И	Т	Н
Первичные	21	44	5	2	12	2	1	1	17

Таблица № 4.

Орудия	Ножи	Скребла	Зубчатые	Выемчатые	Скребки	Неопределимые
1.Форма рабочего края:						
прямая	7	1	1	9		5
выпуклая	12	5				
вогнутая	2	1	1			
извилистая	3	1	1			
поперечно-выпуклая	3					
терминальная			1	3	2	
неопределимая	2	3				
2.Аккомодационный элемент:						
обыкновенный	13	2		6		
естественный	6	2	3	3		
"обушковидный"	6	3				
площадочный	2					
тыльно-утонченный		1				
3.Расположение ретуши на:						
дорсальной	21	6	3	9	1	
вентральной	6	3		2		
неопределимая			1	1	2	
4.Морфология ретуши:						
чешуйчатая	14	4	2	7		
ступенчатая	1	3	1	1		
жемчужная	6					
под-параллельная оттеска	6	1		1	1	
5.Заготовка под орудие:						
отщепы	21	3	3	11	1	
пластины	3	1	1			
неопределимые	3	4				

Таблица № 3.

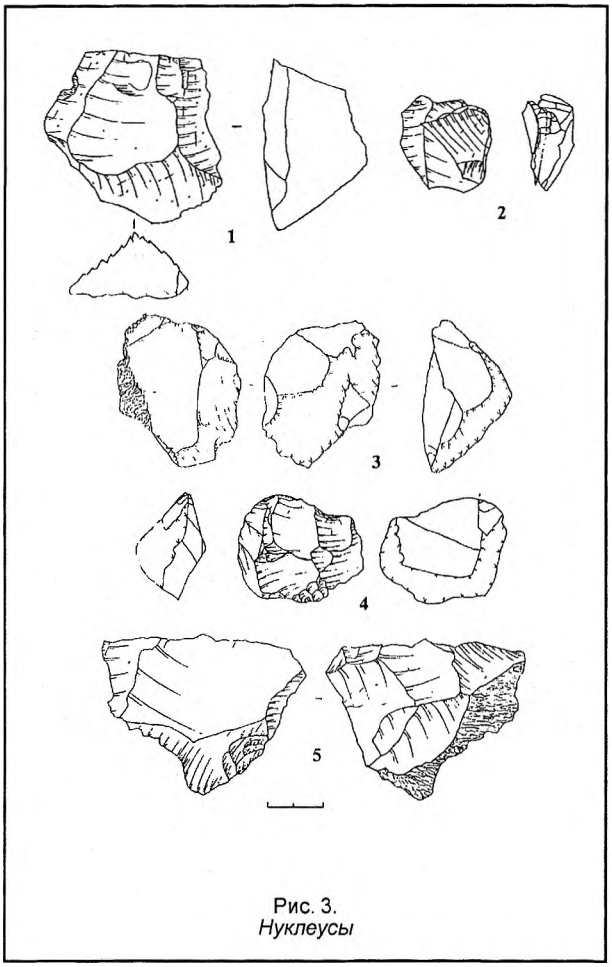

Рис. 3.
Нуклеусы

естественных (9) площадок (Таб. 6). Среди продольных выделяется группа обушковидных (6) — длинная многогранно-выпуклая площадка, занимающая половину периферии диаметра отщепа. Вариант «Б» по схеме описания огранки спинок занимает промежуточное положение между продольными, бессистемными и веерообразными. Однако, так как эти отщепы имели по одному скошенному относительно оси скалывания негативу снятия, и по своему расположению были близки к продольному снятию, они были отнесены к продольным отщепам. Преобладают подчетырех-угольные и прямоугольные формы.

Веерообразные — 36 (5,6%).

Выделяются сколы с тремя-пятью (вариант «Б») и двумя негативами снятий (вариант «А») в конвергентном направлении (Таб. 7).

По последовательности нанесения удара веерообразные делятся на: 1 — с поочередной огранкой спинки — варианты «А» и «Б»; 2 — с конвергентной огранкой спинки — нанесение двух ударов в конвергентном направлении и третий (последний) наносился в продольном направлении — вариант «В».

В данной группе отщепов преобладают отщепы с поочередными негативами снятий. Скалывание таких отщепов происходило с подготовленных площадок: гладких — 14, двугранно-выпуклых — 6, многогранно-выпуклых — 8, многогранно-извилистых — 4. Среди них выделяются двобушковидных (поперечных) отщепа, негативы снятий которых указывают на то, что предыдущее скалывание производилось в конвергентном направлении с одной длинной многогранно-выпуклой площадки. Особенность веерообразных — 75% поперечные.

Ортогонально-краевые — 74 (11,4%).

Эта группа отщепов наиболее разнообразна. Позиция корки на спинке отщепа в таблице не показана, так как она принимала различное месторасположение в зависимости от направлений удара (Таб. 8). Ортогональные отщепы имеют в среднем 2-4 негатива скалывания на дорсальной стороне. Из таблицы видно, что в этой группе преобладают отщепы, негативы снятий которых расположены на левом крае отщепа — 21 (вариант «Г»). При этом, длина негативов снятий не столь схематична, как показано в таблице. Основной площадкой для снятия таких отщепов служила гладкая (25) и естественная (26). Преобладает овальная и подчетырехугольная форма отщепов.

Ортогональные — 79 (12,2%).

Главенствующее положение в этой группе занимают сколы с расположением негативов снятий на левом (31) и правом (22) крае отщепа — варианты «Г» и «Д» (Таб. 9). Среди них выделяются обушковидные (6) — варианты «Е» и «Ж».

Площадки скалывания у ортогональных отщепов довольно разнообразные. Несколько выделяется группа отщепов, как и ортогонально-краевых, с естественной площадкой — 19. Однако, по сравнению с ортогонально-краевыми увеличивается количество двугранно-выпуклых (10), продольно-подправленных (8), многогранно-выпуклых (7) и появляются фасетированные площадки (4).

Бипродольно-краевые — 31 (4,8%).

Характеризуются двумя встречными негативами снятий вдоль оси скалывания, а также с одним встречным направлением (3). Корка покрывает 15-20% дорсальной поверхности, ее расположение довольно хаотично. Площадки скалывания таких отщепов — естественная (9), гладкая (9) (Таб. 10). Вполне возможно, что неопределимые

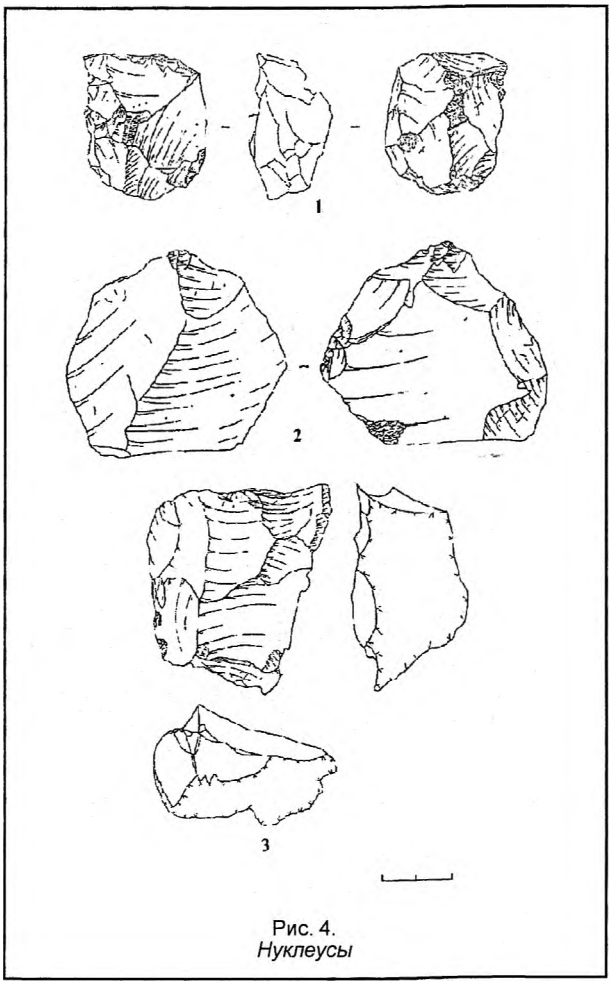

Рис. 4.
Нуклеусы

(5) подвергались намеренному слому.

Бипродолъные — 27 (4,2%).

Характеризуются отсутствием корки на дорсальной стороне, с преобладанием двух встречных направлений вдоль оси скалывания — 17. Отщепов с одним встречным направлением 10, один из них имеет обушок в виде многогранно-выпуклой площадки (Таб. 11). Среди площадок снятия бипродольных отщепов преобладает гладкая.

Центростремительно-краевые (радиально-краевые) — 30 (4,6%).

В этой группе отщепов (Таб. 12) существует некоторая локализация негативов сколов. Количество негативов на дорсальной стороне отщепов в среднем от 3 до 5. Преобладают негативы скалывания на правом (7) и левом (7) крае (вариант «Б» и «В») и центральные (6 — вариант «А»). Выделены варианты огранки спинки с естественным обушком на правой стороне (вариант «Ж») и с многогранной полу круговой площадкой на левой стороне (вариант «З»). Площадки снятия центростремительно-краевых распределены равномерно между естественной, гладкой и неопределимой. Отщепы, у которых площадь покрытая коркой больше 50%, отсутствуют. Практически, у всех отщепов этой группы корка расположена по краям сколов. Форма этих отщепов подчетырехугольная и округлая.

Центростремительные (радиальные) — 29 (4,5%).

Для этой группы отщепов характерна центростремительная огранка спинки с преобладанием вариантов «Е» (9) и «Ж» (11). Количество негативов стятий от 3 до 5. Большинство отщепов было снято с подготовленных площадок (20). Форма этих отщепов — округлая, овальная, подчетырехугольная (Таб. 13).

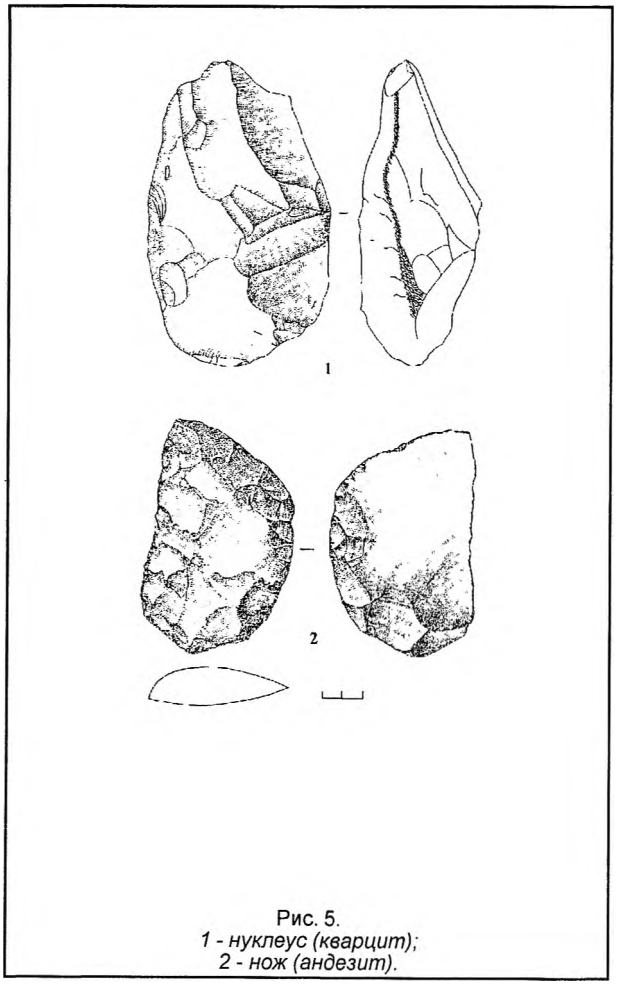

Рис. 5.
1 - нуклеус (кварцит);
2 - нож (андезит).

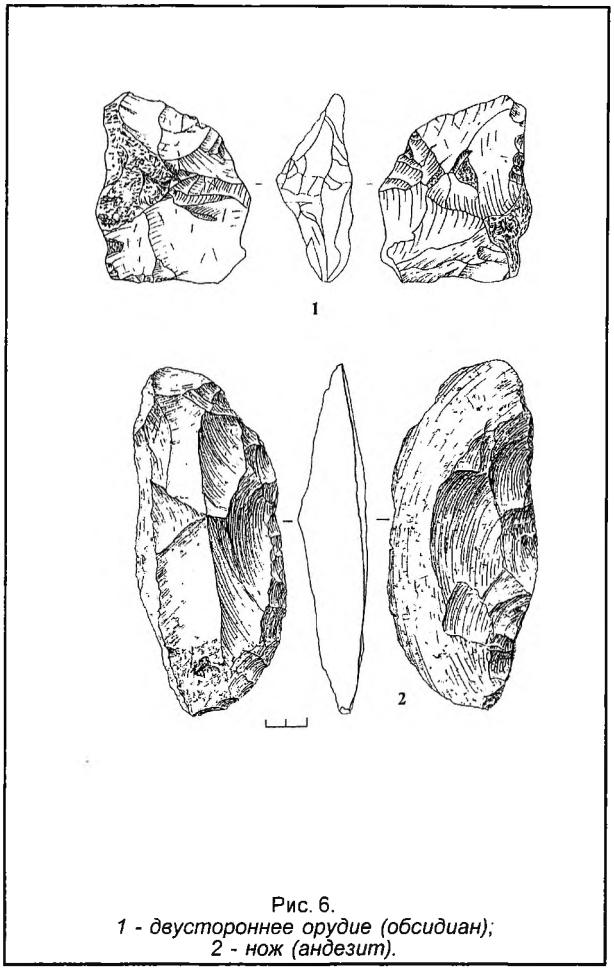

Рис. 6.
1 - двустороннее орудие (обсидиан);
2 - нож (андезит).

Леваллуазские — 45 (6,9%).

Основная масса леваллуазских сколов имеет в среднем 5-7 негативов снятий на дорсальной стороне (Рис. 7; Рис. 8). Леваллуазская группа отчетливо выделяется от остальных групп. Эти отщепы более изящны, менее массивны и имеют более высокий процент фасетажа и подправки ударных площадок в отличии от остальных групп сколов (коэффициент массивности 2,9%, Ifst.- 5,4%). Ввиду своей большой вариабильности и сложности графического изображения, леваллуазские сколы не рассматриваются по отдельным вариантам, подаются одной большой группой.

Большая половина леваллуазских отщепов снималась с многогранных площадок (выпуклая — 11, извилистая — 8), и с фасетированных (выпуклая — 4, извилистая — 3, прямая — 3). Среди леваллуазских выделяется один обсидиановый отщеп с площадкой типа *«Chapeau de gendarme»* (Рис. 11: 3). По продолжительности площадки выделено 4 леваллуазских отщепа с обушком, на двух видны четкие следы фасетажа (Рис. 11: 4). В коллекции 2-го к.х.к. присутствуют леваллуазские типичные (Рис. 10: 1, 5, 6) и атипичные острия — 8 (Рис. 10: 2, 3, 4).

Сколы переоформления — 30 (4,6%).

К этой группе отнесены отщепы, у которых естественная или многогранная полу круговая площадка занимала 30-50% поверхности дорсальной стороны, образуя довольно четкое ребро, с которого производились удары подправки рабочей поверхности нуклеуса.

Среди них выделяется группа (Таб. 14), у которых остатки площадки нуклеуса находились с левой стороны по оси скалывания отщепа и от нее исходили центростремительные негативы, которые перекрывались

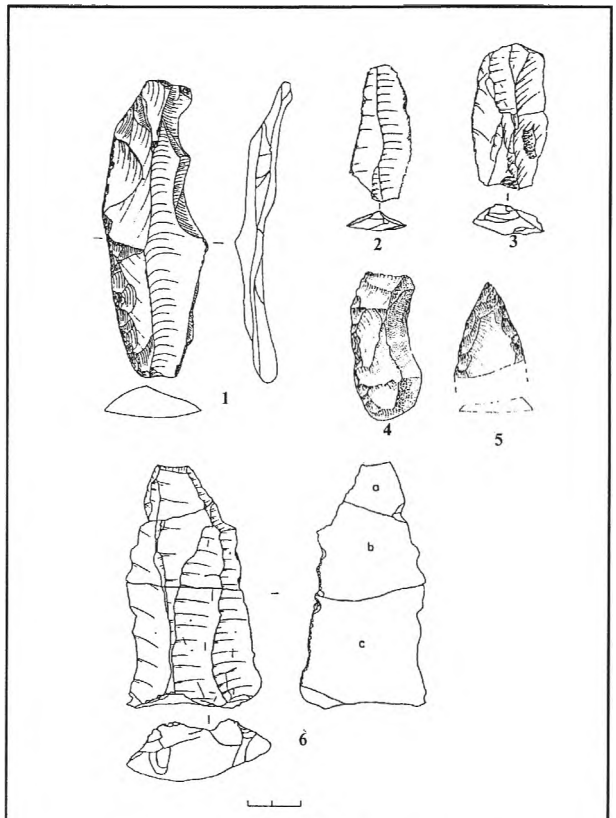

Рис. 7.
1 - нож на пластине (кремнистый сланец);
2 - пластина с ретушью (кремень);
3, 6 - пластины с ретушью (обсидиан);
4 - скребло (кварцит);
5 - остроконечник (кварцит).

одним продольным или бипродольным негативами снятий (варианты «Б» и «Д»).

Для вариантов «А» и «В» преобладают естественные и гладкие площадки (7-2%), остальные отщепы переоформления, в равной мере, снимались с многогранных и гладких площадок.

Третий этап исследования заключался в составлении реконструктивной модели обработки нуклеуса на основе разработанной схемы описания огранок отщепов с учетом технико-типологических показателей нуклеусов и орудийного набора данной каменной коллекции.

Согласно главной идеи расщепления камня, технология обработки нуклеуса разбивается на подготовленное и неподготовленное расщепление. На конкретном палеолитическом памятнике такое расщепление выражается в различных методах стратегии редукции нуклеуса (Chabay and Sitlivy 1993: 10). Необходимым условием процесса расщепления является наличие угла скалывания, который не превышает 90° (Нехорошев 1993), а также наличие необходимой выпуклой поверхности скалывания для различных «методов леваллуа» (Boeda 1991).

В ходе реконструкции основной стратегии редукции нуклеуса на данном памятнике вся обработка обсидианового блока была разбита на циклы, фазы и стадии обработки.

Под стадией расщепления нуклеуса автор понимает целенаправленное изменение направления ударов относительно плоскости предыдущего скалывания. Каждая стадия обработки нуклеуса состоит из одного или нескольких ударов (негативов скалывания) произведенных в одном направлении. Конкретную стадию обработки нуклеуса по своему назначению возможно подразделить на различные стадии (фазы): оформления и переоформление ударной площадки; оформление, обработка и переоформление рабочей поверхности.

Каждый цикл обработки нуклеуса будет завершен по окончании фазы обработки рабочей поверхности нуклеуса, которая завершается в ходе исчезновения необходимого угла скалывания (выпуклой поверхности).

Исходя из технико-типологических характеристик нуклеусов, технологического анализа отщепов была создана общая стратегическая модель обработки обсидианового блока на мустьерском местонахождении Малый Раковец IV (Рис. 12).

Принимая во внимание метрические показатели обсидиановых природных ядрищ, пренуклеусов, нуклеусов и сколов древний мастер-расщепитель II-го культурно-хронологического комплекса выполнял не больше двух циклов обработки обсидиана.

Первый цикл содержит шесть стадий: 1-я, 3-я, 4-я — фазы формирования ударной площадки; 2-я, 5-я — фазы формирования рабочей поверхности; 6-я — фаза обработки и износа рабочей поверхности.

Второй цикл утилизации нуклеуса состоит из 3-х стадий: 7-я — фаза переоформления ударной площадки нуклеуса; 8-я, 9-я — фазы обработки и износа рабочей поверхности.

I — V стадии (Рис. 12) обработки обсидиана характеризуются отделением первичных, продольно-краевых и, частично, бипродольно-краевых отщепов. В ходе этих стадий готовились ударные площадки нуклеуса (I, III, IV стадии) и одновременно оформлялась рабочая поверхность (II, V стадии).

Первичные отщепы — самая многочисленная группа реальных сколов — 16,3%. Средние размеры

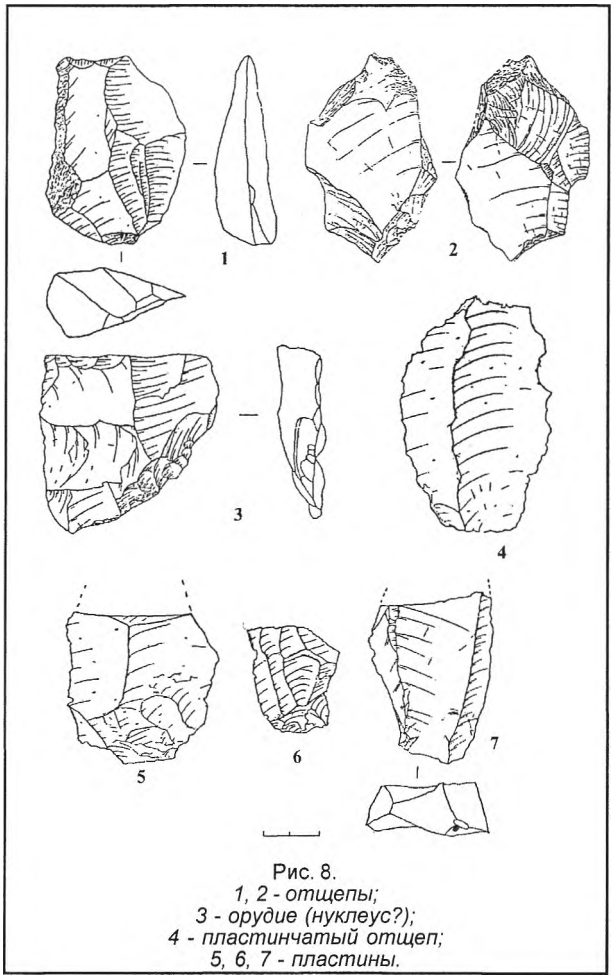

Рис. 8.
1, 2 - отщепы;
3 - орудие (нуклеус?);
4 - пластинчатый отщеп;
5, 6, 7 - пластины.

первичных отщепов — 4,3 х 4,1 х 1,6 см. (размеры пренуклеусов — 7 х 6,9 х 3,1 см). В ходе выполнения первой стадии обработки, в зависимости от морфологии желвака, происходил выбор ударной площадки на одной из сторон ядрища. Судя по пренуклеусам предпочтение отдавалось как короткой стороне исходного материала (5), так и длинной (3). В дальнейшем, от принятия такого решения зависело количество продольнокраевых и продольно-поперечно-краевых. Во втором культурно-хронологическом комплексе стоянки Малый Раковец IV большинство первичных сколов имеют продолговатые пропорции. Коэффициент массивности первичных отщепов самый высокий среди всех реальных сколов — 39,8%, коэффициент удлиненности — 105,5%.

В группе продольно-краевых преобладают отщепы с левосторонними негативами снятий — 7,3% ко всем реальным сколам; с правосторонними снятиями — 4,5% (Таб. 5, вариант «А»). Средние размеры продольно-краевых 4,3 х 3,9 х 1,4см. Снятие этих отщепов происходило с подготовленных площадок (61%) и естественных (22,7%). Среди продольно-краевых выделяется группа отщепов с расположением корки на дистальном крае — 5,5% (Таб. 5, вариант «В»). Характерная особенность последних — преобладание поперечных форм. Место, которое занимают эти отщепы в процессе обработки нуклеуса довольно сложно определить. По всей вероятности, часть из них, выступала в качестве сколов подготовки площадки, а другая часть выступала в качестве сколов оформления рабочей поверхности, снимаемых с длинного края ядрища.

В коллекции второго культурно-хронологического горизонта не присутствуют нуклеусы, которые могли бы подтвердить выделение четвертой стадии расщепления. Однако, следующая — пятая стадия, широко представлена на нуклеусах, отщепах и на краевых

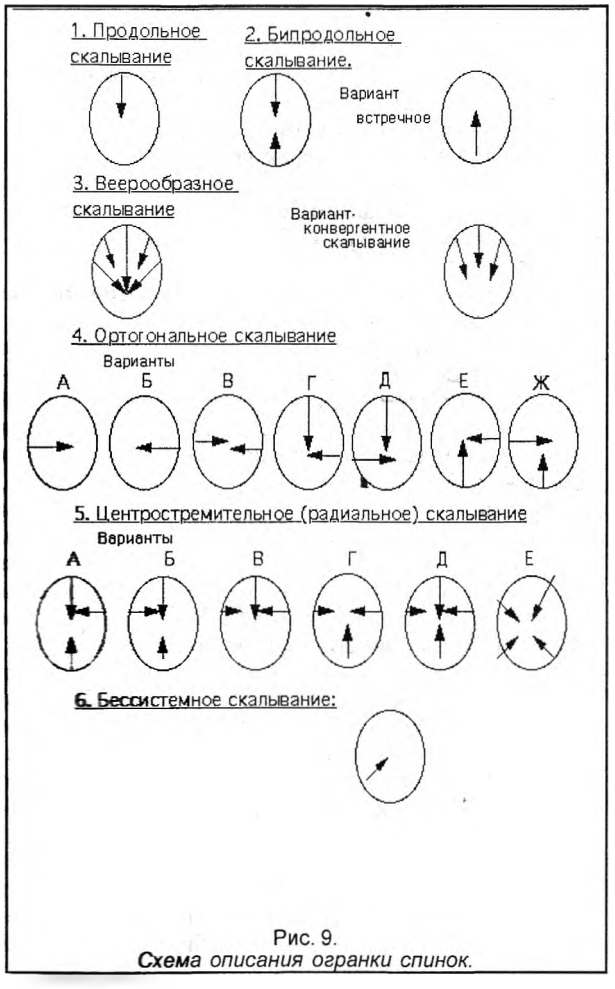

Рис. 9.
Схема описания огранки спинок.

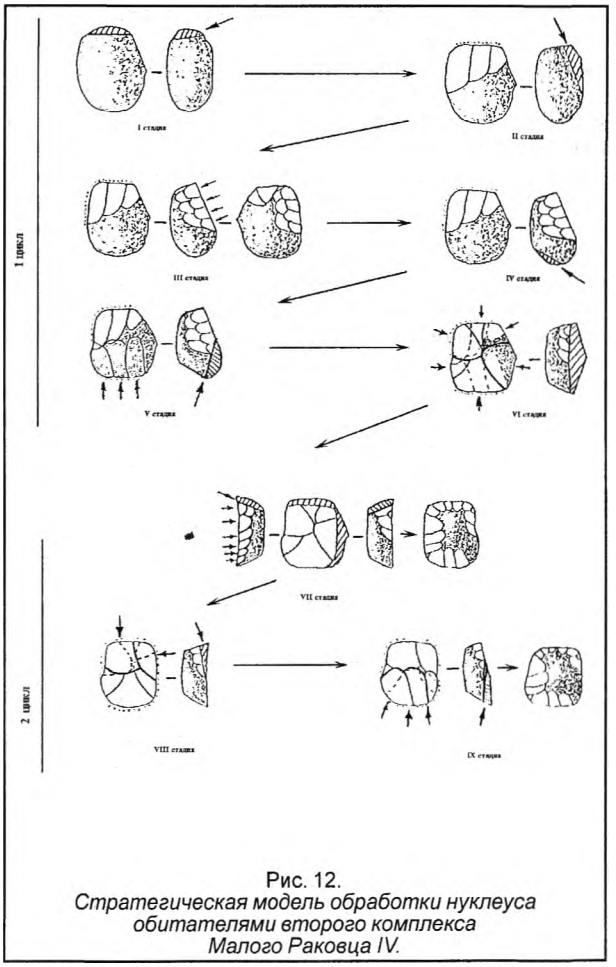

Рис. 12.
Стратегическая модель обработки нуклеуса обитателями второго комплекса Малого Раковца IV.

сколах переоформления (Таб. 14: вариант «А» и «Б»; Рис. 5: 1).

Бипродольные и бипоперечные нуклеусы (Таб. 2) представлены 13 экземплярами (18,5% ко всем нуклеусам, пренуклеусам, постнуклеусам) — это самая представительная в количественном отношении группа нуклеусов. Эти ядрища характеризуются чередованием грубо-подправленных и естественных площадок на одном нуклеусе. У бипродольных, 58% имеют две встречные грубоподправленные площадки, остальные — естественную и грубо-подправленную. Среди бипоперечных соотношение обратного порядка — 65,7% нуклеусов имеют естественную и грубоподправленную площадку, 25,2% нуклеусов имеют две грубоподправленные, остальные — естественные.

Среди краевых сколов в количественном отношении бипродольно-краевые идут вслед за первичными, продольно-краевыми — 4,2%.

VI стадия обработки была выделена исходя из наличия ортогональных нуклеусов, которые в количественном отношении доминируют на уровне группы среди всех нуклеусов второго культурно-хронологического комплекса Малого Раковца IV (Таб. 2). Для этой стадии расщепления характерна вариабельность отщепляемых сколов. Преимущественное положение занимают ортогонально-краевые (11,4%) и ортогональные (12,2%) отщепы — 153 (23,7% ко всем реальным отщепам). Ортогональные отщепы характеризуются левосторонними (5,5%) и правосторонними (5,2%) негативами снятий, снятыми с подготовленных (73%) и с естественных (21%) площадок (Таб. 6, варианты «Г» и «Д»). Средние размеры ортогональных отщепов 4 х 4,2 х 1,6 см. Довольно четкая

тенденция преобладания поперечных отщепов.

В ходе выполнения этой стадии расщепления скалывались продольные сколы. Характерной особенностью этих отщепов (7%) является наличие обушка в проксимально-медиальной части отщепа. Снятие таких отщепов происходило с подготовленных — 66%, с естественных — 24.4% площадок. Средние размеры этих отщепов 4,2 x 3,7 x 1,8 см. В этой группе, как и ортогональных и веерообразных, большое количество поперечных отщепов. Вслед за этими группами в процентном отношении следуют бипродольные — 2,8% и веерообразные 2,5%. У последних преимущественно поперечные пропорции сколов, средний размер — 4,2 x 4,9 x 1,4.

В ходе выполнения этой стадии производились типологически выделяемые леваллуазские сколы с массивными отбивными площадками — 45/6,8%, а также леваллуазские нуклеусы — 13/18,5%. Технологически, проследить леваллуазскую стадию, исходя из классических дефиниций, не представляется возможным. Судя по пренуклеусам, нуклеусам (включая леваллуазские), постнуклеусам стадии расщепления на данном памятнике проходили дискретно — оформление площадок нуклеусов проходило поочередно с оформлением рабочей поверхности, в отличии от леваллуазских методов расщепления. У 45,2% леваллуазских нуклеусов, более крупных размеров, площадки нуклеусов занимали половину периферии нуклеуса, остальная часть — естественная поверхность (Рис. 3: 3,5). Среди леваллуазских нуклеусов присутствуют экземпляры, у которых на одном из краев ядрища была только одна гладкая площадка скалывания (Рис. 3: 1).

Второй цикл обработки нуклеуса выделяется исходя из сравнительного соотношения размеров и технико-типологических характеристик пренуклеусов и постнуклеусов, а также, наличия или отсутствия необходимого угла скалываня или выпуклой рабочей поверхности этих ядрищ. Так, во втором культурно-хронологическом комплексе Малого Раковца 65% нуклеусов имеют угол скалывания меньше 90 градусов (Рис. 13: 1).

Благодаря частичному ремонтажу, возможна реконструкция VII, VIII-й стадий расщепления (Рис. 13: 2-5). В ходе VII-й — IX стадий обработки нуклеуса проходил процесс переоформления площадок и рабочей поверхности нуклеуса. Исходя из сколов переоформления (Таб. 13), процесс переоформления рабочей поверхности нуклеуса осуществлялся с многогранно-выпуклой площадки, которая выступала в качестве ребра на дорсальной поверхности скола. Несколько выделяются отщепы, у которых ребро находилось ближе к правой стороне и от него исходили центростремительные негативы скалывания, перекрывающиеся одним продольным негативом (Таб. 12, варианты «В» и «Г»).

Исходя из технологического анализа сколов, а также учитывая технико-типлогические показатели нуклеусов можно предположить, что весь процесс получения продуктов производства был направлен на изготовление сколов с продольной и ортогональной огранкой спинки с массивной естественной и подготовленной (многогранной) площадкой.

У реальных сколов наблюдается тенденция локализации негативов скалывания на левом крае — 10,5% всех реальных сколов (правосторонние — 3,6%).

Технико-типологической особенностью сколов данного комплекса является наличие обушковидных отщепов — 23/3,6% (продольные — 6, ортогональные — 6, центростремительно-краевые — 6, леваллуазские — 4, бипродольные — 1). Эта особенность сохраняется и для орудийного набора (Таб. 3).

Характерной чертой 2-го к.х.к. является производство сколов-заготовок поперечных форм. Эта тенденция присуща для всех раннепалеолитических местонахождений Великого Шолеса — Малого Раковца и Рокосово (Sitlivyj and Ryzov 1992: 306; Chabay and Sitlivy 1993: 22).

Большая часть орудий была изготовлена на продольно-краевых и ортогональных сколах (67%), которые производились в ходе выполнения I-VI стадий расщепления. На леваллуазских — 0,7%. Касательно леваллуазских сколов-заготовок, которые типологически выделятся в данной коллекции, исходя из технологической направленности (цели) производства, можно предположить, что они являются побочным технологическим продуктом. Однако, важно отметить что обитатели стоянки хорошо были знакомы с основными приемами леваллуазской обработки. В каменной коллекции мустьерского комплекса присутствуют классические отбивные площадки типа «Chapeau de gendarme» (Рис. 11: 3; Рис. 3: 2) и типичные леваллуазские острия с ретушью (Рис. 10: 6). Вполне возможно, что орудия на леваллуазских сколах-заготовках быстрее изнашивались из-за их «утонченности» и специфики обсидианового сырья, в связи с чем, возникла «технологическая необходимость» (Гиря 1993) в изготовлении иных, более пригодных сколов-заготовок.

Другой гипотетической альтернативой отсутствия орудий на леваллуазских сколах может выступать то, что обитатели стоянки уносили эти изделия с собой на другие обиталища. В таком

Соотношение негативов на спинке			
Вариант спинки	А	Б	В
Форма площадки:			
Е	9	2	1
Г	15		2
П-П	1		
Д-В	5		
М-В	1		3
Ф-П	1		
Ф-В	1		
Н	4		

Таблица № 6.

Соотношение негативов на спинке		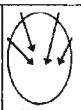	
Вариант спинки	А	Б	В
Форма площадки:			
Е		1	3
Г	8	4	2
Д-В	1	4	1
М-В	2	3	2
М-И	2	1	
Ф-В		2	

Таблица № 7.

Соотношение негативов на спинке	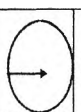	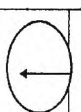	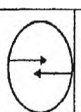			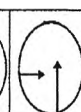	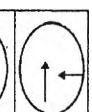
Вариант спинки	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
Форма площадки:							
Е	7	3	2	8	4	2	
Г	8	7	2	3	4		1
П-П				2	2		
Д-В	3						
М-В					1		
М-И		1					1
Т				2	1		
Н	1	2		6			1

Таблица № 8.

Соотношение негативов снятия		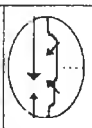	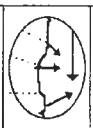	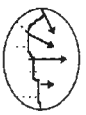	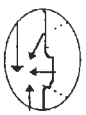
Вариант	А	Б	В	Г	Д
>50% корки	4				
<50% корки		6			
без корки			8	4	8

Таблица № 14.

Соотношение негативов на спинке	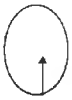	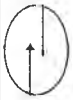	Соотношение негативов на спинке	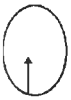	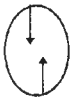
Вариант спинки	А	Б	Вариант спинки	А	Б
Форма площадки:			Форма площадки:		
Е	1	8	Е	5	3
Г	2	7	Г	3	9
П-П		3	П-П		1
Д-П	1		Д-В		1
Ф-П		1	М-В(обушок)	1	
Т		3			
Н		5	Н	1	3

Таблица № 10. Таблица №11.

Соотношение негативов на спинке	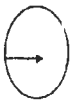	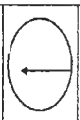	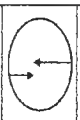	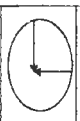	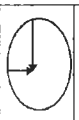	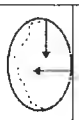	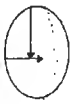
Тип спинки	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
Форма площадки:							
Е	2	2	2	8	5		
Г	2	2		4	5		
П-П				7	1		
Д-П	1						
Д-В	1	2	2	4	1		
М-П				1			
М-В			1	1	5	2	4
М-И			1		1		
Ф-П					1		
Ф-В	1			1			
Ф-И					1		
Т				2	2		
Н		1		3			

Таблица № 9.

Соотношение негативов на спинке	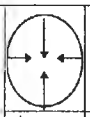	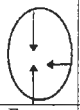	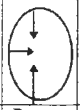	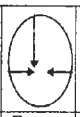	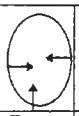		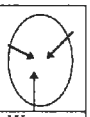
Вариант спинки	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
Форма площадки:							
Е			1			1	3
Г	1		1	2		4	1
Д-В			1				2
Д-И							1
М-В					1	2	1
М-И						1	
Ф-В						1	1
Н		1				1	2

Таблица № 13.

Соотношение негативов на спинке	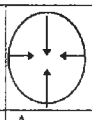	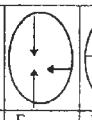	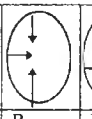	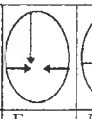	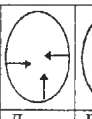		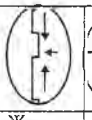	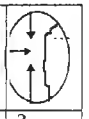
Вариант спинки	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З
Форма площадки.								
Е	1		3		1		2	
Г		3	1			1	2	1
П-П	2							
Д-П		1						
Д-В	1	1						
М-В			1					1
Т	1		1	1				
Н	1	2	1			1		

Таблица № 12.

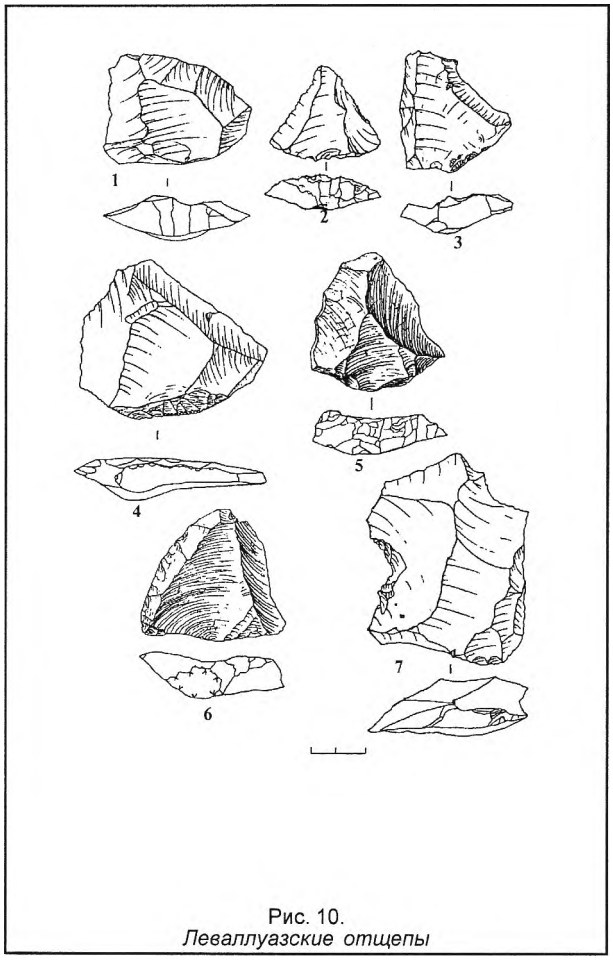

Рис. 10.
Леваллуазские отщепы

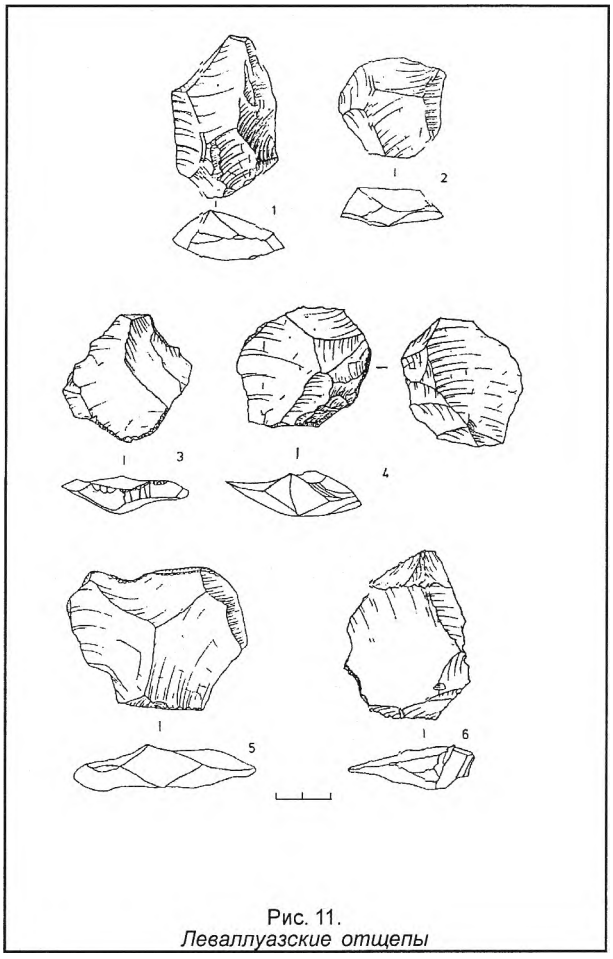

Рис. 11.
Леваллуазские отщепы

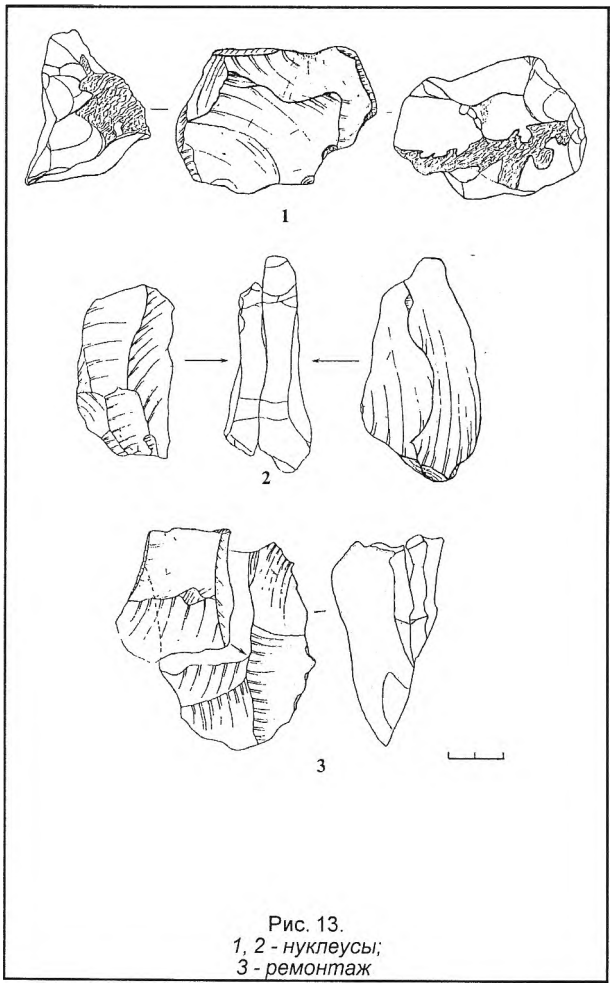

Рис. 13.
1, 2 - нуклеусы;
3 - ремонтаж

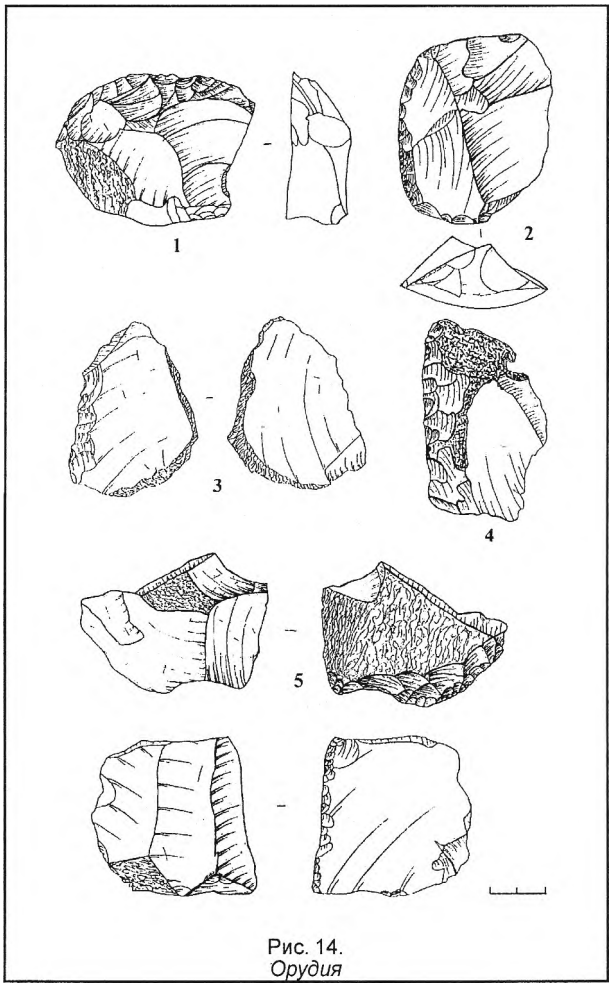

Рис. 14.
Орудия

случае, функциональное предназначение данного местонахождения, будет мастерская-стоянка по производству обсидиановых орудий. Однако, наличие археологических фактов, подтверж-дающих это предположение, нет.

В функциональном назначении мустьерское местонахождение Малый Раковец IV может выступать как стоянка-мастерская по производству орудий. В течении трех полевых сезонов на данном местонахождении не найдено естественных обсидиановых желваков. Обсидиановые сырьевые блоки приносились на местонахождение с ближайших агломератного происхождения залежей, которые располагались ниже 200 метровой отметки, в районе хорошо известных рокосовских памятников (Рокосово V). К сказанному, можно добавить, что для всех ашело-мустьерских местонахождений Рокосово и Малого Раковца проходит тенденция возрастания количества орудий, с повышением высоты расположения памятников (Гладилин, Ситливый 1991: 133-134).

ЛИТЕРАТУРА

Вознесенский А.И. История формирования неогеновых отложений Закарпатского прогиба. — М., **1988.**

Гиря Е.Ю. Технологический анализ пластинчатых индустрии // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. Спб., **1993.**

Гладилин В.Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов. Тез. докл. конф. — 4.1. — К., **1975.**

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., **1976.**

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., **1990.**

Гофштейн И.Д. Неотектоника Карпат. — К., **1964.**

Кулаков С. Нижнепалеолитические мастерские Кавказа (Технико-морфологический анализ). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. к.и.н. — Л., **1991.**

Кулаковская Л., Козловский Я., Собчик К. Микокские ножи: определение и классификация // Археологический альманах. — .№3. — Донецк, **1994.**

Кухарчук Ю.В. К проблеме дифференциации ножей и скребел // Археологический альманах, — №3. — Донецк, **1994.**

Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. — К., **1986.**

Матюхин А.Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита. — Л., **1983.**

Матюхин А.Е. О палеолитических орудиях для разделки охотничьей добычи // КСИА — 181. — **1985.**

Матеев Е.Ф. Неогеновый вулканизм Закарпатья. — М., **1964.**

Наседкин В.В. Водосодержащие вулканические стекла кислого состава, и генезис их изменения // Тр. ИГЕМ — Вып. 98. — М., **1963.**

Нехорошее П.Е. К методике изучения нижнепалеолитической техники и технологии расщепления камня // РА, — №3. — М., **1993.**

Петрунь В.Ф. Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпатья и проблемы сырья // Мат-лы 13-ой конференции. Ин-т Археологии АН УССР. — К., **1972.**

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. — Л., **1983.**

Ситливый В.И. Раннепалеолитические комплексы Малого Раковца в Закарпатье // Четвертичный период. Палеонтология и археология. — Кишинев, **1989.**

Щелинский В.Е. К изучению техники, технологии изготовления и функции орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита. — Л., **1983.**

Boëda E. Approche de la variabilité des systèmes de production lithque des industries du paléolithique inférieur et moyen: chronique d'une variabilité attendue // Techniques et culture. Paris. **1991.**

Biro K.T., Dobosi V.T. Lithotheca comparative raw material collection of the Hungrian National Museum. Budapest. **1991.**

Sitlivyj V., Ryzov S. The late middle palaeolithic of Malyj Rakovets IV in Transcarpathia // Archäologisches Korres-pondenzblatt 22. Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums. Mainz. **1992.**

Chabay V. and Sitlivy V. The periodization of core reduction strategies of the ancient, lower and middle palaeolithic // Prihistoire Eurpeenne, v.5. **1993.**

ТАА

«ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ та АНТРОПОЛОГІЇ»

висловлює щиру подяку

БАНКУ «МРІЯ»

та особисто

Дмитру Константиновичу ВОРУШИЛІНУ

ЗА ФІНАНСОВУ ДОПОМОГУ

В ПРОВЕДЕННІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

«МАЛИЙ РАКОВЕЦЬ - 1997»

МРІЯ-БАНК

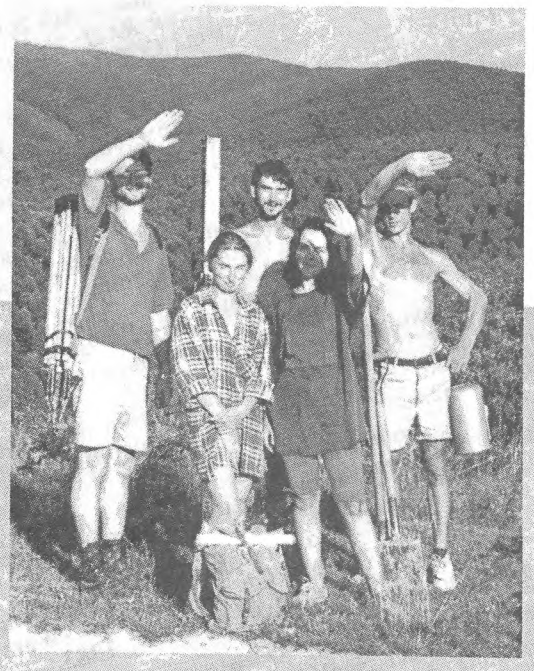

м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164
кафедра археології та музеєзнавства,
«Товариство археології та антропології»
т. (044) 221-32-92, E-mail kaf@archaeol.freenet.kiev.ua
р/р №2600804191 в банку «АЖІО»

В. СТЕПАНЧУК

СРЕДНИЙ ПАЛЕОЛИТ КРЫМА. ИНДУСТРИЙНЫЕ ТРАДИЦИИ ВЮРМСКОГО ВРЕМЕНИ: МНОГООБРАЗИЕ ПРОЯВЛЕНИЙ, ВОЗМОЖНЫЕ ПРИЧИНЫ ВАРИАБЕЛЬНОСТИ

Предлагаемая Вашему вниманию статья представляет собой сокращенный и несколько переработанный фрагмент написанной в 1994 работы «The Middle Palaeolithic of the Crimea: Variability, Evolution and Possible Explanation», отдельные положения которой были опубликованы на украинском языке (Степанчук 1996).

ABSTRACT

Four post-Eemian MP industrial traditions can be distinguished in the Crimea, namely: Akkaian, Kiik-Kobian, Staroselian, and Kabazian. The first of them can be defined as Micoquian, the next two as para-Micoquian, and the latter as typical Mousterian. The Crimean Micoquian is not an adequate analogy of Central European one. There are rather numerous differences, and shortly speaking, they can be explained in terms of more advanced Charentian elements in the typology of Eastern assemblages. At the same time there is essential set of typological and technological indices which enable us to define Akkaian group of sites as a local province of Micoquian, similar to provinces distinguished by V.Toepfer and D.Mania (1973). Kiik-Kobian can be regarded as para-Micoquian, or influenced by Micoquian industrial tradition. Such original techno-typological variation, most likely, has appeared as a product of the evolution within a contact zone between Micoquian and Charentian. As para-Micoquian can also be regarded as the assemblages of Staroselian that is, as it seems, a product of syncretic evolution involving elements of different paleotraditions, as well. Kabazian practically shows no sighns of direct or indirect influence of Micoquian technocomplex. This industrial tradition was rooted in Balkanian MP, as it was already emphasised (Kolosov 1972). Thus, the Crimean MP ofEemian age which survived until comparatively late date (ca.30 Kyr BP) belongs, undoubtedly, to the sphere of ideas and logic of development of European Palaeolithic. Direct and indirect influences can be traced by a number of Central and South-East European traditions, namely: Micoquian, Charentian, Levallois-Mousterian. The Crimean peninsula was embraced by frameworks of original contact zone where numerous different original and syncretic traditions were appeared and existed.

The differentiation of four distinct industrial traditions localised within geographically limited area and, additionally, coexisted (at least during the latest stages of their evolution) provoking the doubt in reliability of this subdivision. That is why we need to evaluate the distinguished industrial traditions according to available models which explain variability of the Middle Palaeolithic. More detailed examination needs in further elaboration, but, nevertheless, proposed brief review of informative indices demonstrates more high explanation potential of two models, namely "paleoethnological" and "occupation intensity". It can not be excluded, that this preference is appeared due to scarcity of data related to alternate models. At the same time an idea of a single explanation model seems to be rather simple. There are more grounds to assume a pattern of complicated impacts of a whole row of factors that resulted, finally, in Middle Palaeolithic variability which reconstmcted at the date. Herewith, one of these factors is supposed to be like a keystone, and I inclined to regard the "paleoethnological" factor in this role.

ВВЕДЕНИЕ

Большинство стратифицированных средне-палеолитических стоянок региона связаны со Второй грядой гор высотой до 400—500 м, сравнительно обильными водными ресурсами, выходами качественного сырья, многочисленными скальными убежищами (Рис. 1). Вторая гряда гор, согласно современному подразделению лежит в 15—20 км к югу от границы степной зоны. Высотная зональность гор практически не выражена. Крым находился вне ледниковой зоны в периоды оледенений. Иногда высказывается предположение о локальных ледниках в горах. В плейстоцене площадь Крыма не была постоянной, так как зависела от уровня мирового океана. Во время трансгрессий полуостров мог превращаться в остров, и, напротив, значительно увеличивал свою площадь, превращаясь в часть материка во время регрессий.

По крайней мере шесть индустрийных традиций могут различаться в среднем палеолите Крыма (Колосов и др. 1993; Stepanchuk in press), четыре из которых относятся к вюрмскому времени (Kolossov 1988, Степанчук 1996, Степанчук в печати).

ИНДУСТРИЙНЫЕ ТРАДИЦИИ ПОСТ-МЕЖЛЕДНИКОВЬЯ: КРАТКИЙ ОБЗОР

Аккайская индустрийная традиция

Более 20 стоянок с типичным инвентарем сконцентрированы в полосе Второй гряды в Восточной части Крыма. Хронологически памятники охватывают промежуток от, по крайней мере, амерсфорта до конца интерпленигляциала (Рис. 2). Среди основных памятников могут быть названы: Заскальная V и VI, Сары-Кая I, Красная Балка, Пролом II, Чокурча I (Колосов 1983; 1986; 1988; Колосов, Степанчук 1989; Эрнст 1934; Колосов и др. 1993). Подавляющее большинство представлено пещерными стоянками. Различаются базовые лагеря, кратковременные стоянки, мастерские, возможно, стоянки по разделке. Все памятники расположены в условиях обильного сырья, большинство — и поныне поблизости от крупных водных источников. Среди сопровождающей фауны наиболее представлены мамонт, бизон, лошадь и ряд других видов (Табл. 3, Рис. 5,6). Обнаруженное в Чокурче I (Эрнст 1934) скопление крупных костей, в основном мамонта, иногда интерпретируется как остатки защитной конструкции-жилища (Черныш 1965; Любин 1970). Особого внимания заслуживает частота находок костных останков древнего человека на стоянках аккайской традиции. Они известны в Заскальной V, траншея (фрагмент черепа и пястная кость одного (?) индивидуума), Заскальной VI, слой II и IIIa (некомплектные остатки минимум 5 индивидуумов).

Степанчук В.Н — старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

сезон	летнее обитание		зимнее (круглогодичное) обитание			
стоянка слой	Пролом II слой II	Пролом II слой III	Заскальная V, слой II	Заскальная V, слой IV	Пролом I, оба слоя	Киик-Коба
традиция	аккайская		аккайская		киик-кобинская	
мамонт	11.9	20.0	46.7	30.8	9.0	6.9
сайга	32.9	34.7	33.4	38.5	36.4	17.2
лошадь	17.5	15.7	20.0	23.0	9.1	20.7
гидрунтиновый осел	9.1	11.0	-	-	-	6.9
бизон	7.7	4.2	-	-	9.0	3.5
носорог	7.7	3.1	-	-	-	3.5
гигантский олень	2.8	1.1	-	7.7	18.2	27.6
благородный олень	3.5	2.1	-	-	9.1	3.5
северный олень	6.3	5.3	-	-	9.1	-

Табл. 1.

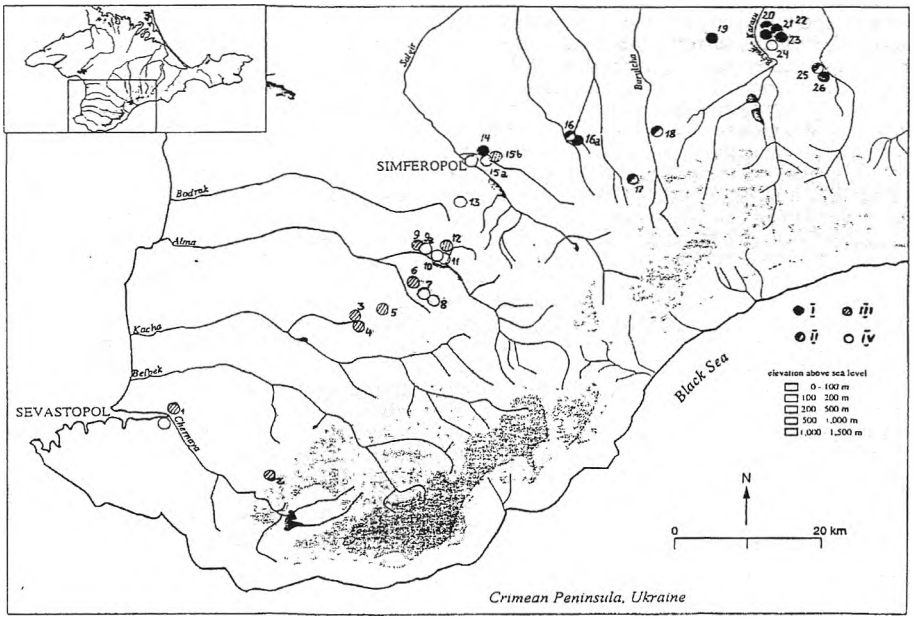

Рис. 1.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Основные памятники
Ключ: I аккайская индустрийная традиция, II киик-кобинская, III староселькая, IV кабазийская; 1.Аланар,2 Коклуз,3. Бахчисарайская, 4.Староселье,5.Улаклы, 6. ГАБО,7.Шайтан-Коба 1,8.Шайтан-Коба IV, 9,9a.Кабази II, 10.Кабази 1,11.Кабази III, 12.Кабази V, 13.Холодная балка, 14.Чокурча I, 15a.Чокурча II (по О.Н.Бадеру), 15b.Чокурча II (по А.А.Столбунову), 16,16a Волчий Грот, 17.Киик-Коба, 18.Буран-Кая III, 19.Сары-Кая 1,20 Ак-Кая 111,21.Заскальная V, 22.Заскальная VI,23.Красная балка, 24.Алешин Грот, 25.Пролом 1,26.Пролом II.

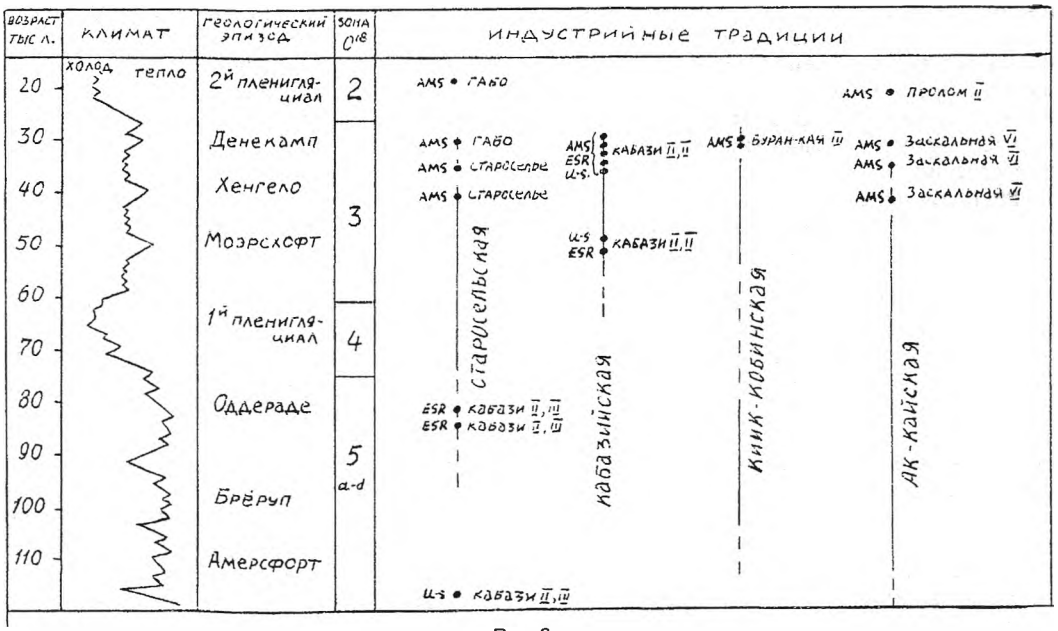

Рис 2.
Предполагаемое хронологическое положение индустрийных традиций среднего палеолита Крыма в вюрмское время. Внесены названия лишь тех памятников, которые имеют абсолютную дату; указан датирующий метод (данные см. Hedges e.a. 1996; Chabai 1996 со ссылкой на Mc Kinney, Rink 1996;а также J.van der Plicht, pers. com.).

Традиция / стоянка / слой / горизонт	количество орудий	отношение : орудия / орудия + сколы	отношение : двусторонние орудия / двустор. и односторонние орудия	отношение : нуклеусы / орудия (%)	среднее количество кремня на кв.м. слоя	средний размер орудий на сколах (см.)	"сложные" формы среди скребел (%)	конвергентные формы (%)	км. до выходов сырья
АККАЙСКАЯ									
Заскальная V,II слой	711	?	9.3	16.7	до 1000	5.56	52.7	42.2	1-4
Заскальная V,IV слой	779	?	9 8	9 1	до 1000	4.67	54.9	48.1	1-4
Заскальная VI,II слой	2479	?	15.8	12.6	до 1000	5.51	63.2	58.6	1-4
Заскальная VI,III слой	900	?	15 4	8 0	700-1000	5.48	48.0	39.6	1-4
КИИК-КОБИНСКАЯ									
Киик-Коба, верхний слой	535	до 30	12.2	3 4	125	3.51	55.5	72.0	20-25
Пролом I, верхний слой	529	до 20	17 3	5.6	160	4.35	56.4	71.3	9-12
Буран-Кая III, 7 слой	299	до 20	10 4	3.8	300	3.61	46.6	67.1	14-16
СТАРОСЕЛЬСКАЯ									
Кабази II, I слой	111	до 20	11.8	47.7	20 (?)	не менее 5	47.4	52.1	1.5-4
Кабази V, III слой	89	до 13	14.6	8.5	130	не менее 5	40.9	48 3	1.5-4
ГАБО, I слой	606	до 10	4.8	21.1	1100	5 31	33.0	18.8	1-2
КАБАЗИЙСКАЯ									
Кабази II, II слой, горизонты 8-9	107	до 19	-	35.0	130	не менее 5	42.8	42 3	1.5-4
Кабази II,II слой горизонты 1а-4	138	до 21	-	20.3	85	не менее 5	37.4	44.9	1.5-4
Алешин Грот, горизонт 2	70	до 13	-	17.4	350	не менее 5	23.3	29.4	1-4

Табл 3.

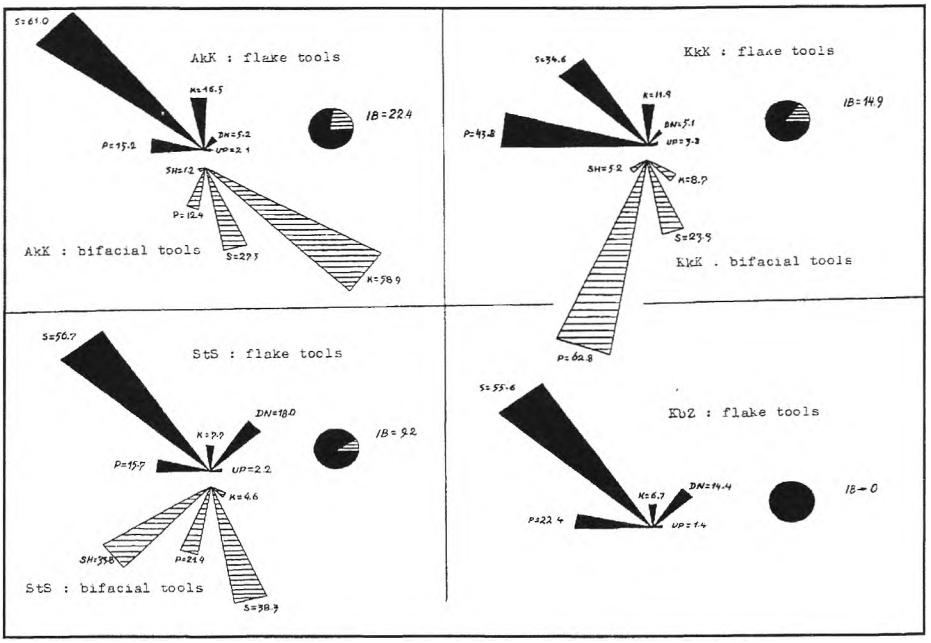

Рис. 3
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Типологическая структура орудийных наборов различных индустрийных традиций.
Ключ: AkK - ак-кайская традиция,
KkK -киик-кобинская,
818 - старосельская,
KbZ - кабазийская.
P - остроконечники,
S - скребла.К - ножи
DN - зубчатые, UP - верхнепалеолитические типы,
SH - листовидные наконечники,
Flake Tools орудия на сколах,
Bifacial Tools - двусторонне обработанные орудия, (основные данные и ссылки на источники см. Степанчук 1991 а)

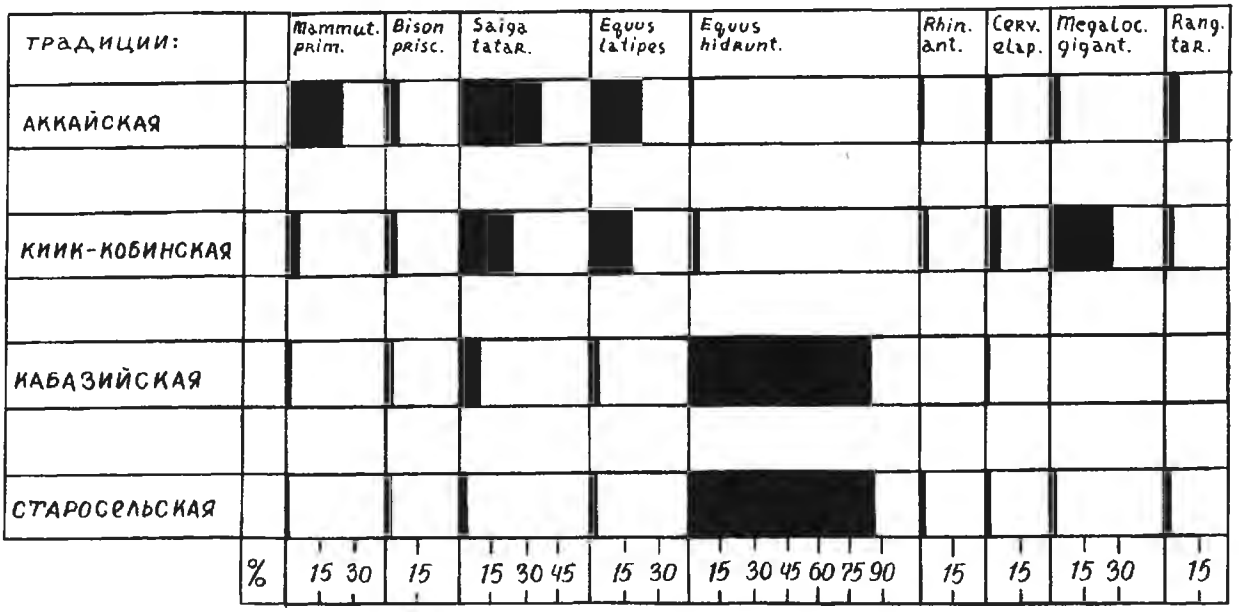

Рис. 4.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Усредненные показатели встречаемости основных видов промысловой мегафауны на памятниках, дифференцированных по принадлежности к различным индустрийным традициям (%)

Традиции	АККАЙСКАЯ	КИИК-КОБИНСКАЯ	СТАРОСЕЛЬСКАЯ	КАБАЗИЙСКАЯ
число отдельных поселений	>20	до 5	>10	>10
число отдельных поселений в одной стратиграфической последовательности	до 8	2	до 5	до9
преобладает повторное заселение одной стоянки	+	-	+	-
наличие базовых лагерей	+	+	+	+
наличие охотничьих привалов	+	+(?)	+(?)	+(?)
наличие стоянок по разделке	+(?)	-	-	-(?)
наличие мастерских	+	+(?)	+(?)	+(?)
наличие очагов, ям	++	++	+-	+-
специальные конструкции : заслоны, жилища (?)	+	+	-	-
погребальная практика	+	+	+(?)	-
находки неутилитарного назначения	+	-	-	-
развитая костяная индустрия	+	-	+	-
использование экзотических пород камня	+	-	-	-

Табл. 4.

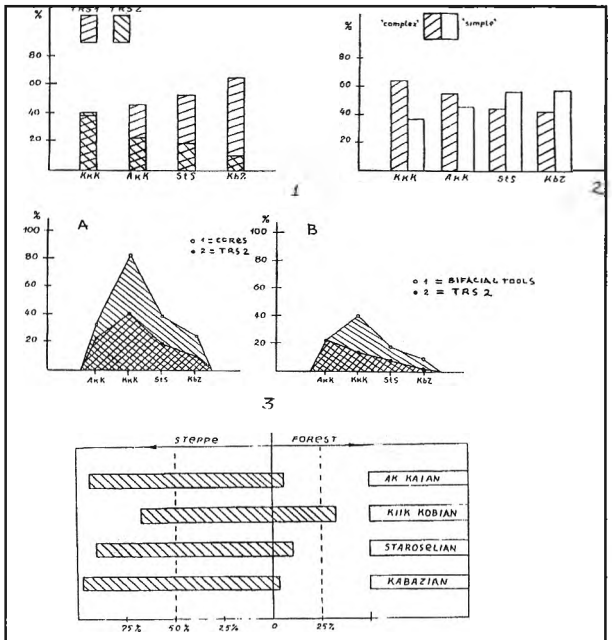

Рис. 5.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. 1 Сравнение объемов разных редукционных рядов орудий на сколах. Ключ : TRS 1 — последовательность "простое-двойное — конвергентное скребло-остроконечник". TRS 2 — последовательность "поперечное-угловатое скребло — угловатый остроконечник". KkK — киик-кобинская традиция, AkK — аккайская, StS — старосельская, KbZ — кабазийская. 2. Динамика объемов "сложных" (двойные, конвергентные, включая угловатые) и "простых" (однолезвийные продольно- и поперечно-лезвийные) форм скребел. Ключ: KkK — киикобинская индустрийная традиция, AkK — ак-кайская, StS — старосельская, KbZ — кабазийская; "complex" — сложные, "simple" — простые. 3. Зависимость между объемом изделий, относящихся к редукционной последовательности TRS 2 (поперечное-угловатое скребло — угловатый остроконечник) и объемами нуклеусов (А) и двусторонних орудий (В). 4. Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Тип кружающей среды, восстанавливаемый по палеозоологическим данным для стоянок различных индустрийных традиций.

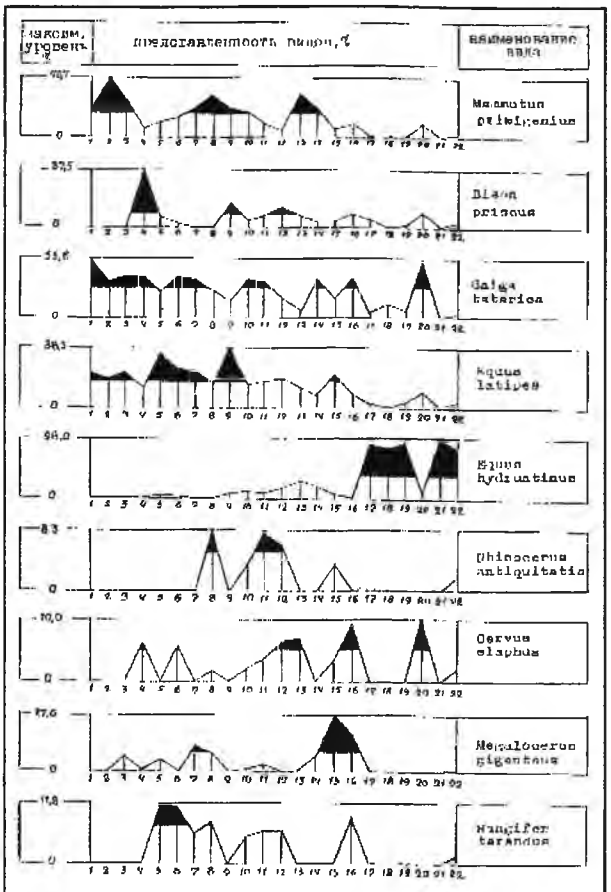

Рис. 6.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Вариативность представленности основных промысловых видов мегафауны в комплексах: 1. Заскальная V, слой I; 2. Заскальная V, слой II; 3. Заскальная У.слой IV; 4 Заскальная У,слой VI; 5. Заскальная VI,слой I; 6. Заскальная VI,слой II; 7. Заскальная VI,слой III; 8. Заскальная VI,слой IV; 9. Красная балка; 10. Пролом II, слой I, 11. Пролом II, слой II; 12. Пролом II,слой III, 13. Волчий Грот,слой 7; 14. Волчий Грот.слой 6; 15. Киик-Коба, слой IV; 16. Пролом I; 17. Кабази II,слой II,горизонты 1а-4; 18. Кабази II, слой II, горизонты 5-7; 19. Кабази II, слой II, горизонты 8-9; 20. ШайтанКоба, 21. Чокурча II; 22. Староселье. (Данные по Ю.Г.Колосову, О. Н.Бадеру,Г.А.Бонч-Осмоловскому,Г.Ф. Барышникову, Н Г Белан).

Проломе II, слой I (фаланга кисти), а также, возможно, в Заскальной V, слой V (фрагмент черепной крышки). Антропологически находки определяются как Homo s. Neanderthalensis (ср.: Якимов, Харитонов 1979; Данилова 1979). Предполагается намеренность погребения по-крайней мере для некоторых находок из Заскальной VI (Колосов 1986; Смирнов 1991; Алекшин 1993).

Костяная индустрия стоянок аккайской традиции представлена ретушерами, более редкими лощилами и проколками. Инвентарь дополняется находками (или элементами) не находящими удовлетворительного утилитарного объяснения. Это объекты с композиционно разнообразно расположенными нарезками. Уникальна серия таких находок из Пролома II (Колосов 1986; Stepanchuk 1993). Известны находки фрагментов охры со следами интенсивного соскабливания и, реже, прошлифовки. Выразительна серия ретушеров на гальках.

Каменный инвентарь свидетельствует об ориентации как на двусторонне оббитую, так и на отщеповую заготовку — крупный удлиненный скол. Доля двусторонних изделий иногда достигает 30%, но средний уровень — около 20. Имеются центростремительные, дисковидные (по Boeda 1993), протопризматические ядрища, а также изделия типов леваллуа "многократного" и "классического". Средние показатели технических индексов по серии невостребованных для ретуширования сколов: IFs-23/30, I lam-7. Среди орудий на сколах преобладают скребла (Рис. 3; 7; Табл. 1). Хорошо представлены тыльно- и базальноутонченные орудия. Двусторонние изделия включают резко преобладающие ножи с площадками, скребла, остроконечники, некоторое число листовидных острий (Рис. 3). Эта индустрийная традиция Крыма определяется как местный микок (Колосов, Степанчук в печати; Степанчук 1996; Stepanchuk in press; Valoch 1989).

Киик-кобинская индустрийная традиция

Стоянки, относимые к этой традиции, также располагаются в Восточном Крыму. Это Киик-Коба, IV слой. Пролом I, оба слоя, верхний среднепалеолитический слой Буран-Каи III и, возможно, средний слой Волчьего Грота (Рис. 1) (Бонч-Осмоловский 1940; Колосов 1979; Степанчук 1994; Яневич, неопубликованные материалы; Бадер, Бадер 1979). Традиция может датироваться в пределах временного отрезка Брерун — Денекамп (Рис. 2) (Степанчук 1991). Все памятники — пещерные, а по хозяйственному профилю — базовые лагеря. Для всех стоянок устанавливается дефицит качественного сырья для изготовления орудий, что приводило к интенсивной утилизации наличных сырьевых ресурсов. Это проявляется в микролитичности орудийных наборов, обилии многолезвийных форм среди орудий, малочисленности и сработанности нуклеусов, большом числе сколов-отходов ретушировки и переоформления орудий. Среди мегафауны доминируют гигантский олень, сайга, лошадь (Рис. 6; Табл. 4). Для поселения в КиикКобе предполагается наличие защитной конструкции (Любин 1969). Не исключается, что погребение (?) неандертальского младенца Киик-Коба-2 (определение Vlcek 1976) связано с IV слоем стоянки (Смирнов 1987). Костяная индустрия сравнительно небогата, имеется несколько десятков ретушеров, единичные проколки (?), лощильце. Наряду с костяными широко использовались ретушеры на речных гальках (Степанчук 1990).

Каменная индустрия ориентирована на получение крупного скола, не обязательно пластинчатого, а также на двустороннюю заготовку (до 15 %). Дефицит сырья приводил к тому, что отходы двусторонней оббивки широко использовались в качестве заготовок для орудий на сколах. Нуклеусы единичны и сильно сработаны. Имеются центростремительные, дисковидные, бессистемные, протопризматические ядрища. IFs 25; I lam-10. Среди орудий на сколах необычайно многочисленны морфологически разнообразные остроконечники; скребла и другие формы — в подчиненном положении. Часто употреблялся прием утончения; специфичны угловатые остроконечники с утончением, противолежащим острию и т.н. треугольники (Рис. 3; 8). Двусторонние орудия представлены остроконечниками, скреблами, единичными листовидными остриями и редкими атипичными ножами с площадкой (Рис. 3; 8; Табл. 1). Эта традиция может быть определена как парамикокская или же как атипично шарантская с признаками микокского влияния. Термин парамикок применяется для описания инвентарей, имеющих определенное сходство с центрально-европейским микоком, которое может объясняться либо конвергентностью развития, либо влияниями со стороны собственно микокской традиции (Писларий и др. в печати).

Старосельская индустрийная традиция

Стоянки с типичным инвентарем имеются только в Юго-Западном Крыму. Среди основных памятников: Староселье, Кабази V, Кабази II, слой III (Формозов 1958; Чабай 1992; Колосов и др. 1993). Сюда относятся также Бахчисарайская, стоянка им. Г.А.Бонч-Осмоловского, (Евтушенко 1995, Степанчук 1996) вероятно Кабази I и комплекс Чокурчи II из раскопок А.А. Столбу нова (Крайнов 1979; Колосов и др. 1993а; Формозов 1959; неопубликованная коллекция из фондов Народного археологического музея в Симферополе). Как представляется по доступным данным, эта традиция охватывает временной отрезок от Брерупа до Хенгело (Рис. 2). Стоянки традиции локализованы частью в скальных убежищах, а частью представлены стоянками под открытым небом, но расположенными в непосредственной близости от скальных выходов. Относительно богатые выходы сырья и водные источники, как правило, удалены на небольшое расстояние. Имеются базовые стоянки, возможно, мастерские. Сопровождающая фауна представлена, в основном, гидрунтиновым ослом (Табл. 4; Рис. 4,6). В Старосельe известно погребение ребенка Homo s.s. (Формозов 1958; Алексеев 1985; Смирнов 1991 и др.), а также несколько других изолированных костей человека. Относительно возраста этой находки уже давно высказывается определенный скептицизм (ср.: Klein 1969 и др.), который недавно усилился находкой на стоянке средневековых погребений (Маркс и др. 1994). Таким образом, хронологическая принадлежность старосельского ребенка нуждается в дополнительной аргументации.

Костяная индустрия традиции представлена многочисленными ретушерами (Гвоздовер, Формозов 1960).

Каменный инвентарь свидетельствует о преимущественной ориентации на заготовку — скол крупных размеров и удлиненных пропорций. Двусторонне оббитые заготовки изготавливались, но в небольших объемах (в среднем около 5%). Применялось центростремительное, протопризматическое, иногда полуобъемное, а также леваллуазское "многократное" и "классическое"

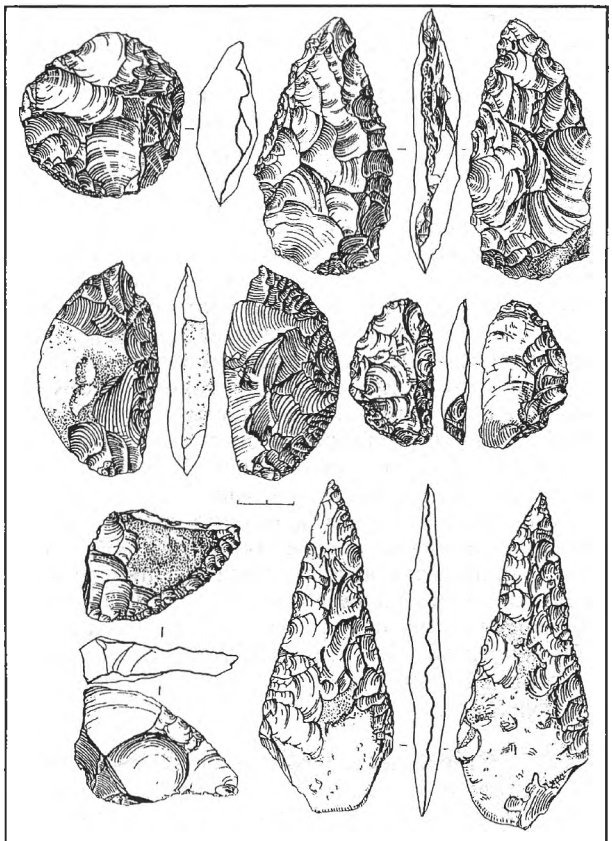

Рис. 7.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Аккайская индустрийная традиция. Материалы III-го слоя Заскалной VI (по Колосову 1986)

расщепление. Индекс IFs для сколов: 15/23, I lam 5/20. Среди орудий на сколах главенствуют скребла, в особенности продольные одно- и дву лезвийные. Угловатых форм среди остроконечников мало, имеются изделия a dos aminci, лимасы. Двусторонние изделия в подавляющем большинстве представлены удлиненными слегка ассимметричными листовидными формами (Рис. 3,9.). Старосельскую индустрийную традицию допустимо рассматривать как еще одну разновидность парамикока и определять ее как восточный шарант, обогащенный двусторонними листовидными остриями.

Кабазийская индустрийная традиция

Стоянки, в основном, располагаются во Второй гряде гор в Юго-Западной части Крыма. Лучше изучены: Шайтан-Коба I, Чокурча II, Холодная Балка, Кабази II, слой II (Колосов 1972; Бадер 1940; Формозов 1959; Колосов и др. 1993) (Рис. 1.) В последнее время появились указания на наличие стоянок со сходным инвентарем и в Восточном Крыму (Колосов 1995; Kolosov, Stepanchuk in press). Главным образом, это поселения в скальных убежищах, которые можно интерпретировать как базовые лагеря с различным по продолжительности периодом обитания. Предполагаемые хронологические рамки существования традиции несколько уже, чем других средне-палеолитических традиций Крыма (Рис. 2). Гидрунтиновый осел, как правило, многочислен среди мегафауны, но представлены также и лошадь, бизон, сайга и др. (Рис. 4,5). Каменное сырье легко доступно и многочисленно в местах локализации стоянок. Антропологические свидетельства не известны.

Костяная индустрия представлена немногочисленными ретушерами, а также единичными более специфическими изделиями (лощила).

Техника расщепления ориентирована исключительно на заготовку-скол: крупный отщеп удлиненных пропорций. Чаще использовалось расщепление леваллуа "многократное", реже "классическое"; применялось также центростремительное и протопризматическое расщепление. Предлагается различать три последовательных этапа в развитии кабазийскои традиции (Чабай 1992; по его терминологии "западно-крымской фации одностороннего мустье" или "западно-крымского мустье" (Чабай 1990; Chabay, Sitlivy 1993). На финальном этапе IFs= 30/50, Ilam, в среднем, 20/30. Двусторонние орудия практически неизвестны в инвентарях памятников кабазийскои традиции. Среди орудий на сколах доминируют скребла, в большинстве одно-двулезвийные продольные, остроконечников относительно не много. Спектр орудийного набора существенно отличается от аккайского или киик-кобинского, но очень сходен со старосельским, отличаясь только отсутствием двусторонне обработанных орудий (Рис. 3,10; табл. 1). Технологически инвентари традиции менее единообразны. Можно различать две группы памятников. К первой относятся Шайтан-Коба, и, вероятно, Алешин Грот и Шайтан-Коба IV (Бонч-Осмоловский 1930; Колосов 1972; Колосов 1995; Kolosov, Stepanchuk in press; Степанчук не опубликованные материалы). Эта группа характеризуется широким примененением различных леваллуазских отщеповых технологий. Вторая группа памятников: Кабази II, слой II, Чокурча, не исключено, Холодная Балка и Кабази I (Колосов и др. 1993; Бадер, Бадер 1979; Формозов 1959;

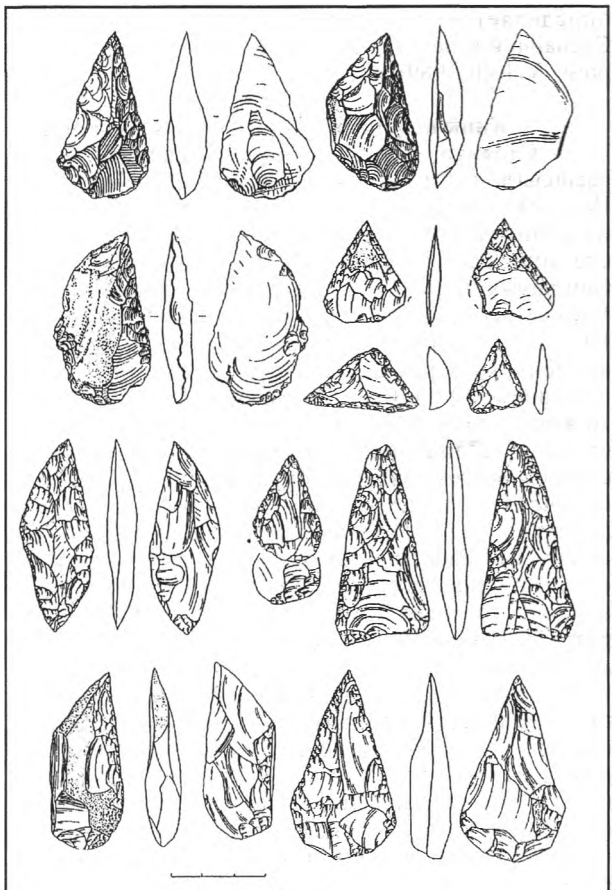

Рис. 8.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Киик-кобинская индустрийная традиция. Материалы стоянки Пролом I.

Колосов и др. 1988). Эти комплексы базируются, в основном, на леваллуа-ориентированной пластинчатой технологии (Chabai, Sitlivy 1993). В целом, кабазийская индустрийная традиция находит параллели в "мустьеро-леваллуа" (по Kozlowski 1992) Восточно-Европейской равнины, Молдовы, Румынии и Балкан.

ВОЗМОЖНЫЕ ОБЪЯСНЕНИЯ ВАРИАБЕЛЬНОСТИ

Итак, в Крыму в вюрмское время различаются, главным образом на типологическом основании, четыре индустрийные традиции. Это довольно много для столь ограниченной территории, и вызывает закономерное желание проверки надежности такого вывода.

В настоящий момент предложено четыре гипотезы, объясняющие вариабельность среднего палеолита. Это модели: 1. "палеоэтнологическая", 2. " хронологическая", 3. "различной деятельности", 4. "интенсивности обитания ".

"Палеоэтнологическое объяснение" вариабельности среднего палеолита, предложенное Ф.Бордом (Bordes, Bourgon 1951; Bordes 1961; 1981) во многом независимо разрабатывалось советскими исследователями. Представление о т.н. "культуре" мустьерского времени окончательно кристаллизовалось в 1970-80 гг. (Праслов 1968; Колосов 1971; Гладилин 1976; Анисюткин 1977; Любин 1977). С начала 70-х гг. идея культуры широко применялась при интерпретации данных по крымскому среднему палеолиту (Колосов 1971; 1983; 1986; 1988; Колосов и др. 1993; Гладилин 1976; Степанчук 1987; 1991).

"Хронологическое объяснение" подразумевает смену различных индустрии во времени (Mellars 1965; 1969) как результат воздействия ряда факторов

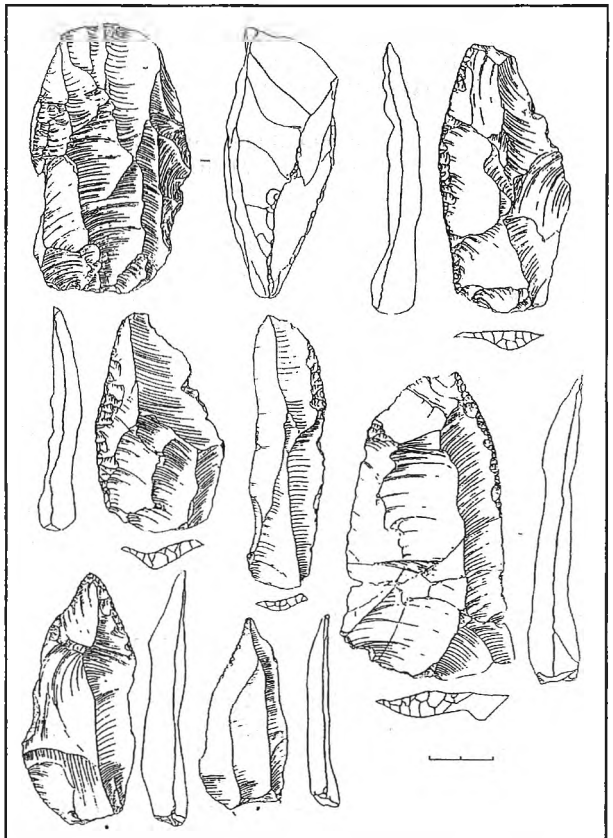

Рис. 10.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Кабазийская индустрийная традиция. Материалы II слоя стоянки Кабази II (по Chabai, Sitlivy 1993).

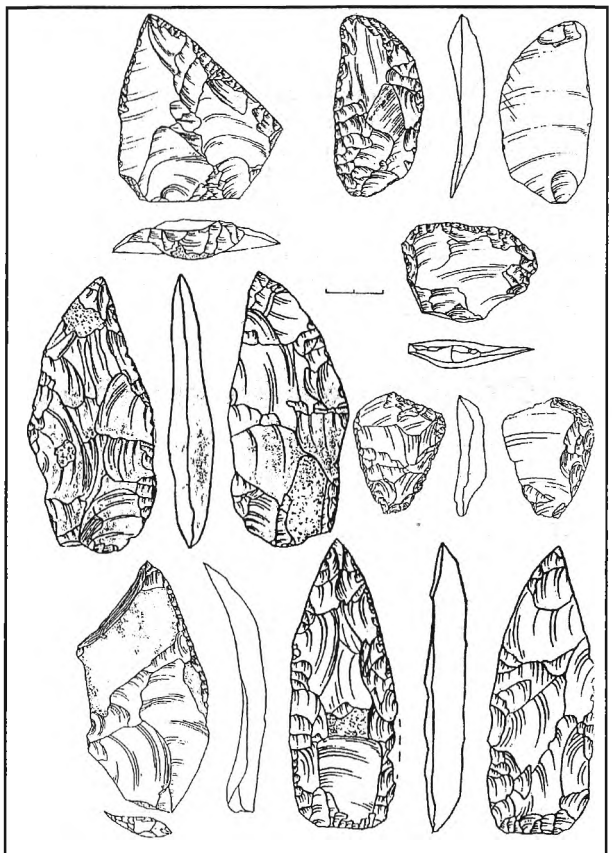

Рис. 9.
Средний палеолит Крыма, вюрмское время. Старосельская индустрийная традиция. Материалы стоянок ГАБО и Кабази V.

(например, степени доступности сырья, климатических изменений, интенсивности обитания и т.д.) (сравни Mellars 1988; 1990).Таким образом, позиция П.Мелларса приближается к идеям Н.Ролланда (Rolland 1981; 1988) и Х.Диббла (Rolland, Dibble 1990). Эта модель не применялась для материалов Крыма, что объясняется как отсутствовавшей до недавнего времени серии надежных абсолютных дат, так и скудостью имеющихся свидетельств интерстратификации.

Объяснение вариабельности индустрии различиями хозяйственной деятельности древних групп, выдвинутое Л. и С.Бинфордами (Binford, Binford 1966; Binford 1973), одновременно было предложено и применено для кавказских материалов (Коробков 1966; Коробков, Мансуров 1972). Это мнение серьезно критиковалось (Любин 1977; сравни Bordes, Sonneville-Bordes 1970) и в дальнейшем не разрабатывалось в СССР. К крымским материалам эта объясняющая модель не применялась.

Если первые три объяснения предполагают исходную предопределенность морфологических типов орудий, то модель "интенсивности обитания", напротив, отвергает их статичную природу (Rolland, Dibble 1990; Dibble, Rolland 1992). Предлагается идея изменения типа орудия в процессе его использования и переоформления (Dibble 1984; 1988; 1991) и аргументируется связь между типологической вариабельностью и изменениями климата (определяющими уровень подвижности человеческих групп), доступностью сырья, интенсивностью обитания (Rolland 1977; 1981; 1988). Некоторые идеи этой модели применены в недавних работах (Demidenko 1996; Chabay e.a. 1995), фактически же, и это объяснение не применялось широко для интерпретации крымских материалов.

ПОКАЗАТЕЛИ, ПРИГОДНЫЕ ДЛЯ ОЦЕНКИ ОБЪЯСНЯЮЩИХ МОДЕЛЕЙ ВАРИАБЕЛЬНОСТИ СРЕДНЕ-ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ИНДУСТРИИ

I. Каменный инвентарь

I-1. Различение индустрийных традиций возможно благодаря разности типологических спектров инвентарей (Рис. 3; Табл. 1). Сходство кабазийской и старосельской традиций представляется очень высоким, если исключить наличие двусторонних орудий в инвентарях последней традиции (Рис. 3).

I-2. Комплексы принадлежащие одной индустрийной традиции демонстрируют высокий уровень сходства (Табл. 1).

I-3. Устанавливается наличие специфических типов орудий для различных традиций, например угловатый остроконечник с брюшковым утончением края противолежащего острию для киик-кобинской традиции (киик-кобинский треугольник), двустороннее листовидное острие для старосельской, двусторонний нож с площадкой для аккайской и т.д.

I-4. Доля обычных типов внутри комплексов, принадлежащих различным традициям — стабильна и разнится от традиции к традиции (Табл. 1).

II. Фаунистические данные

II-1. Количество основных промысловых видов мегафауны различно для памятников разных индустрийных традиций (Табл. 4).

II-2. Памятники старосельской и кабазийской традиций демонстрируют преобладание одинаковых видов мегафауны (Рис. 6).

II-3. Аккайские, старосельские и кабазийские памятники демонстрируют преобладание степных видов. Киик-кобинские памятники, напротив, указывают на определенное возрастание доли лесных видов (Рис. 5,4).

II-4. Разнообразие общего списка фауны скорее не отличается резко для памятников разных традиций.

(Более подробный разбор свидетельств, доставляемых фаунистическими данными для средне-палеолитических стоянок Крыма см. Степанчук в печати б)

III. Ареалы распространения

III-1. Четко различаются восточная и юго-западная группы стоянок (аккайские и киик-кобинские памятники; кабазийские и старосельские памятники) (Рис. 1). В эту схему не укладывается лишь недавно открытый в непосредственной близости от аккайской стоянки Заскальная V новый памятник кабазийской традиции — Алешин Грот (Колосов, Степанчук у друку).

III-2. Ареалы киик-кобинской и старосельской традиций совпадают, соответственно, с ареалами аккайской и кабазийской, но занимают значительно меньшую территорию.

IV. Хронология

IV-1. Абсолютные даты указывают на одновременность проявлений аккайской, киик-кобинской, старосельской и кабазийской традиций, по крайней мере, между 40-33 тыс. лет назад (Hedges e.a. 1996; van der Plicht, pers.corn.). Древнейшие абсолютные даты получены для старосельских материалов слоя III Кабази II — 80/110 тыс.лет (McKinney, Rink 1996).

IV-2. Естественно-научные данные указывают на близкий возраст заключительного этапа местного среднего палеолита (ср.: Колосов и др. 1993; Колосов, Степанчук в печати).

IV-3. Свидетельства интерстратификации указывают на сосуществование кабазийской и старосельской традиций (данные по Кабази II, Колосов и др. 1993) или же, по крайней мере, перекрывание старосельского комплекса кабазийским (Chabay 1996). Аналогичные свидетельства имеются для киик-кобинских и аккайских материалов (Волчий Грот, по: Бадер, 1940, БуранКая III, неопубликованные данные А.Яневича, см также Yamada 1996).

IV-3. Соотнесение материалов конкретных слоев и конкретных памятников с климатическими эпизодами вюрмского оледенения проделано лишь для нескольких памятников, поэтому сколько-нибудь обширное сравнение этих данных не представляется возможным.

V. "Свидетельства духовной жизни"

V-1. Намеренные погребения известны для аккайской и киик-кобинской традиций. Наличие таких свидетельств для Юго-Западного Крыма нуждается в дополнительной аргументации.

V-2. Костяные артефакты неутилитарного назначения известны в памятниках аккайской традиции. Другие сходные свидетельства (типа охряных "карандашей") также доставляются стоянками Восточного Крыма и известны, главным

традиция	АККАЙСКАЯ	КИИК-КОБИНСКАЯ	СТАРОСЕЛЬСКАЯ	КАБАЗИЙСКАЯ
количество видов	20	20	14	15
количество видов, общих для всех традиций	10	10	10	10
количество специфических видов	-	3	2	2
количество промысловых видов млекопитающих	9	9	9	7
количество видов, составляющих более 65 % охотничьей добычи	3	3	3	3

Табл. 2.

образом, в аккайских памятниках.

VI. Антропологические данные

VI-1. Аккайские и киик-кобинские памятники доставляют ископаемые останки Homo s. Neanderthalensis, по данным антропологов, имеющие черты сходства с европейскими и ближневосточными популяциями (Vicek 1976; Данилова 1979 и др.)

VI-2. Находка погребения Homo s. Sapiens предполагается для старосельской традиции, но ее ассоциация со средне-палеолитическим слоем нуждается в дополнительной аргументации.

VI-3. В контексте кабазийских памятников антропологические находки не известны.

VII. "Жизненно важная четверка":

источники воды, охотничьи ресурсы, сырье, убежища.

VII-1. Практически все известные стратифицированные среднепалеолитические памятники расположены невдалеке от ныне действующих источников воды и

VII-2. локализуются в рамках Второй гряды гор невдалеке от границы между степью и предгорьями (Рис. 1).

VII-3. Подавляющее большинство стоянок расположено в 1,5—4 км от ближайших богатых выходов высококачественного сырья. Исключением являются стоянки киик-кобинской традиции, удаленные от крупных месторождений качественного сырья на расстояние 10—25 км (Табл. 2;3). Следует отметить существенную разницу в исходном сырье для Восточного Крыма (главным образом плитчатые отдельности) и для Юго-Западного Крыма (более массивные плитки, грубые по форме отдельности сырья).

VII-4. Преобладают поселения в скальных убежищах (навесах). Имеется определенная тенденция увеличения числа стоянок под открытым небом вблизи скальных выходов для Юго-Западного Крыма. (Кабази, ГАБО и др.).

VIII. Интенсивность использования территории

VIII-1. Число стоянок. Аккайские поселения наиболее многочисленны (до 20), далее следуют кабазийские (до 10), старосельские (до 10) и киик-кобинские (до 5).

VIII-2. Повторное заселение. Наиболее продолжительные последовательности интенсивного заселения открыты на аккайских стоянках (Заскальные V и VI). Далее следуют кабазийские памятники (многочисленные горизонты слоя Кабази), старосельские (4 слоя на Кабази V) и киик-кобинские (2 слоя на Проломе I).

VIII-3. Стоянки различного профиля. Наиболее аргументировано наличие базовых лагерей, охотничьих привалов, мастерских и стоянок по разделке для памятников аккайской традиции. Большинство стратифицированных памятников других традиций представлено базовыми лагерями. Наличие кратковременных охотничьих лагерей, мастерских и стоянок по разделке для других традиций предполагается, но нуждается в дополнительных доказательствах. (Недавно предложено рассматривать колонку II и III слоев Кабази II как последовательность кратковременных стоянок по разделке (Chabay 1996).

VIII-4. Способ использования территории. Подразумевается применение различных стратегий жизнеобеспечения и эксплуатации ресурсов. В недавней работе А.Маркс с коллегами различает 5 типов памятников по признаку интенсивности обитания и 2 вида стратегии эксплуатации природных ресурсов (Chabay e. a. 1995).

IX. Интенсивность обитания

IX-1. Обилие остатков жизнедеятельности человека в культурном слое (т.е. частота каменных и фаунистических остатков; большое число фрагментов обожженной кости; наличие очагов; ям и т.п.). Аккайские стоянки по этим показателям оказываются впереди прочих. Наиболее низкие показатели доставляются памятниками кабазийской традиции (ср.: Табл. 2; 3; Рис. 5).

IX-2. Свидетельства специальных строительных конструкций (защитные конструкции, жилища) имеются на аккайских и киик-кобинских стоянках.

IX-3. Каменное сырье наиболее интенсивно использовалось на стоянках киик-кобинской традиции (судя по доле орудий, нуклеусов, размеру орудий и др. показателям) (ср.: Табл. 2; 3; Рис. 5).

IX-4. Более широкое использование экзотических разновидностей каменного сырья; широкое использование кости и речных галек для утилитарных целей, в основном для обработки кремня. Большие серии костяных орудий известны на старосельских и аккайских стоянках. Киик-кобинские стоянки характеризуются, в основном, использованием речных галек в качестве ретушеров. Аккайские заскальненские стоянки доставляют свидетельства использования шерта и других изотропных пород.

IX-4. Интенсивность использования орудий. Здесь может быть продуктивно использована идея редукции изделий ("Frison effect"). Две основных редукционных последовательности могут быть установлены для крымских материалов, 1-я аналогична предложенной Х.Дибблом: скребло простое продольное — двойное продольное — конвергентное / правильный остроконечник, 2-я: поперечное скребло — простое угловатое скребло — двойное угловатое скребло / угловатый остроконечник (простой, двойной, тройной = т.н. треугольник). Вторая последовательность широко вовлекает сколы — отходы двусторонних орудий (ср.: Рис. 4) и может указывать на более интенсивный характер использования сырья. Первая последовательность более широко представлена в инвентарях кабазийских и старосельских памятников, вторая — исключительно характерна для киик-кобинских и аккайских стоянок (Рис. 5).

IX-5. Сезон обитания стоянок. В качестве указания на сезон функционирования стоянки могут служить палеозоологические данные (Барышников и др. 1990; Baryshnikov e.a. 1994; Н.Г.Белан, неопубликованные данные по Кабази II), в качестве непрямых свидетельств допустимо использовать указания IX-1-4. По имеющимся прямым и косвенным указаниям оказывается, что наибольшее число стоянок с предполагаемым зимним сезоном обитания связано с аккайской и киик-кобинской традициями (Степанчук в печати б) (Табл. 5).

КРАТКОЕ ОБСУЖДЕНИЕ

В силу ограниченного объема я не имею возможности детально анализировать каждый из приведенных выше показателей в отношении их соответствия каждой из возможных "объясняющих моделей". Выскажу поэтому только самые общие соображения.

Следует признать, что привлеченные показатели подчас слишком многозначны и даже противоречивы, а в большинстве своем — "немы" в отношении интересующего вопроса. Ни одна из

объясняющих гипотез не находит своего решительного подтверждения. Вариабельность крымского среднего палеолита вюрмского времени достаточно удовлетворительно объясняется палеоэтнологической моделью 1. Данные слишком отрывочны для надежной оценки моделей 2 и 3. Модель 4 (интенсивность обитания) также может служить удовлетворительным объяснением разнообразия крымских материалов. Пример Юго-Западного Крыма с его парой локальных индустрийных традиций (кабазийской и старосельской) особенно показателен в отношении модели 4. Вполне возможно рассматривать эту пару как различные проявления одной палеоэтнической традиции, со стоянками, характеризующимися большей (старосельские памятники) и меньшей (кабазийские памятники) интенсивностью обитания и соответственно изменяющимися мобильностью и оседлостью. Аккайская и киик-кобинская традиции Восточного Крыма также могут быть объяснены логикой модели 4 (как это и сделал недавно Ю.Демиденко), вместе с тем, пример ЮгоЗападного Крыма более выразителен. Более того, если рассматривать весь средний палеолит Крыма через призму модели 4, то довольно легко можно прийти к выводу о существовании здесь одной-единственной палеоэтнической группировки, поскольку все четыре, различающиеся на типологическом и, отчасти, технологическом основании индустрийные традиции хорошо ранжируются по признакам интенсивности обитания и степени оседлости. Однако, вне возможностей модели "интенсивности обитания" остается интерпретация географической дифференциации восточной и югозападной групп стоянок, также как и высокий уровень меж-индустрийных различий и внутри-индустрийного сходства.

Я не считаю, что объясняющая модель обязательно должна быть единственной и универсальной. Очевидно, что вариабельность проявлений среднего палеолита Крыма вюрмского времени обязана своим происхождением целому ряду факторов, например: "стилистическому", "хронологическому ", "различия деятельностей ", "интенсивности использования территории", "различия окружающей среды" и т.д. Эти факторы представляются иерархическими по своей природе. Иерархия эта, впрочем, довольно гибкая и не стабильная. Время от времени один из факторов становился ключевым. В целом же, вероятно в силу традиции "восточно-европейской школы", я склонен рассматривать "палеоэтнологию" как наиболее вероятный и наиболее стабильный ключевой фактор. В то же время налицо хорошие примеры определяющего воздействия и других факторов, например " интенсивности обитания ". Главный вывод состоит в известной мере понимаемой надежности различения нескольких самобытных индустрийных традиций пост-эемского времени на территории Крыма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Для после-эемского, вюрмского, времени на территории Крыма могут различаться четыре индустрийные традиции: аккайская, киик-кобинская, старосельская, кабазийская. Первая из них может быть определена как микок, следующие две как пара-микок, последняя — как типичное мустье. Крымский микок не является полным аналогом центрально-европейского. Различий здесь много и, самым кратким способом говоря, сводятся они к гораздо большей выраженности здесь шарантских элементов. В то же время немало и технологических и типологических указаний, позволяющих рассматривать аккайскую группу памятников в качестве локальной провинции микока, аналогичной провинциям, выделенным Ф.Топфером и Д.Маниа (Toepfer, Mania 1973). В качестве пара-микокской, или же испытавшей микокское влияние, может рассматриваться киик-кобинская индустрийная традиция. Эта своеобразная технико-типологическая вариация, вероятнее всего, является продуктом эволюции в пограничной зоне между крупными палеокультурными единствами: микокским и шарантским. К разновидности пара-микока должны быть отнесены и материалы памятников старосельской индустрийной традиции, также, по-видимому, являющейся синкретическим продуктом эволюции, вовлекшей элементы различных палеотрадиций. Кабазийская индустрийная традиция практически лишена свидетельств прямого или опосредованного влияния со стороны микокского технокомплекса. Ее истоки, как это высказывалось в литературе (Колосов 1972) следует искать в среде балканского среднего палеолита. Итак, в вюрмское время, доживая до сравнительно поздней даты — около 30 тыс. лет назад, крымский средний палеолит безусловно остается в сфере воздействия идей и логики развития европейского палеолита. Прослеживается прямое или опосредованное влияние со стороны ряда традиций Центральной и Юго-Восточной Европы: микокской, шарантской, леваллуа-мустьерской. Территория полуострова входила в своеобразную контактную зону в пределах которой возникали и эволюционировали самобытные и синкретические традиции.

Различение четырех самостоятельных индустрийных традиций в территориально очень ограниченных рамках и, к тому же традиций сосуществующих во времени, по крайней мере на заключительных этапах, закономерно вызывает вопрос о достоверности такого подразделения. Понятна поэтому необходимость оценить имеющиеся данные согласно предложенных в палеолитоведении моделей (гипотез), объясняющих вариабельность проявлений среднего палеолита. Желаемая детальность такой оценки в настоящий момент, из-за недостатка данных и разработок, не возможна. Тем не менее, предложенный краткий обзор наиболее информативных показателей демонстрирует высокий уровень вероятности двух объясняющих моделей: "палеоэтнологической" и "интенсивности обитания". Не исключено, что предпочтительность этих моделей объясняется крайней недостаточностью данных для альтернативных объяснений. В то же время кажется очевидным, что идти путем поиска единственного и универсального объяснения, — значит слишком упрощать вопрос. Оправданнее предполагать сложный характер взаимодействия целого ряда факторов, результирующая которых и определяла реконструируемую сегодня вариабельность среднего палеолита. Вместе с тем, один из факторов был определяющим, ключевым, и в качестве такового я склонен рассматривать "палео-этнологический" фактор.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия. — М.,**1985**.

Алекшин В.А. Особенности погребального обряда эпохи мустье (по материалам захоронений Крыма) // АВ — **1993**. — 2. — С. 157-168.

Анисюткин Н.К. Об археологических культурах мустье (по материалам Поднестровья) // АСГЭ. — **1977**. — № 18. — С. 5-9.

Бадер О.Н. Исследования мустьерской стоянки у Волчьего Грота // КСИИМК — **1940**. — № g. — С. 90-96.

Бадер О.Н., Бадер Н.О. Волчий Грот, некоторые результаты его изучения // ИПК. — **1979**. — С. 15-20.

Барышников Г.Ф., Каспаров А.К., Тихонов А.Н. Сайга палеолита Крыма // Труды ЗИН — **1990**. — 212.3-48.

Бонч-Осмоловский Г.А. Шайтан-Коба, крымская стоянка типа Абри-Оди // БКИЧП. — **1930**. — .№ 2. — С. 61-82.

Бонч-Осмоловский Г.А Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма I. — М.-Л., **1940**.

Гвоздовер М.Д., Формозов А.А. Использование кости на мустьерской стоянке Староселье в Крыму // AR 12(3).— **1960**.—С. 390-403.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., **1976**.

Данилова Е.И. Затылочная кость неандертальца из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // ИПК. — **1979**. — С. 76-84.

Коробков И.И. К вопросу о дивергентном характере эволюции древнепалеолитических индустрии // Actes du Vile Congr.intern.des sc.pre- et protoprehist. — М., **1966**.

Коробков И.И., Мансуров М.М. К вопросу о типологии тейяко-зубчатых индустрии // МИА — **1972**. — № 185. — С. 55-67.

Колосов Ю.Г. Багатошарова мусть'єрська стоянка Заскельне V в Криму // Археологія. — **1971**. — №3. — С. 50-58.

Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба мусть'єрська стоянка Криму. — К., **1972**.

Колосов Ю.Г. Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом // ИПК. — **1979**. — С.157-171.

Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки района Белогорска. — К., **1983**.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. — К., **1986**.

Колосов Ю.Г. Алешин Грот — новая мустьерская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) // АА — **1995**. — № 4. — С. 75-80.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н. Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом П // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., **1989**. — С. 61-72.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.М., Чабай В.П. Нові мусть'єрські стоянки Південно-Західного Криму // Археологія. — №64. —**1988**. — С. 3445.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К., **1993**.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Мустьерская стоянка им. Г.А.Бонч-Осмоловского // РА — **1993а** — № 3.— С.119-129.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н. в печати Средний палеолит Восточного Крыма.— К.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.М. у друку. Новий тип середньо-палеолітичної індустрії у Східному Криму // Збірка НТШ.

Крайнов Д.А. Бахчисарайская мустьерская стоянка // ИПК. — **1979**. — С. 106-133.

Любин В.П. О вероятности искусственных сооружений в гроте Киик-Коба // СА.—**1969**. № 2. — С. 244-246.

Любин В.П. Нижний палеолит // МИА. — **1970**. — № 166. — С. 19-42.

Любин В.П. Мустьерские культуры Кавказа. — Л., **1977**.

Маркс Э.Э., Демиденко Ю.Э., Усик В.И. Новые раскопки в Староселье в 1993 г.// АА — **1994**. — № 3. — С. 121-133.

Писларий И.А., Степанчук В.Н., Демартино А.Н. в печати. Каневское местонахождение: новый памятник ВЕ микока на Среднем Днепре.

Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона // МИА — **1968**. — № 157.

Смирнов Ю.А. К вопросу о стратиграфической позиции детского погребения Киик-Коба-2 // КСИА — **1987**. — № 189. — С. 17-21.

Смирнов Ю.А. Мустьерские погребения Евразии. — М., **1991**.

Степанчук В.Н. К вопросу о киик-кобинской мустьерской культуре // Исторические чтения памяти М.П.Грязнова. — Омск, **1987**. — С. 58-60.

Степанчук В.Н. Критерии подбора инструментов расщепления и ретуширования в мустье Крыма // КВТУ. — **1990**. — С. 112-118.

Степанчук В.Н. Киик-кобинская мустьерекая культура. Автореф. дис. к.и.н. — Л., **1991**.

Степанчук В.Н. Киик-кобинская мустьерская культура, текст дис. к.и.н. — НА ИИМК РАН, СПб; НА ИА НАНУ. — К., **1991а**.

Степанчук В.Н. Пролом I — мустьерская стоянка в Крыму // РА—**1994**.—3.—С.142-156.

Степанчук В.М. Генезис та еволюція палеоліту Криму//Археологія. — **1996**. — №3. —С. 20-29.

Степанчук В.Н. в печати, а. Индустрии среднего палеолита Крыма

Степанчук В.Н. в печати, б. Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма // АА. — 5.

Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА — № 71. —**1958**.

Формозов А.А. Мустьерская стоянка Кабази в Крыму // СА — XXIX-XXX. — **1959**. — С. 143-158.

Чабай В.П. Классификация мустьерских индустрии Юго-Западного Крыма // КВТУ. — **1990**. — С. 54-63.

Чабай В.П. Ранний палеолит Юго-Западного Крыма. Автореф. дис. к.и.н. — К., **1992**.

Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Приднестровья // ТКИЧП — № 25. — **1965**.

Эрнст Н.Л. Четвертичная стоянка в пещере у деревни Чокурча в Крыму // Труды II МКАИЧПЕ — № 5. — **1934**. — С. 184-206.

Якимов В.П., Харитонов В.М К проблеме крымских неандертальцев // ИПК. — **1979**. — С. 56-66.

Baryshnikov G., Kasparov A., Tikhonov A. Les chasses paleolithiques a la saiga en Crimee // L'A 98. 454-471. **1994.**

Binford L. Interassemblage Variability - the Mousterian and «Functional» argument // The Explanation of Culture Change. London. 272-254. **1973.**

Binford L., Binford S A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian and Upper Palaeolithic // AA 68. 236-295.

Boeda E. **1993** Le debitage discoide et le debitage Levallois reccurent centripete // BSPF 90.#6. 392-404.

Bordes F. **1961** Mousterian cultures in France // Science 134. 803-810.

Bordes F. **1981** Vingt-cing ans apres: le complexe

mousterien revisite //BSPF 78. 77-87.

Bordes F., Bourgon M. Le complexe mousterien: Mousterien, Levalloisien et Tayacieen //L'A 55. 1-23. **1951.**

Bordes F., Sonneville-Bordes D. The significance of variability in Palaeolithic assemblages // WA 2.61-73. **1970.**

Chabay V., Sitlivy V. The periodization of core reduction strategies of the ancient, lower and middle palaeolithic // PE 5.9-88. **1993.**

Chabai V. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Palaeolithic // PE 9.31-48. **1996.**

Chabai V., Marks A.E., Yeutushenko A. Views of the Crimean Middle Palaeolithic: past and present // PE 7.59-79. **1995.**

Demidenko Yu.E. Middle Palaeolithic industries of the Eastern Crimea: interpretation of their variability // PE 9.49-62. **1996.**

Dibble H. Interpreting Typological Variation of Middle Palaeolithic Scrapers : Function, Style or Sequence of Reduction ? // JFA 11.431-436. **1984.**

Dibble H. The interpretation of Middle Palaeolithic scraper reduction patterns // L'HN 4.49-58. **1988.**

Dibble H. Mousterian assemblage variability on an interregional scale // JAR 47.239-257. **1991.**

Dibble H., Rolland N. On assemblage Variability in the Middle Palaeolithic of Western Europe. History, perspectives, and a new synthesis // The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behaviour, and Variability. Pennsylvania. 1-2 8. **1992.**

Hedges R.J.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., Van Klinken G.J. Radiocarbon dates from the Oxford AMS system : Archaeometry Datelist 21 // Archaeometry 38,1.181-207. **1996.**

Klein R.G. The Mousterian of European Russia // PPS. XXXV. 77-111. **1969.**

Kolossov Yu.G. Les debuts du paléolithique en Crimée // L'A 92. **1988.**

Kolosov Yu.G., Stepanchuk V.N. in press New type of Middle Palaeolithic industry in Eastern Crimea // AR

Kozlowski J.K. The Balkans in the Middle and Upper Palaeolithic : The Gate to Europe or a Cul-de-sac ? // PPS 58.1-20. **1992.**

Mania D., Toepfer V. Konigsaue, Gliederung, Ökologie und Mittelpalaolitische Funde der Letzten Eiszeit // Verff.Ladesmus.Vorges. 26. **1973.**

McKinney C., Rink J. The Absolute Chronology of the Middle Palaeolithic of the Crimea // The paper presented on the 61st Annual Meeting of the Society of American Archeology, April, 11, 1966. New Orlean. **1996.**

Mellars P. Sequence and Development of the Mousterian Traditions in Southwestern France // Nature 205.626-27. **1965.**

Mellars P. The Chronology of Mousterian Industries in the Perigord Region // PPS 35.134-171. **1969.**

Mellars P. The chronology of the South-West French Mousterian : a review of the current debate // L'HN 4.97-119. **1988.**

Mellars P. Technical and Typological Evolution of Charentian Industries // Les Mousteriens Charentiens.77-9. **1990.**

Rolland N. New Aspects of Middle Palaeolithic Variability in Western Europe // Nature 266.251-251. **1977.**

Rolland N. The Interpretation of Middle Palaeolithic Variability // Man 16.15-42. **1981.**

Rolland N. Variabilité et classification: nouvelles données sur le «complexe Mousterien» // L'HN 4.169-183. **1988.**

Rolland N., Dibble H. A new Synthesis of Middle Palaeolithic Assemblage Variability // AmA 55.480-499. **1990.**

Stepanchuk V. Prolom II a Middle Palaeolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts // PPS 59.17-37. **1993.**

Valoch K. Die erforschung der KulnaHohle 1961-1976 // Anthropos.24. **1989.**

Vicek E. Remains of an Neanderthal child from the Kiik-Koba in the Crimea // Anthropologia 22.293-300. **1976.**

Yamada M. Etude préliminaire sur l'industrie lithique de la dernière phase du Paléolithique Moyen dans le site de Buran-Kaya III en Crimée orientale (Ukraine) // PE 9.11-30. **1996.**

М. ГЛАДКИХ

ДРЕВНЕЙШАЯ АРХИТЕКТУРА ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ ЭПОХИ ПАЛЕОЛИТА

ABSTRACT

The article analyzes the most ancient samples of inhabited structures of the man of last glacial of epoch. With their construction in some territories (particularly in Ukraine) were widely used mammoth bones. The good safety of the building remnants in a cultural layer of settlements allows us to look at the basic receptions of construction and external registration of ancient dwellings. The author pays attention on rhythm system and symmetry in stacking in walls of structures, that allows us to estimate aesthetic aspects of building activity of the ancient person and to ascertain the origin of architecture in the Paleolithic epoch alongside with other forms of art, such as cave painting and sculpture made from mammoth bones.

Considering dwellings of the ancient person as logic continuation of a structure of refuges of animals, the author pays attention to qualitative distinction of refuges of animals and dwellings of the man from the point of view of their social functions. The occurrence of architecture in opinion of the author reflects end of process of occurrence of human dwellings together with formation of the man of modem physical shape in process ofantroposociogenesis.

В происхождении человека от животных предков выделяется два качественных рубежа: начальный — переход к формирующимся людям (обезьян-людям) и завершающий — переход к человеку современного физического облика (кроманьонский человек). На протяжении всего раннего палеолита, начавшегося 2 — 3 (а, возможно, и больше) миллиона лет назад, происходил сложный процесс перехода от биологических форм развития Вселенной к социальным. Начало позднего палеолита (около 40 тысяч лет назад) ознаменовало завершение формирования основных компонентов человеческого общества. На историческую арену выступил человек современного физического облика, объединенный в кровнородственные общины, со сложившимся комплексом охотничье-собирательського хозяйства, развитой орудийной деятельностью на основе преимущественно пластинчатой техники расщепления камня, ярким изобразительным искусством, сложными мифологическими представлениями об окружающем его мире.

Основным источником изучения всего комплекса хозяйственно-бытовой деятельности и мировоззрения человека эпохи позднего палеолита служат остатки древних поселений охотников-собирателей. На этих поселениях, особенно в древней приледниковой зоне с суровым климатом, прослеживаются различные формы адаптации к окружающей среде. Одним из основных ее элементов было строительство жилищ с использованием большого количества костей в качестве строительного материала. Жилища такого типа широко распространены по Среднему и Верхнему течению Днепра, где в позднепалеолитическое время сложилась своеобразная культура охотников на мамонтов. Основу их жилищ составляли черепа мамонтов, установленные по кругу, и сферический каркас из дерева и длинных костей. Каркас перекрывался шкурами, которые сверху придавливались другими костями скелета.

На материалах этого района И.Г.Пидопличко предпринял натурную реконструкцию Мезинского и Межиричского жилищ "из костей мамонтов" в Научно-природоведческом музее Национальной Академии наук Украины в Киеве. В процессе реконструкции и описания палеолитических жилищ охотников на мамонтов И.Г.Пидопличко, исходя из этнографических материалов по традиционным жилищам охотников-собирателей полярной зоны, проделал анализ функций отдельных костей в сооружении, выделил опорные кости конструкции и кости, придавливающие кожаное покрытие; разработал и упорядочил терминологию для отдельных конструктивных элементов сооружений (цоколь, забутовка цоколя, обкладка цоколя, надцокольная обкладка, крыша, входы, ограда у входа и др.) (Пидопличко 1969, 1976).

Работы И. Г. Пидопличко развивали традиционную для палеолитоведения концепцию жилого характера сооружений из костей мамонтов и не встретили принципиальных возражений. Новейшие исследования по палеолитическим жилищам уточняют отдельные моменты реконструкций И.Г.Пидопличко, не затрагивая основных принципов его реконструкций. Однако, остается еще много неясного в процессе возникновения традиций домостроительства.

Строительную деятельность форми-рующихся людей надо рассматривать как закономерное продолжение практики оборудования убежищ, широко известной в животном мире (логова, гнезда, хатки и т.п.). Возможность такого подхода допускал С.Н.Замятнин (Замятнин 1950: 58). Таким образом, жилища рассматриваются в историческом контексте, в их становлении и развитии, в процессе постоянного усложнения функций жилища параллельно с формирующимся обществом.

Каковы же функции жилища? Изначально — это защитная функция в биологическом смысле, как функция логова, норы и т.п. у животных. И в этом смысле наличие искусственных сооружений у ранних формирующихся людей — наследие животного мира, биологический способ приспособления к окружающей среде (с учетом, естественно, определенного уровня социальности, присущего формирующимся людям). Уровень сложности сооружения в данном случае не играет роли. Классический пример хаток бобров в этой связи не нуждается в комментариях.

Исходя из этого, необходимо, вслед за

Гладких М. І. — д. і. н., професор, завідувач кафедри археологи та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Голова ради «Товариства Археології та Антропології».

Рис. 1. *План поселения Межиричи.*

А.Н.Рогачевым, различать "убежища" для животных (добавим от себя: как биологическая форма приспособления к окружающей среде) и "жилища" для человека (как отражение социальной формы приспособления к окружающей среде) (Рогачев 1970). В процессе становления общества усложняются и меняются функции убежищ, что постепенно приводит к возникновению жилищ с их социальными функциями.

Известно, что период взросления человека по сравнению с животными чрезвычайно растянут во времени, минимум до 10-12 лет. И это обусловлено прежде всего объективной сложностью процесса воспроизводства общественного существа. Социальная функция жилища заключается как раз в том, что оно является средой для воспитания будущего члена общества. Растянутость во времени формирования человека как индивида является в такой же мере чертой, отличающей человека от животного, как и то, что воспитание человеческого индивида невозможно без общественной среды. В этом заключается одно из существенных различий соотношения онтогенеза и филогенеза в человеческом обществе и животном мире. Именно жилище обеспечивает возможность многосезонного воспитания человека в социальной среде. Таким образом, жилище оказывается одним из важнейших компонентов функционирования общества (особый случай — бродячие общества без постоянных жилищ, где социальную функцию выполняет территория стоянки общины).

Эти общие посылки подкрепляются конкретным археологическим материалом, появившимся в последние годы. Речь идет прежде всего об этапах становления жилищ или вехах в возникновении домостроительства, намеченных В.П.Любиным (Любин 1970: 40):

1) Благоустройство естественных убежищ (например, Чокурча).

2) Искусственное воспроизведение форм естественных убежищ (например, МолодоваУ).

3) Собственно строительство, *"поиски решений, не связанных с подражанием естественным прототипам"* (например, Молодова I).

Но каков же критерий человеческого жилища в полном значении этого термина? По мнению автора настоящей работы, искусственные сооружения формирующихся людей становятся жилищами в завершенной форме со времени появления архитектуры как самостоятельного вида человеческой деятельности. Появление архитектуры, по нашим данным, улавливается археологическими средствами. Для позднего палеолита оно коррелируется с возникновением Homo sapiens и искусства, то есть теми признаками, которые традиционно связываются с готовым человеческим обществом.

Признаки архитектуры фиксируются в материалах раскопок четвертого жилища на поселении Межиричи (Гладких, Корниец 1979) (Рис. 1). Остатки жилища (Рис. 2-4) представляют собой скопление костей мамонтов в форме удлиненного овала размером 5,85 х 4,62 м. Длинная ось скопления ориентирована с запада на восток. Высота скопления 0,6 м над уровнем древней поверхности, которая хорошо прослеживается по обломкам костей, разбросанным вокруг сооружения.

Это скопление, четвертое на площади Межиричского поселения, представляет собой развал сооружения, основным материалом конструкции которого были кости мамонта. Новое сооружение отличается от предыдущих характером внешней обкладки. В первом сооружении она сложена, в основном, из нижних челюстей, вставленных одна в одну в виде "сосенок" (здесь и далее информация по предыдущим раскопкам, осуществленным И.Г.Пидопличко, дается по его книге "Межиричские жилища из костей мамонта" 1976: 240). Внешние стороны второго жилища обложены исключительно трубчатыми костями. В развале наименее выраженного третьего жилища обращает на себя внимание группа трубчатых костей, расположенных тремя концентрическими дугами в северном секторе сооружения.

Во внешней обкладке нового жилища имеются черепа, нижние челюсти, трубчатые и плоские кости (лопатки, тазовые). В нем как бы представлены все элементы конструкции предыдущих жилищ.

Наиболее характерной особенностью четвертого жилища является ясно выраженная симметрия и ритмика в расположении костей внешней обкладки. Эффективную симметричную группу составляют нижние челюсти с западной стороны сооружения (Рис. 5: 3). В центре группы — большая нижняя челюсть, поставленная подбородком вверх. Справа и слева от нее — две колонки нижних челюстей, вставленных одна в одну подбородками вниз ("сосенкой"), слева — по три челюсти в колонке, справа — по две.

Справа от этой группы (с юго-западной стороны сооружения) расположена вторая симметричная композиция, центром которой является череп молодого

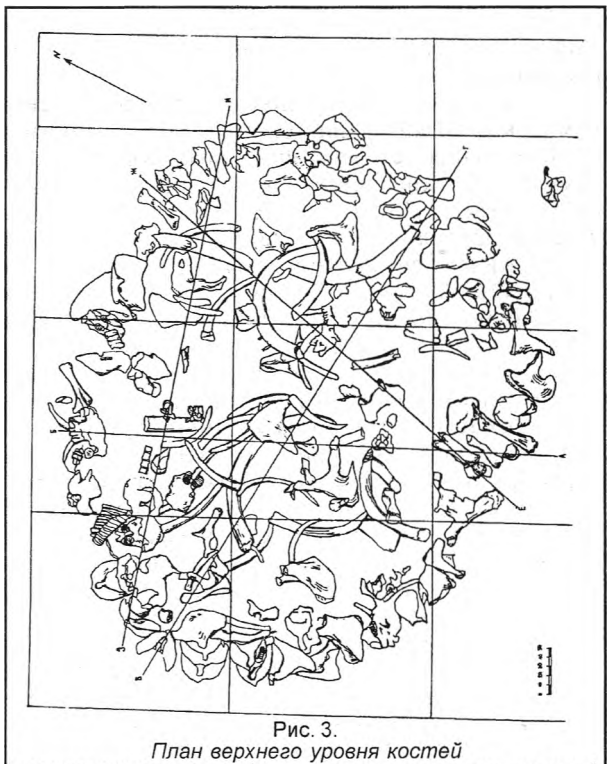

Рис. 3.
План верхнего уровня костей в четвертом жилище (поперечные разрезы см. на рис 4.

мамонта, поставленный бивнями вверх (Рис. 5: 1). Влево от него последовательно залегают: лопатка — лопатка — тазовая. Вправо — аналогичная серия: лопатка — лопатка — тазовая. В этой группе плоских костей хорошо прослеживается, что кости укладывались справа налево, против часовой стрелки, так, что каждая последующая кость частично перекрывала предыдущую. И в других случаях, где удавалось проследить взаимное перекрывание костей, порядок укладки такой же: справа — налево.

Слева от симметрической группы нижних челюстей (с северо-западной стороны сооружения) располагается ритмичная группа костей, в которой чередуются: череп — колонка нерасчлененных позвонков — череп — колонка нерасчлененных позвонков — череп (Рис. 5: 2).

Симметрия в расположении костей внешней обкладки проявляется не только внутри отдельных участков периметра сооружения, но и по всей его окружности, когда одинаковые группы костей располагаются на противоположных сторонах сооружения и противостоят друг другу. Так, в восточной половине скопления зафиксировано две противостоящие группы трубчатых костей. Их расположение близко к линии север-юг. Причем, вправо от каждой из групп трубчатых костей последовательно располагаются череп и две плоских кости (Рис. 6).

За пределами жилища по линии восток—запад в горизонтальной плоскости лежат два больших бивня, ориентированные выпуклой частью в сторону жилища на расстоянии 1,2 — 1,7 м от него. Оба бивня связаны с краевыми участками хозяйственных ям (Рис. 2. См. ямы №№ 3 и 4).

Внутренняя часть поверхности скопления заполнена в основном бивнями и плоскими костями, лежащими на разных уровнях (Рис. 3, 4). На уровне верхней части скопления на данном этапе исследования обнаружено 39 бивней. Наблюдаются случаи, когда плоские кости перекрывают бивни и, наоборот, когда бивни перекрывают плоские кости. Иногда бивни и плоские кости залегают рядом на одном уровне или тесно "переплетаются". Один из

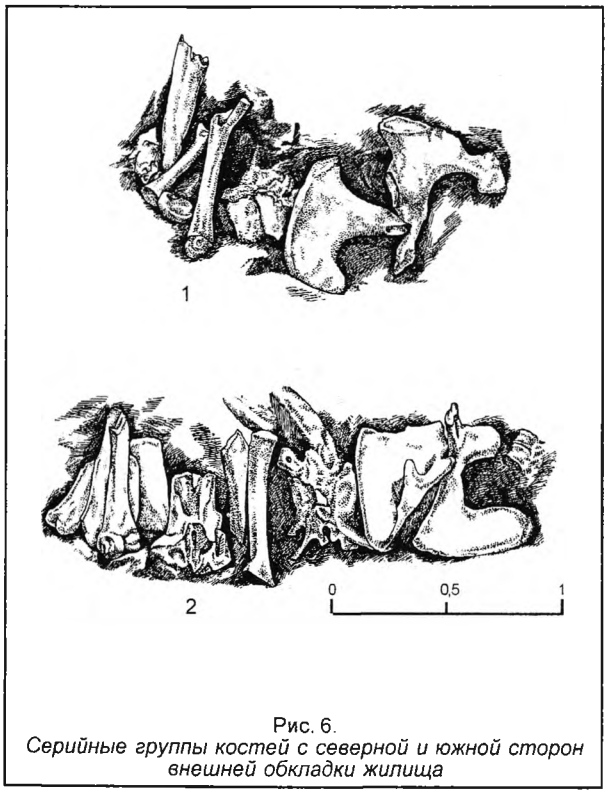

Рис. 6.
Серийные группы костей с северной и южной сторон внешней обкладки жилища

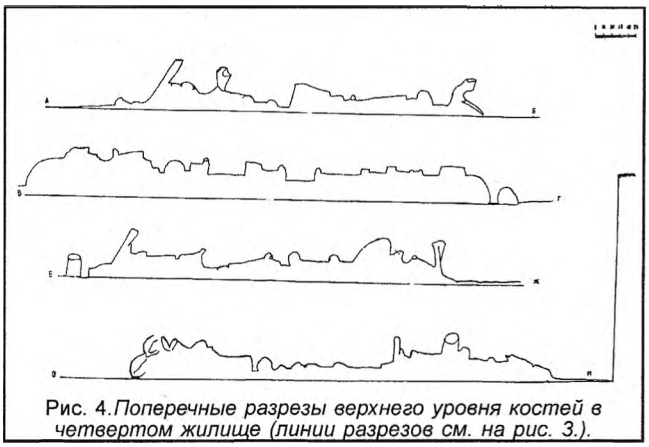

Рис. 4. *Поперечные разрезы верхнего уровня костей в четвертом жилище (линии разрезов см. на рис. 3.).*

бивней, например, проникает между двумя половинками тазовой кости . Кости лежат в основном плотно друг к другу, в некоторых случаях между ними наблюдаются лессово-песчаные прослойки.

Краевые участки скопления являются более мощным и располагаются выше центральных участков, что хорошо видно на поперечных разрезах (Рис. 4).

Некоторые трубчатые кости, преимущественно в краевых участках скопления, занимают вертикальное или близкое к тому положение.

Среди костей скопления отмечаются случаи их предварительной обработки. Одна трубчатая кость имеет поперечный надрез, по которому затем она была сломана. Некоторые лопатки имеют отбитые гребни. Наблюдаются случаи расчленения тазовых костей. Часть плоских костей имеет сквозные отверстия, преимущественно округлой формы. По плану скопления видно, что эти кости располагаются преимущественно на пограничных участках между внешней обкладкой и центральной частью скопления. Две кости с отверстиями находятся во внешней обкладке. Причем, они располагаются попарно к северо-востоку и юго-западу от центра скопления. Такое их расположение наводит на мысль, что они могли служить в качестве утяжелителей для ремней, перекинутых через кровлю жилища и фиксирующих ее.

Некоторые кости имеют на поверхности охристые пятна.

Таким образом, перед нами обычная на первый взгляд картина развала костей на месте палеолитического жилища. Его отличительная черта — четко выраженная ритмика и симметрия в укладке костей. Причем, просмотр планов других палеолитических жилищ позволяет сделать вывод, что это явление не является исключительным для Межиричей, его можно обнаружить и в других памятниках.

Основные направления исследований жилищ "из костей мамонтов" ориентируются на изучение функций костей в качестве строительного материала, для чего предлагаются графические, макетные и натурные реконструкции с целью установления мест первоначального положения отдельных костей в стенах или кровле сооружений. В данном случае наибольший интерес в четвертом межиричском жилище представляют симметричные и ритмические группы костей, описанные в его конструкции. При этом важно учитывать их положение во внешней обкладке сооружения, видимой древнему человеку. Симметричное расположение костей наблюдается во всех частях хозяйственно-бытового

комплекса: по отдельным участкам периметра сооружения (например, группа из нижних челюстей и группа из плоских костей с черепом), по всему периметру (группа с трубчатыми костями с северной и южной сторон жилища) и, наконец за его пределами (крупные бивни к западу и востоку от жилища). Значение такой симметрии, вероятно, разное в зависимости от места ее проявления. Она может иметь эстетический характер или обуславливаться производственными причинами. Так, с южной и северной сторон сооружения располагаются производственные центры, положение которых коррелируется с группами трубчатых костей, расположенных на соответствующих его сторонах. Нельзя также исключать возможность ритуального значения симметричного и ритмичного расположения костей в сооружении, так как бытовые и религиозные аспекты жизни и мышления первобытного человека не были еще четко разграничены. Известные культовые места людей древнекаменного века связаны с отдельными пещерами и гротами. На местонахождениях открытого типа фундаментальных сооружений чисто культового характера пока не обнаружено. В то же время в некоторых жилищах найдены места, где сосредотачивались предметы культового назначения, например, в мезинском жилище (Шовкопляс 1965), в котором отправлялись также культовые обряды (Бибиков 1981).

Определенные данные дает четвертое межиричское жилище и для уточнения картины мира в мышлении древнего человека. Как уже отмечалось, положение двух групп трубчатых костей отвечает линии север—юг. Линия запад—восток фиксируется двумя крупными бивнями, лежащими за пределами скопления в горизонтальной плоскости и обращенными выпуклой стороной к сооружению. Следовательно, сооружение имеет четкую пространственную ориентировку по сторонам света.

Существует мнение, что представление о четырех сторонах света сформировалось только у земледельцев энеолитическои эпохи (трипольцев), где *"число четыре занимало очень важное место в триполъском орнаменте, но не столько само по себе, сколько в качестве обозначения четырех направлений"* (Рыбаков 1981: 48). В то же время, как свидетельствуют памятники палеолитического искусства, число четыре, как составная часть семеричного счета (3 плюс 4), известно человеку уже с позднего палеолита (Фролов 1974). Четкая ориентировка четвертого межиричского жилища по сторонам света свидетельствует о знании сторон света палеолитическим человеком, что естественно и необходимо для пространственной ориентировки охотников-собирателей, вынужденных систематически совершать маршрутные походы по району своего обитания в силу специфики своей хозяйственной деятельности. Формирование представлений о четырех сторонах света по мысли А.П.Окладникова относится еще к мустьерской эпохе (Окладников 1967: 29).

Культовые и мировоззренческие аспекты использования четвертого межиричского жилища требуют дальнейшего изучения и интерпретации. Но они являются тем необходимым фоном, на котором можно рассматривать более доступные пониманию на данном этапе эстетические аспекты использования остатков охотничьей добычи в строительной деятельности палеолитического человека.

Основным сырьем для изготовления орудий труда палеолитическому человеку служил камень (кремень), но эстетическое отношение древнего человека к окружающему миру реализовывалось в другом материале — преимущественно кости, включая бивень и рог — продуктах охотничьей деятельности; реже использовались для этого песчаник, мергель и другие породы камня. Только в более поздние эпохи (неолит) и на ограниченных территориях (северная зона) получили распространение скульптурки из кремня. Так что в основе палеолитического искусства оказывается именно утилизация охотничьей добычи (кости, рога).

Если рассматривать позднепалеолитическое искусство, его изобразительную часть, в трех главных формах: живопись, скульптура, графика, то в избранную нами тему входят две последние формы: скульптура из кости и гравировка по кости и рогу. Эти формы палеолитического искусства распространены больше других и в достаточной мере известны. Однако до сих пор с этой точки зрения не рассматривался большой раздел деятельности палеолитического человека — домостроительство, а в нем, как свидетельствуют приведенные факты, также можно видеть сферу выражения эстетических чувств древнего человека.

Отмеченная ритмика и симметрия в положении костей внешней обкладки жилища не связана с несущей, покровной или другими их функциями в качестве строительного материала, но определенно свидетельствует об архитектурной фантазии древнего человека и его эстетических вкусах.

Чувство симметрии и ритма, свойственное позднепалеолитическому человеку, отражается во всех формах изобразительного искусства палеолитического времени. Констатируя отражение этих чувств также в строительной деятельности палеолитического человека, существенно отметить то, что эта деятельность входит в систему эстетических представлений, является одним из ее компонентов. Особенно наглядно это демонстрируется следующим наблюдением. Уникальная внешняя обкладка первого межиричского жилища нижними челюстями мамонта образует графический рисунок в общей форме идентичный характерному для позднего палеолита Поднепровья волнистому рисунку на костях, наполненному охрой или в технике гравировки (Яковлева 1991).

Таким образом, выявление ритмики и симметрии в укладке строительного материала палеолитическим человеком, определенно выводит на проблему времени возникновения архитектуры как вида человеческой деятельности. Начиная с древнеримского теоретика архитектуры Витрувия, рассматривавшего в единстве технический, функциональный и эстетический аспекты архитектуры, каноны классической архитектуры предполагают, чтобы каждое сооружение отвечало трем требованиям: польза, прочность, красота. До сих пор основным направлением в изучении палеолитических сооружений был анализ утилитарных и инженерных аспектов. Теперь мы можем говорить и об эстетических аспектах в строительной деятельности палеолитического человека. На этом основании можно сделать вывод о том, что архитектура как самостоятельный вид человеческой деятельности существует в позднем палеолите и к этому времени уже сформировалась.

Сооружения позднего палеолита с полным основанием можно определить как человеческие жилища с полным сформировавшимся набором их функций. Для более ранних эпох уровень развития социальных и других функций сооружений надо анализировать специально, избегая слишком прямолинейного хода рассуждений: раз сооружение — значит жилище со всеми функциями, в том числе социальными.

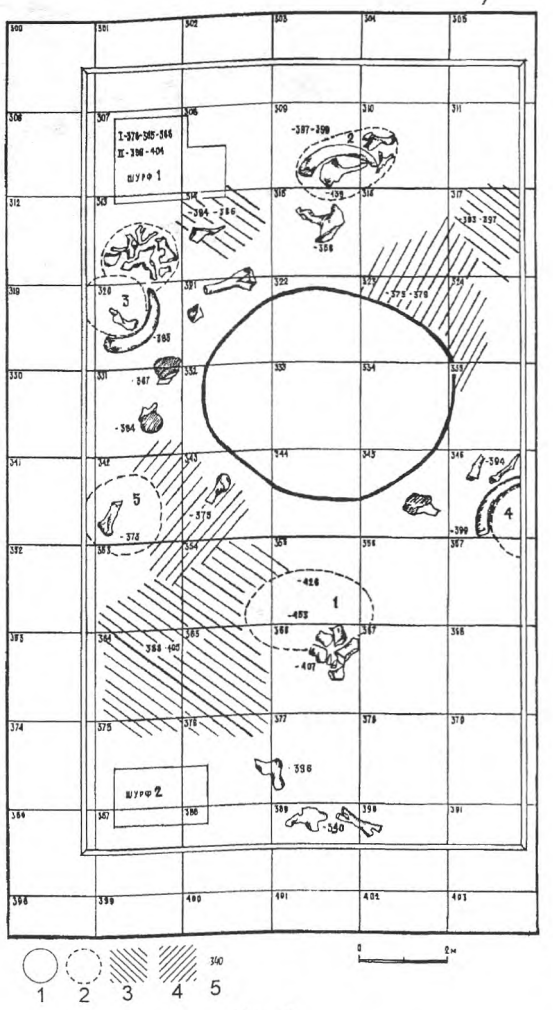

Рис. 2.
План раскопа четвертого хозяйственно-бытового комплекса по состоянию на 1982г.:
1 - жилище;
2 - хозяйственные ямы;
3 - участки культурного слоя верхнего горизонта;
4 - участки культурного слоя нижнего горизонта;
5 - глубина находок от условного «0».

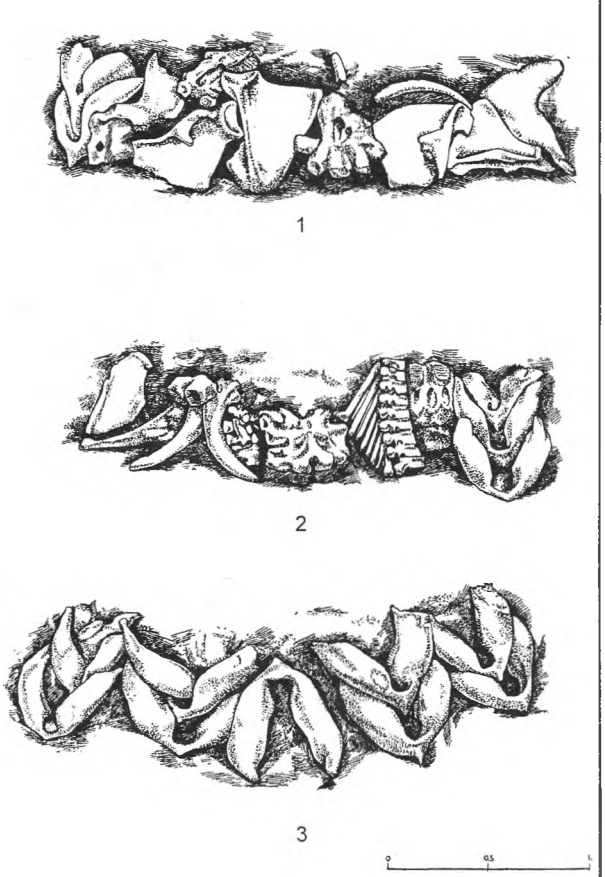

Рис. 5.
Симметричные и ритмические группы в укладке костей

ЛИТЕРАТУРА

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К.,**1981.**—С. 108.

Гладких М.І., Корнієць Н.Л., Нова споруда з кісток мамонта в Межирічі // Вісник Академії наук Української РСР. — **1979.** — .№9. — С. 50-54.

Замятнин С.Н. О первоначальном заселении пещер // Краткое сообщение Института истории материальной культуры. — **1950.** — № 31. — С. 55-63.

Любин В.П. Нижний палеолит // Каменный век на территории СССР. Материалы и исследования по археологии. — **1970.** — .№ 166. — С. 19-42.

Окладников А.П. Утро искусства. — Л., **1967.** — С. 136.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонтов на Украине. — К., **1969.** — С. 164.

Пидопличко Н.Т. Межиричские жилища из костей мамонтов. — К., **1976.** — С. 240.

Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР. Материалы и исследования по археологии. — **1970.** — № 166. — С. 64-77.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., **1981.** — С. 608.

Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. — Новосибирск, **1974.** — С. 239.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — К., **1965.** — С. 328.

Яковлева Л.А. Жилище в мировосприятии позднепалеолитического человека (по материалам поселения Межирич) // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., **1991.** — С. 8-19.

Н.РИНДЮК. Н.СКАКУН

НОВЫЕ НАХОДКИ АНТРОПОМОРФНОЙ ПЛАСТИКИ в БОЛГРАД-АЛДЕНЬ II

ABSTRACT

Among the anthropomorphic figurines from Gumelnita settlements of the left bank of Lower Danube region, the collection from Nagomoye II is the most numerous and the most interesting. About 30 figurines came from this site and 24 of them were received during the excavations in 1983–1988. This collection consists of 7 fragments belonging without any doubt to the female statuettes, 5 fragments - with male signs, 4 fragments of the figurines upper parts, 2 arms, 4 legs and 2 unique figurines (the sample of hermaphrodite and the fragment of upper part of the big statuette).

All figurines from Nagomoye II were made of grey or sometimes browri clay with the grog or sand inclusions,the surface of most figurines is well processed or covered with the slip. All statuettes are in standing position. Three methods of the figurines modelling are traced (from single piece of clay; from two vertical parts; from some separate parts with using of auxiliary organic materials).

In general the anthropomorphic statuettes-complex from Nagomoye II demonstrates the considerable parallels with the finds from other Bolgrad-Aldeni II sites and have some differences from Stoicani-Aldeni figurines where there are more types of statuettes.

Антропоморфные статуэтки из гумельницких (Болград-Алдень II) поселении левого берега Низовьев Дуная стали предметом особого исследования уже в 60-е годы. Впервые к этим фигуркам обратилась Е. В. Бесфамильная, рассмотрев 14 статуэток из Белграда и Озерного (Бесфамильная 1966). В дальнейшем специальные работы посвятили этой теме Л.В.Субботин и В.С.Бейлекчи, предложив собственные варианты классификации антропоморфных фигурок (Субботин 1972; 1976; Бейлекчи 1989). В последующие годы собрание пластики Болград-Алдень II значительно пополнилось материалами новых раскопок ряда гумельницких памятников. Из них наибольший интерес представляет коллекция из поселения Нагорное II (берег озера Кагул), где с 1983 г. систематические исследования проводит Энеолитический отряд ИИМК (ЛОИА) РАН под руководством Н.Н.Скакун (Субботин 1970; Скакун, Романова 1987; Скакун 1994; Скакун, Риндюк 1994; Скакун, Стеганцева 1994; Риндюк, Скакун 1996; Skakun 1992; Skakun 1996). Данная коллекция выделяется как своей численностью (ок. 30 фигурок; в целом же на сегодняшний день с левого берега Низовьев Дуная известно более 120 статуэток), так и составом находок, что дает возможность расширить, а в некоторых случаях и пересмотреть ряд высказывавшихся ранее предположений относительно антропоморфной пластики Болград-Алдень II в целом. В этой связи считаем необходимым дать как можно более полную характеристику фигуркам из Нагорного II. Все статуэтки данной коллекции изготовлены из серой, реже коричневой глины с примесью шамота, мелкого песка. В изготовлении фигурок выделяются три основных приема: 1) из одного комка глины; 2) из двух продольных половинок, которые подсушивались, а затем соединялись; 3) из отдельных частей с использованием при их скреплении вспомогательных органических материалов. Эти приемы часто дополняют друг друга: верхняя и нижняя половинки фигурок лепились из цельных комков, а затем соединялись и покрывались ангобом; каждая из двух половинок нижней части фигурки лепилась из одного комка и т. д,

Поверхность большинства статуэток покрыта ангобом, хорошо заглажена или залощена, хотя есть и довольно небрежно сделанные экземпляры, что наводит на мысль о различном назначении этих фигурок (долговременное или одноразовое использование). На нижних частях некоторых фигурок видны следы вертикальных срезов (Рис. 2: 4; 5: 1; 6).

Все фигурки — в положении стоя; руки, где они сохранились, согнуты в локтях и подняты вверх. В локтевых изгибах — сквозные отверстия. Такие же отверстия есть и на выступах бедер. Налепами переданы колени, пупок, живот и признаки мужского пола. У некоторых статуэток ниже колен находится сквозное отверстие, разделяющее ноги. На спинах двух фигурок желобками изображен позвоночник (Рис. 1: 1).

Как уже отмечалось, из Нагорного II происходит около 30 антропоморфных статуэток: четыре из них были опубликованы Л.В.Субботиным (Субботин 1983: рис. 49, 3, 11; рис. 50, 5, 10), а 24 экземпляра получены в ходе раскопок 1983 — 1988 гг. Именно на этой последней группе мы и остановимся подробней.

В настоящей коллекции 7 фрагментов принадлежат безусловно женским изображениям, 5 имеют признаки мужского пола, 4 фрагмента верхних половинок фигурок, 2 руки, 4 ноги и 2 уникальные статуэтки.

I. Руки.

Одна из рук (Рис. 1: 3) серо-глиняная, залощена, в изгибе локтя — отверстие диаметром около 0,3 см. *Вторая* рука (Рис. 1: 5) коричнево-глиняная, на одной стороне заметны две прочерченные линии; она лишена обычного отверстия в изгибе локтя, но обладает острым локтевым отростком.

II. Ноги.

Все 4 ноги правые. Длина *первой* ступни 3,3 см, высота 2 см; она имеет плоскую заднюю часть, виден след плотного соединения с левой ступней. Высота *второй* ноги около 4 см, длина ступни 1,5 см; пальцы переданы защипом, выступающим на 0,3 см. Она орнаментирована тонкими прочерченными линиями по подсушенной глине, с левой ногой соединялась после значительной просушки. *Третья* нога (Рис. 2: 4) сохранилась на

Риндюк Н.В. — співробітник відділу археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу (С.-Петербург, Росія)

Скакун Н.Н. — старший науковий співробітник Експериментально-трасологічної лабораторії Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (С.-Петербург, Росія)

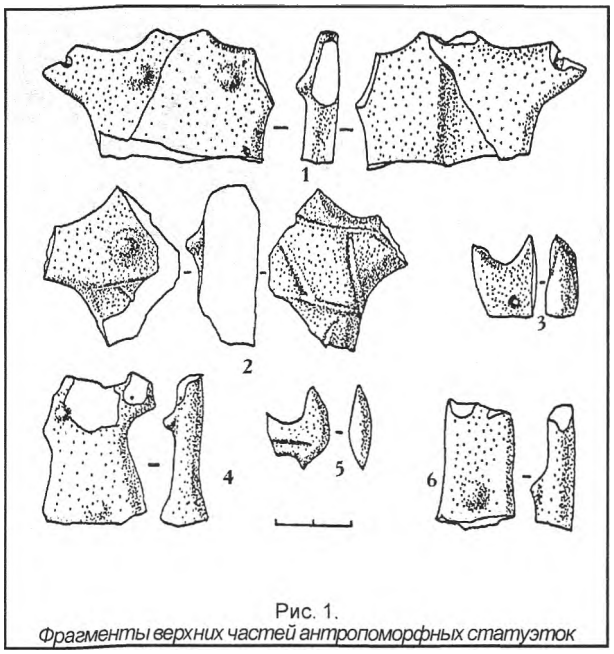

Рис. 1.
Фрагменты верхних частей антропоморфных статуэток

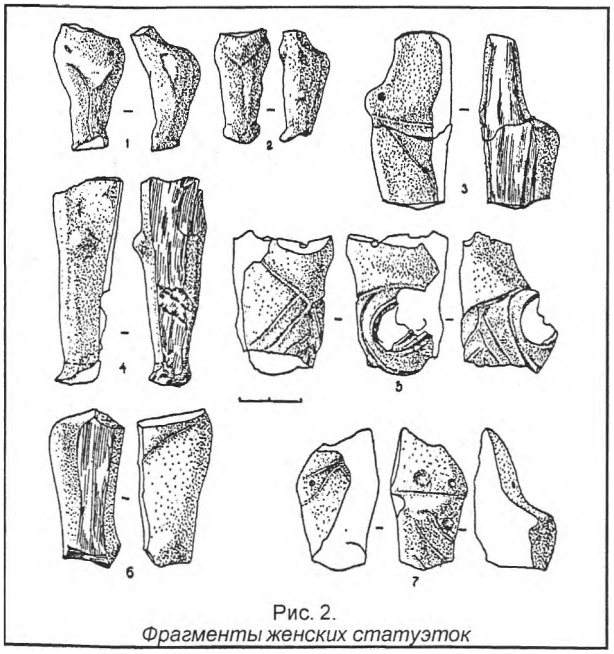

Рис. 2.
Фрагменты женских статуэток

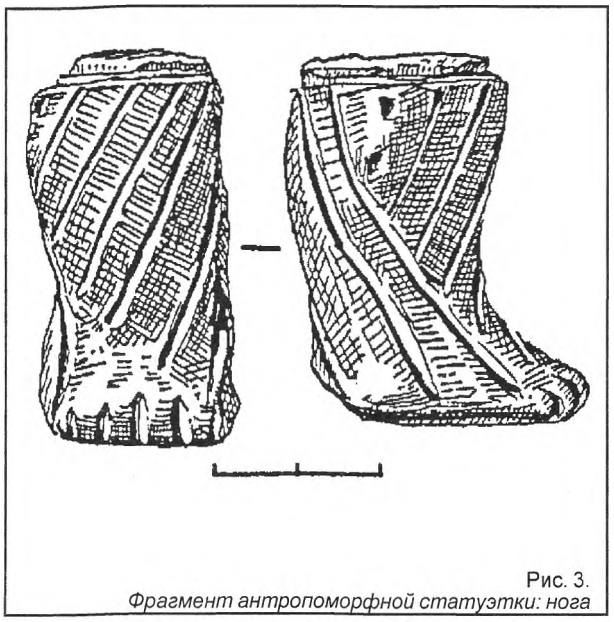

Рис. 3.
Фрагмент антропоморфной статуэтки: нога

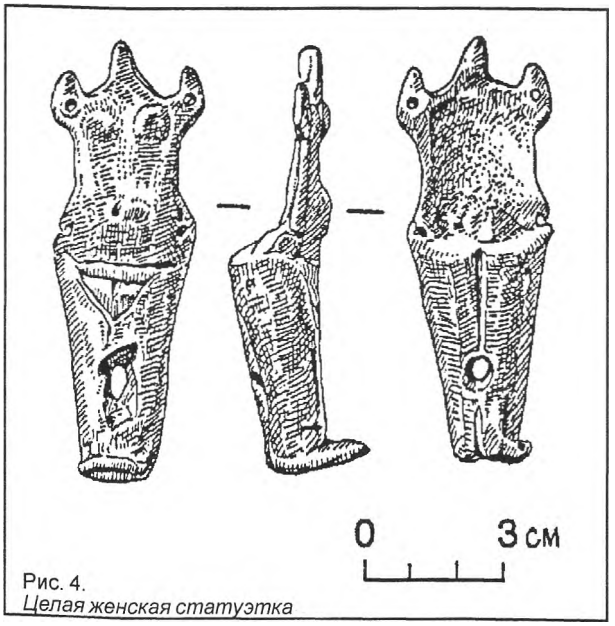

Рис. 4.
Целая женская статуэтка

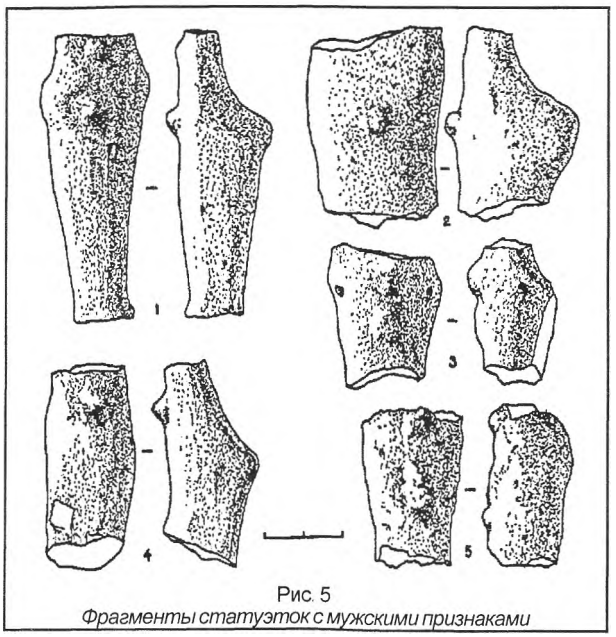

Рис. 5
Фрагменты статуэток с мужскими признаками

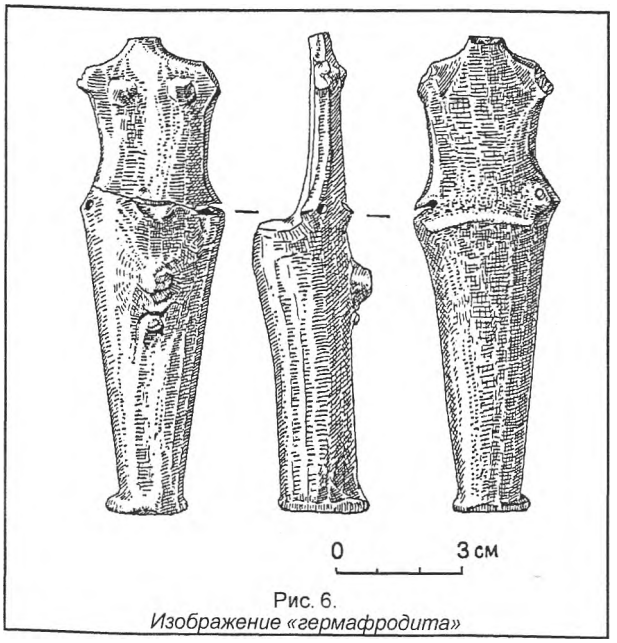

Рис. 6.
Изображение «гермафродита»

высоту 7,3 см, на ней видны следы вертикальных срезов, ступня обозначена легкими защипами по краю и оттиском раковины на высоте 0,8 см. Небольшой налеп передает колено, в 2 см ниже которого с внутренней стороны ноги — сквозное отверстие (диаметр около 0,9 см), разделяющее правую и левую ноги. Особо интересна *нога,* покрытая сложным орнаментом (Рис. 3), состоящим из косых линий, треугольников, ямок (сохранилась на высоту 4,4 см, длина ступни 3,3 см), на ступне видны 5 пальцев. Эта нога принадлежала статуэтке, собиравшейся с помощью штырей, по-видимому, из органического материала: в верхней части ноги имеется углубление для такого штыря — диаметр ок. 0,5 см, глубина 2 см, — сделанное по уже подсушенной глине. Примечательно, что для памятников Болград-Алдень II это второй (после Озерного) известный случай такой техники сборки статуэток (Субботин 1983: рис. 49,2).

III. Фрагменты верхних частей статуэток (рис. 1: 1, 2, 4, 6)

Все они серо-глиняные, залощены, налепами переданы груди и пупок. Выделяется один орнаментированный фрагмент — пространство между углубленными горизонтальными линиями заполнено вертикальными и косыми линиями.

IV. Фрагменты женских статуэток

4 фрагмента представляют собой половинки нижних частей четырех статуэток (2 правые, 2 левые). *Один* из фрагментов (Рис. 2: 6) коричнево-глиняный, моделирован из одного комка. Он был хорошо подсушен, а затем соединен с другой половинкой. Углубленные линии отделяют ноги, а также спину и ягодицы и образуют спереди треугольник. Налепом передано колено, ниже которого расположено сквозное отверстие (диаметр 0,6 см), разделяющее ноги. *Второй* фрагмент (Рис. 2: 3) сероглиняный, хорошо залощен, на нем углубленные линии также обозначают треугольник пола, линию, разделяющую ноги, спину и ягодицы. *Третий* фрагмент (Рис. 2: 7) коричнево-глиняный, лощеный, с криволинейным прочерченным орнаментом. Виден желобок-позвоночник. *Последний* фрагмент (Рис. 2: 5) представляет особый интерес. Он серо-глиняный, покрыт светлым ангобом и сложным орнаментом из очень глубоких и широких (до 0,2 см) линий, образующих в районе живота ромб, а на ягодицах спиральные композиции. Следует отметить, что подобная орнаментация характерна для гумельницкой пластики Низовьев Дуная. Аналогии орнаменту этой нагорненской фигурки известны в Белграде, Вулканештах II, Новонекрасовке 1 (Субботин 1983: рис. 49, 7; рис. 50, 6, 8), Лопацике, Тараклии II (Бейлекчи 1989: рис. 1, 17; рис. 2, 4) и др.

Выделяются два фрагмента нижних частей очень небрежно сделанных женских статуэток (Рис. 2: 1, 2). Они моделированы из цельных комков глины, ступни переданы защипами, углубленными линиями обозначены треугольники пола, отделяется спина и разделяются ноги и ягодицы. Сквозные отверстия на бедрах отсутствуют,

Для Нагорного II уникальна находка археологически *целой* женской фигурки (высота 6 см) (Рис. 4). Ее верхняя, нижняя части и ступня лепились отдельно. Нижняя часть коричнево-глиняная, моделирована из одного комка. Ноги разделены вертикальной чертой, а также отверстием, имеющим спереди прямоугольную форму (0,8 х 0,4 см), а сзади округлую (диаметр 0,4 см). Углубленные линии образуют также треугольник пола, разделенный вертикальной чертой, и отделяют спину от ягодиц. Ступня скошена вправо. Верхняя часть фигурки серо-глиняная, покрыта белым ангобом. Налепами изображены груди и живот; голова и руки переданы коническими отростками. В сгибах локтей и на выступах бедер — сквозные отверстия. Вся фигурка слегка наклонена вперед.

V. Фигурки с мужскими признаками (Рис. 5)

Все пять фрагментов принадлежат нижним частям неорнаментированных статуэток. Они моделированы из цельных комков глины. Ноги колоннообразные, разделительные линии отсутствуют. Налепами изображены пупок и половые органы, последние на двух фрагментах переданы двойными налепами (Рис. 5: 3, 5). Подобный отмеченному прием использовался и в Тараклии II (Бейлекчи 1989: рис. 4, 3).

Долгое время считалось, что, за исключением статуэтки из Вулканешт II — сидящая фигурка "мыслителя" (Пассек, Герасимов 1967), — мужские изображения в памятниках Болград-Алдень II отсутствуют, к ним лишь условно относили две статуэтки из Белграда и Нагорного II, исходя из моделировки бедер, седалищных частей и отсутствия грудей (Субботин 1975: 17; Субботин 1976: 26; Бейлекчи 1978: 119). Однако, в конце 80-х гг., когда были получены новые материалы, В.С.Бейлекчи из 58 антропоморфных статуэток, происходящих с территории Молдовы, выделил 4 мужских изображения (в том числе и "мыслитель" из Вулканешт II) (Бейлекчи 1989: 45). В этом отношении примечательна коллекция из Нагорного II, в которой число фигурок с мужскими признаками достаточно высоко. Тем не менее было бы, по-видимому, несколько поспешным относить все эти фигурки к безусловно мужским изображениям, принимая во внимание, что все они (включая и экземпляры из Молдовы) представлены только нижними половинками фигурок. В пользу этого предположения может свидетельствовать уникальная находка — изображение *"гермафродита"* (Рис. 6).

Данная фигурка сохранилась почти полностью (высота 11,3 см) — утрачены лишь голова и руки. Она серо-глиняная с примесью шамота, покрыта слоем более светлого ангоба и хорошо залощена. Ноги моделированы колоннообразно, видны следы вертикальных срезов, ступни изображены небольшими защипами по кругу. В основаниях рук и на выступах бедер — сквозные отверстия. Налепами переданы пуп, груди и фаллос (двойной налеп).

Следует отметить, что находки скульптурных изображений гермафродитов крайне редки. Одной из наиболее ранних, очевидно, можно считать статуэтку из III слоя телля Караново (Georgiev 1961: 64). Необходимо, однако, указать, что А. Радунчева рассматривает эту фигурку как образец неолитической мужской статуэтки (Радунчева 1973: рис. 67-68). Данный образ зафиксирован и в Триполье (Pogoseva 1985: Abb. 919). Аналогии же для культур Гумельница— Караново VI— Коджадермен нам не известны.

Таким образом, в нагорненском материале выделяются две основные группы антропоморфной пластики: 1) женские изображения и 2) статуэтки с мужскими признаками. Для первой группы характерно моделирование нижних частей из двух половинок, которые затем соединялись. Если же нижняя часть фигурки лепилась из одного комка глины, обязательно существует вертикальная углубленная линия, разделяющая ноги. У статуэток

же второй группы нижняя часть, напротив, формовалась из цельного комка, а разделительная линия ног отсутствует. Такая закономерность прослеживается, очевидно, и для других памятников Болград-Алдень II. Принимая во внимание все сказанное выше, по-видимому, можно заключить, что отдельные находки ног статуэток должны ясно указывать на принадлежность этих фрагментов женским фигуркам, в то время как находки верхних частей фигурок сами по себе еще не означают их несомненного отношения к женским статуэткам. Безусловно, нет никаких оснований предполагать, что в древности скульптурных изображений "гермафродитов" было гораздо больше, однако нельзя полностью исключать вероятности принадлежности ряда фрагментов верхних частей статуэток фигуркам именно такого типа (Риндюк, Скакун 1995).

В целом же комплекс нагорненской антропоморфной пластики показывает значительные параллели с материалами других поселений Болград-Алдень II и имеет ряд отличий от пластики Стойкань-Алдень, обладающей большим разнообразием типов статуэток, включая сидящие.

Другой уникальной находкой является фрагмент верхней части *большой* антропоморфной *статуэтки* (высота сохранившейся части 14,3 см) (Рис. 7). Фигурка серо-глиняная с примесью шамота, покрыта тонким слоем ангоба, поверхность залощена. Со стороны спины статуэтка уплощена, хуже обработана, что создает впечатление, что при использовании ее прислоняли к какой-либо поверхности. Голова статуэтки подтреугольной формы, защипом передан крупный нос. От макушки начинается ребро — "гребень", спускающееся до уровня груди и как бы разделяющее фигурку на две части. Руки под прямым углом согнуты в локтях и подняты вверх. Груди изображены двумя налепами. Статуэтка пронизана девятью сквозными отверстиями, которые проделывались с двух сторон: 2 на месте глаз, 2 в сгибах локтей, 2 на плечах, 1 между грудями и 2 под ним.

Данная фигурка не имеет прямых аналогий как в материалах памятников Белград-Алдень II, так и всего гумельницкого круга культур. Можно лишь выделить некоторые косвенные черты сходства. Так, подобная подтреугольная трактовка головы, отсутствуя в пластике Болград-Алдень II, широко распространена в нео-энеолитических культурах Балкано-Дунайского региона. Наиболее же близки нагорненской статуэтке головки фигурок из Влад-Цепеш (фаза Боян V) (Berciu 1961: 414) и Сучевень (этап III группы СтойканьАлдень) (Dragomir 1983: fig. 51, 4), имеющие сходные размеры и "гребни"-ребра. Вообще же у фигурки из Нагорного II имеются две особенности: уплощенная оборотная поверхность и необычное количество сквозных отверстий. Первая из них, как уже отмечалось, очевидно, указывает на то, что фигурка опиралась на какую-то поверхность, т.е. она использовалась несколько иначе, чем другие статуэтки. Примечательно, что для Гумельницы известны антропоморфные фигурки, входящие в состав других предметов (крышка с ручкой в виде статуэтки из Чиолэнешть, антропоморфные налепы на сосудах и пр.), что является продолжением традиций предшествующего времени. В этой связи любопытен столик-алтарь, одна из боковых стен которого заканчивается антропоморфной фигуркой, происходящий из поселения Калето у с. Градешница (начальная фаза культуры Криводол, синхронная Караново V Марица) (Николов 1970: 246). Можно

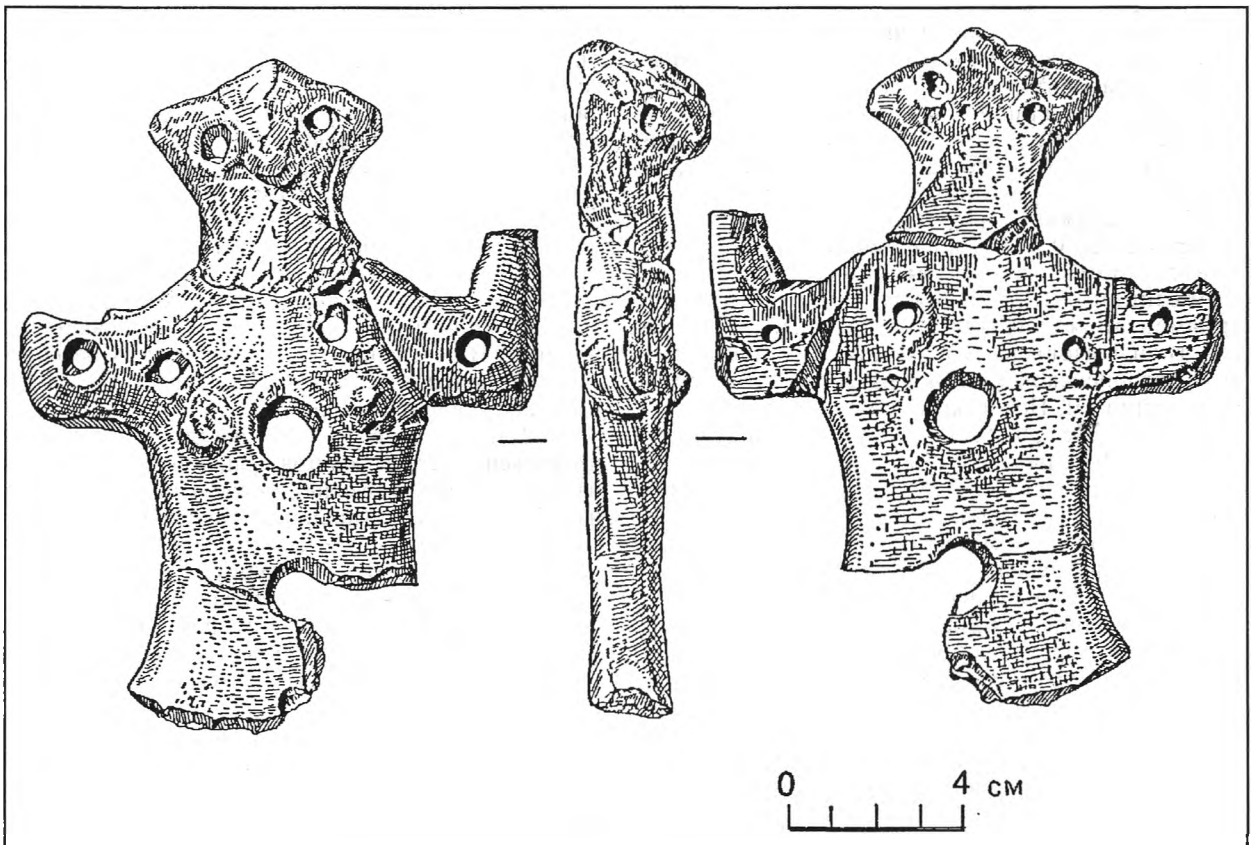

Рис. 7.
Фрагмент большой антропоморфной статуэтки

предположить, что найденная у очага, где, вероятно, она была стационарно установлена, статуэтка из Нагорного II также являлась своего рода "алтарем-идолом". Данное сходство усиливается большим количеством отверстий на этой фигурке. Так, известен целый ряд "алтарей", имеющих сквозные отверстия и наделенных антропоморфными чертами. Примечательно, что в самом Нагорном II найден фрагмент подобного миниатюрного "алтарика", причем в нижней его части также имеется отверстие (Риндюк, Скакун 1996: рис. 3). Сквозные отверстия, по всей видимости, имели какое-то особое значение, которое не может быть объяснено только необходимостью подвешивания статуэток в качестве оберегов (Субботин 1976: 33). В этом отношении обращают на себя внимания находки костяных и мраморных антропоморфных фигурок времени Гумельницы — Караново VI (Хотница, Ловец, Варненский некрополь и др.) со следами медных и золотых украшений в сквозных отверстиях — серьги, височные кольца, ожерелья, пояса, накладки и пр. (Пассек 1965: 80-82; Ivanov, Nikolov 1986: Abb. 30, 49, 176). Следует вспомнить и предположение М.И.Грязнова (1964) о назначении сквозных отверстий у трипольских статуэток для крепления одежды и разнообразных украшений.

Вообще связь женских статуэток с очагом неоднократно зафиксирована археологическими материалами и этнографическими данными. Согласно последним, фигурки изображали предков — покровителей и помощников. Постоянное или временное пребывание статуэтки в доме должно было закрепить действие заклинаний, жертвоприношений и других форм обрядов (Антонова 1990: 158-166). Исходя из этого, есть возможность предположить, что нагорненская статуэтка, выделяющаяся своими размерами, внешним видом, оформлением и условиями находки, была "свидетельницей" ряда обрядовых действ. Разбита же она была, по-видимому, тогда, когда отпала необходимость в ее "помощи" (ср.: акт разбивания статуэтки равнозначен ее "умерщвлению").

Находки антропоморфной пластики были сделаны практически по всей вскрытой раскопками площади, хотя значительная часть фигурок была обнаружена в ямах. Сейчас нет возможности обозначить в Нагорном II какое-либо особое "культовое место". Однако нужно отметить, что большая часть поселения была уничтожена обрывом берега и земляными работами. Возможно, в древности здесь и существовало некое не дошедшее до нас "сакральное" место. Такое предположение косвенно подтверждается многочисленностью находок культовых предметов в Нагорном II (пластика, ромбовидные амулеты, алтарики и др.). Кроме того, как известно, в Юго-Восточной Европе был открыт ряд святилищ эпохи энеолита, которые располагались как в самих жилищах, так и за пределами поселений (Кешиоареле, Долнослав, Шкаровка и пр.). В связи со всем сказанным выше примечательно обнаружение большой антропоморфной статуэтки (Рис. 7) у очажного сооружения, находившегося в непосредственной близости от наземного глинобитного жилища. Эти постройки, образующие единый комплекс, не имеют аналогий на Левобережье Дуная (Скакун 1994: 61).

Таким образом, в настоящее время коллекция из Нагорного II является самым крупным собранием антропоморфной пластики памятников Болград-Алдень II. В ее состав, наряду с женскими фигурками, входят несколько статуэток с мужскими признаками, причем процент последних достаточно велик —17,5 % (ср. с материалами других поселений: Вулканешты II, Лопацика — 1,7 %, Тараклия II— 3,4 %) (Бейлекчи 1989: табл. 1). На основании материалов данной коллекции удалось проследить закономерности моделирования женских и мужских статуэток, общие, очевидно, для всех памятников Болград-Алдень II. Помимо этого, в Нагорном II встречены фигурки, уникальные не только для поселений левобережья низовьев Дуная, но и для всего гумельницкого круга культур.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. — М., **1990.**

Бейлекчи В.С. Ранний энеолит Низовьев Прута и Дуная: (Гумельницкие поселения Вулканешты II и Лопацика в южной части Молдавской ССР). — Кишинев, **1978.**

Бейлекчи В.С. Изображение человека в культуре Гумельница // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев, **1989.**

Бесфамильная Е.В. Антропоморфные изображения культуры Гумельница в СССР // Пленум Института археологии АН СССР 1966 г. Секция неолита и бронзы. — М., **1966.**

Грязное М.П. О так называемых женских статуэтках трипольской культуры // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
— № 6. — Л., **1964.**

Николов Б. Праисторическото селище "Калето" при с. Градешница, Врачански окръг // Известия на Археологическия Институт:
XXXII. — София, **1970.**

Пассек Т.С. Костяные амулеты из Флорешт // Новое в советской археологии. — М., **1965.**

Пассек Т.С., Герасимов М.М. Новая статуэтка из Вулканешт//Краткие сообщения Института археологии АН СССР.—.№111.—М.,**1967.**

Радунчева А. Доисторическое искусство в Болгарии. Пятое — второе тысячелетие до н.э. — София, **1973.**

Риндюк Н.В., Скакун Н.Н. Мужские "божества" древних земледельцев Юго-Восточной Европы // Чужая вещь в культуре: Материалы научной конференции. — СПб.. **1995.**

Риндюк Н.В., Скакун Н.Н. О некоторых культовых предметах из поселения Нагорное II (Болград-Алдень II) / / Археолопя, — № 3. — К., **1996.**

Скакун Н.Н. Новые раскопки энеолитических поселений в низовьях Дуная // Археологические вести, — № 3. — СПб., **1994.**

Скакун Н.Н., Риндюк Н.В. К вопросу об антропоморфной пластике культуры эпохи энеолита Болград-Алдень II (по материалам поселения Нагорное II) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V в. н.э.). — Тирасполь, **1994.**

Скакун Н.Н., Романова Г.А. Поселение Нагорное II в Нижнем Подунавье // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. — М., **1987.**

Скакун Н.Н., Стеганцева В.Я. Энеолитическая керамика поселения Нагорное II (из раскопок 1987 г.) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V в. н.э.). — Тирасполь, **1994.**

Субботин Л.В. Поселение гумельницкой и черняховской культур у с. Нагорного // Археологические открытия 1969 г. — М., **1970.**

Субботин Л.В. Раннегумельницкая антропоморфная пластика юга Украины // XV Наукова конференція інституту археології АН УРСР. — Одеса, **1972.**

Субботин Л.В. Болградский локальный вариант энеолитической культуры Гумельница. Автореф. дисс. ... канд. ист наук. — К., **1975.**

Субботин Л.В. Антропоморфная пластика гумельницких памятников Юго-Запада СССР // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — .№ 8. — Одесса, **1976.**

Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины. — К., **1983.**

Berciu D. Contributil la problemele neoliticului in Romania in lumina noilor cercetari. Bucuresti. **1961.**

Dragomir I.T. Eneoliticul din sudestul Romaniei: (Aspectul cultural Stoicani-Aldeni). Bucuresti. **1983.**

Georgiev G.J. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Sudbulgarien) // L'Europe a la fin de Fage pierre. Praha.**1961.**

Ivanov I.S., Nikolov V. Katalog // Das erste Gold der Menscheit. Die alteste Zivilisation in Europa. Freiburg. **1986.**

Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripolje-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie: 7. Munchen. **1985.**

Skakun N.N. The Excavations of the Eneolithic Site Nagornoye II // Symposia Thracoligica: 9. Bucuresti. **1992.**

Skakun N.N. New excavations of a eneolithic settlement in the Lower Danube region // Bibliotheca Memoriae Antiqvitatis: II. Piatra Neamt. **1996.**

В.ПІОРО

НОВІ ЗНАХІДКИ АНТРОПОМОРФНИХ СТЕЛ та КРОМЛЕХІВ в КУРГАНАХ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

ABSTRACT

The New Finds of the Anthropomorphous Stelae and the Cromlehs from the Barrows of the Pit Grave Culture in Steppish Ukraine.

In the basin of the Bazavluk river on the right bank of the Dnieper during 1974–1979 years the archaeological expedition of the Kiev University investigated forty three barrows in which were found two stone cromlechs and five stelae of the Pit Grave culture. The cromlech in the barrow 29 consisted of the anthropomorphous stelae and pillars. The stele in the barrow 12 was found in the embankment. The rest were found in the stone floors over the graves. It is quite possible that these stelae originally were in the vertical position and took part in the funeral ceremonies. The stelae in the burials symbolized the dead. The presence of the stelae and cromlechs in the barrows is able to reflect the social status of the dead.

Ямна археологічна культура — це матеріальне відображення величезної етнокультурної спільності III — поч. II тис. до н.е. — найбільшого, ще відносно не диференційованого індоіранського етносу, що існував на значній території від Уральських гір до Дунаю. Поховальні конструкції ямної культури, при умові єдиного обряду, різні за складністю, що відображає різне ставлення до померлих. Значна кількість курганів ямної культури та велика насиченість їх похованнями, що свідчить про високу концентрацію населення, спостерігається в регіоні між Дніпром та Південним Бугом (Рычков 1994). Саме тут зафіксовано відносно велику кількість складних поховальних конструкцій (великі насипи, кромлехи, стели й т. ін.). Проте вони не перевищують 8%, що зайвий раз вказує на різне ставлення до померлих.

В басейні р. Базавлук на Дніпрянському Правобережжі, що територіальне входило до можливого центру ямної культурної спільності, починаючи з 1974 р. працювала археологічна експедиція Київського університету. Нею було досліджено 43 кургани, в яких виявлено 197 поховань ямної культури. Висота найбільшого кургану сягала 6,7 м.

Кромлехи навколо основних поховань виявлено в курганах 28 та 29 біля с. Мар'ївка Софіївського району. В кургані 28, навколо центрального поховання 6, на рівні давнього горизонту зафіксовано 2 концентричні овали розмірами 4,5 х 6,5 м та 9 х 11 м, що були викладені з вапнякового необроб-леного каміння в один шар висотою до 0,25 м (Мал. 1.1). Овали були орієнтовані зі сходу на захід. Розташоване в центрі кромлеху поховання відноситься до ямної культури.

Кромлех в кургані 29 був значно складнішої конструкції. Навколо могили підлітка (пох. 1) по колу діаметром 6 м було вкопано 24 вапнякові стелоподібні плити та стовпи з загостреними нижніми кінцями й іншими слідами обробки. Їхня максимальна висота сягала 1,5 м. Ширина плит — до 0,45 м. Діаметр стовпів — 0,3 м (Мал. 1.2).

Обидва кромлехи споруджені навколо основних поховань, що були справлені в підпрямокутних в плані ямах. Кістяки померлих лежали на спині з підігнутими ногами, витягнутими вздовж тулуба руками, і були орієнтовані черепами — один — на південний схід, другий — на захід з відхиленням на південь. Померлі були густо вкриті вохрою. Обидві могили були перекриті кам'яними плитами.

Під час розкопок в басейні р. Базавлук виявлено також 5 примітивних умовно-схематичних антропоморфних стел, що знаходилися в кам'яних закладах над похованнями.

Найбільшої уваги заслуговує невелика (0,75 х 0,4 х 0,25 м) гранітна стела з кургану 7, поховання 4 біля с. Піддубне Софіївського району. В верхній частині вона була закруглена штучною обробкою й рівно стесана знизу для вертикального встановлення. Найцікавіша деталь стели — опуклий валик шириною 4 см, що опускається під кутом до рівня пояса й "підперезує" фігуру (Мал. 2.1). На кам'яних стелах епохи мідібронзи інколи зустрічається зображення поясу (наприклад: стели з Казанків, Верхоріченська, Бахчисараю, Натальївки на Дніпрі, з Араканцева в Нижній Наддонщині та ін.), що поряд з зображеннями пастушого посоху, декоративної сокирки, булави, лука, дослідниками трактується як ознака влади й знаходить аналогії в розвинутих цивілізаціях Сходу (Шумер). Завдяки зображенню поясу, стела з кургану біля с. Піддубне може бути віднесена до унікальних знахідок. Вона знаходилась в нижньому ярусі закладу, була покладена упоперек ями, в її центральній частині. Яма мала заплічки, на яких були виявлені залишки циновки. Кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні, орієнтований черепом на захід з відхиленням на північ. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті й покладена на таз. Померлий та дно ями були вкриті вохрою.

Стелу з темно-сірого вапняку (1,5 х 1 х 0,25 м.) зі слідами обробки з обох боків виявлено в насипу кургану 12 біля с. Новоподольське Софіївського району, на глибині 0,42 м від найвищої точки кургану. Мабуть стела була встановлена на поверхні першого насипу. Тулово її плавно звужувалось й було загострене знизу. "Плечі" закруглені, "голова" не виділена (Мал. 2. 3).

Грубо оброблена антропоморфна стела (1,5 м 0,95 х 0,3 м) знаходилася серед 4-х вапнякових плит закладу над похованням 9 в кургані 15 біля с. Новоподільське. Весь заклад було вкрито вохрою. Ширина "плечей" становила 0,8 м, "пояса" — 0,5 м, "голова" майже не виділена (Мал. 3. 1). Плити закладу було покладено на дерев'яне перекриття. Померлий — доросла людина — лежав на спині з підігнутими ногами.

В кургані 18 біля с. Широчани

Піоро В.І. - студент Київського університету імені Тараса Шевченка

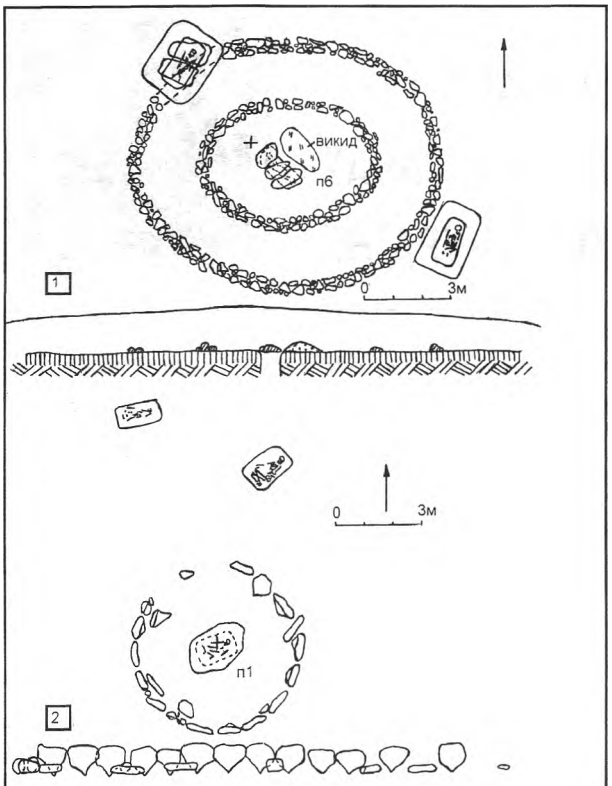

Мал. 1.
1 - кромлех навколо поховання 6 з кургану 28 біля с.Мар'ївка Софіївського району.
2 - кромлех навколо поховання 1 з кургану 29 біля с.Мар'ївка.

Апостолівського району антропоморфна стела, що була розколота на декілька фрагментів, також знаходилась серед 4-х вапнякових плит закладу над впускним похованням 4. Стела була покладена край ями загостреним кінцем ("головою") в бік поховання. З усіх боків стела була грубо оброблена. Її висота сягала 1,63 м, ширина "плечей" — 1,22 м, ширина нижньої частини — 0,82 м, товщина — 0,1-0,2 м (Мал. 3. 2).

Одна антропоморфна стела в основному дитячому похованні знайдена в кургані 25 біля с. Михайлівка Софіївського району. Зроблена з вапняку, вона була покладена разом з двома плитами упоперек могили 4. Висота стели сягала 1,1 м, ширина "плечей" — 0,6 м, ширина нижньої частини — 0,4 м. "Голова" майже не виділена. На її "плечах" з обох боків та в нижній частині зафіксовані сліди обробки (Мал. 3. 3). Поверхня стели, так само як і кістяк дитини, була вкрита з обох боків суцільним шаром червоно-фіолетової вохри.

Поховання зі стелами в курганах 15, 18, 25 були справлені в під прямокутних ямах з кам'яними перекриттями (стели знаходились безпосередньо над могилами і входили до складу кам'яних закладів). Померлі були покладені на спину з підігнутими в ліктях та покладеними вздовж тулуба руками. Орієнтовані переважно на захід з відхиленням на північ чи південь. Кістяки були рясно вкриті вохрою, а в похованні 9 кургану 15 знайдено ще й шматок червонофіолетової вохри. Всі поховання безінвентарні, справлені за класичним для ямної культури обрядом.

Поховання з антропоморфними стелами в курганах 7, 15, 18, 25, в залежності від місцезнаходження стел в кам'яних закладах можна поділити на окремі групи. По-перше, всі вони за класифікацією, проведеною на масовому матеріалі ямної та кеміобінської культур Н.Д.Довженко, відносяться до першої, найбільш чисельної, групи — поховання з однією стелою. В трьох з них стела містилася серед інших плит, у центральній частині закладу.

До особливого типу належить поховання 4 з кургану 18. Стела була покладена "головою" в бік поховання та розколота ще в давнину. За аналізом Н.Д.Довженко, з усієї кількості стел, третина з них мала на поверхні сліди пошкодження або були розбиті (Довженко 1979: 31).

Зовсім інакше була розміщена стела в кургані 12. Вона знаходилась не в кам'яному закладі поховання, а мабуть стояла на поверхні першого насипу, в який, крім основного, було впущене без досипки ще два поховання ямної культури. Прив'язати стелу до одного з них неможливо, але всі три ідентичні за обрядом.

Слід зауважити, що всі стели до покладення їх на могилу стояли вертикально (на це вказує відповідна обробка їх нижньої частини) і мабуть приймали участь в певному обряді (Довженко 1979: 32-34). Проте, думки вчених стосовно їхньої атрибуції розбігаються.

Поширена думка висунута Г.Чайлдом (Чайлд 1952: 408-410), що це схематичне зображення божеств. До цього погляду приєднується В.М.Даниленко трактуючи Новочеркаську, Хаманжийську, Казанківську стели часів енеоліту (Даниленко 1974: 83), а також А.О.Щепинський (Щепинський 1973). Суттєво відрізняється точка зору А.А.Формозова, О.М.Лескова, Н.Д.Довженко та ін., які вважають, що стели — це, в першу чергу, пам'ятники померлим, їхнє схематичне зображення. А.А.Формозов припускає, що стели енеоліту є прототипом значно пізніших (скіфських та

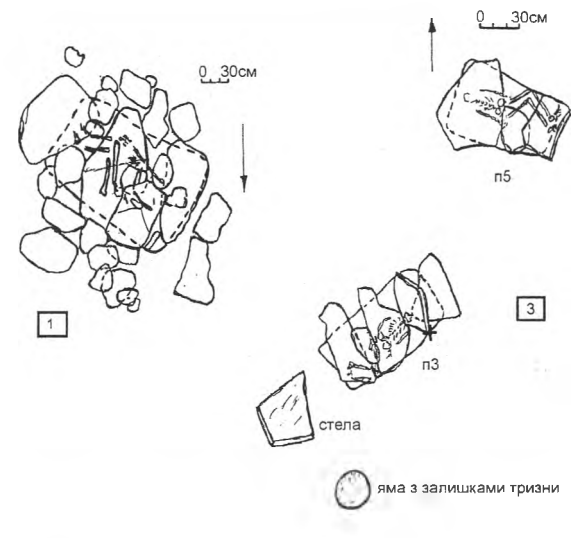

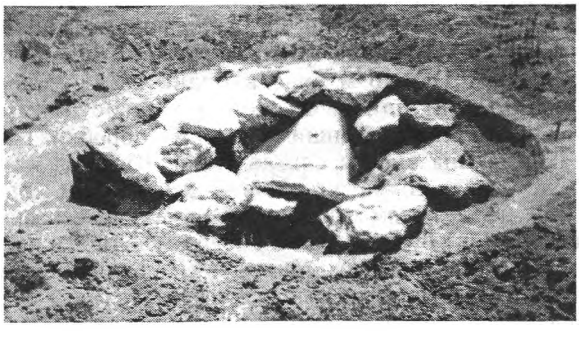

Мал. 2.
1, 2 - стела у кам"яному закладі над похованням 4 з кургану 7 біля с.Піддубне
3 - стела з кургану 12 біля с.Новоподільське.

половецьких) антропоморфних зображень з більш реалістично переданими портретними рисами (Формозов 1980: 103, 108). На підтвердження думки А.А.Формозова можна привести також той факт, що увіковічення пам'яті померлого встановленням стел, надмогильних плит та пам'ятних стовпів поширено й серед осетин, які мають глибоке іранське коріння (Калоев 1984: 99—101).

Н.Д.Довженко відносить до схематичних зображень людей лише ті стели, які були покладені в перекриття могил, відокремлюючи їх від статуй, що стояли на курганах (Довженко 1979: 28—29).

Новий матеріал, здобутий експедицією Київського університету, на наш погляд, підтверджує точку зору, що антропоморфні стели з закладів поховань є зображенням померлих. Особливо це стосується стели з поховання 4 кургану 25, яка була вкрита вохрою так само як і небіжчик. Тобто це свідчить про однакове обрядове відношення до померлого та кам'яного зображення. До речі, за даними Н.Д.Довженко, відсоток пофарбованих (повністю або частково) антропоморфних стел досить високий (45%) (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986: 25).

З цього приводу слід було б згадати знахідку стели в цьому ж районі (на Нікопольському курганному полі) в 1938 р., в основному похованні 14 кургану 1. На застеленому лубом дні ями знаходився кістяк дорослої людини, що була покладена на спину з підігнутими в колінах ногами та витягнутими вздовж тулуба руками. Голова та кінцівки вкриті червоною вохрою. На масивному дерев'яному перекритті могили лежала кам'яна антропоморфна стела, опукла з зовнішнього боку та гладко стесана з тильної сторони, загострена знизу ("ноги") та закруглена зверху ("голова"). З боків зроблені виїмки, які імітували талію. Привертає увагу той факт, що стела лежала рівно над кістяком і головою була орієнтована в тому ж напрямку, що і померлий (на схід): як і померлий — лежала на спині. Зверху над стелою зафіксоване символічне перекриття з очерету, що також свідчить про таке саме відношення до стели як і до померлого. Великий інтерес становить також ритуальна площадка округлої в плані форми, що прилягала до могили з північно-західної сторони та безпосередньо відносилась до неї. Поверхня площадки була густо вкрита вугіллям, на ній було розміщено 4 необроблені камені (Кривцова-Гракова 1962). Наявність такої площадки мабуть пояснює чому всі стели з кам'яних закладів були пристосовані для того, щоб спершу стояти вертикально — тобто, можливо приймати участь у поховальному обряді. До речі, слід зауважити, що подібні площадки, та ямки з залишками тризни зафіксовані поруч з похованнями і без антропоморфних стел. Це в певній мірі засвідчує, що існував відповідний обряд незалежно від того приймали в ньому участь стели чи ні. Про можливе існування такого обряду свідчать і поховальні гімни Рігведи (Ригведа X. 18).

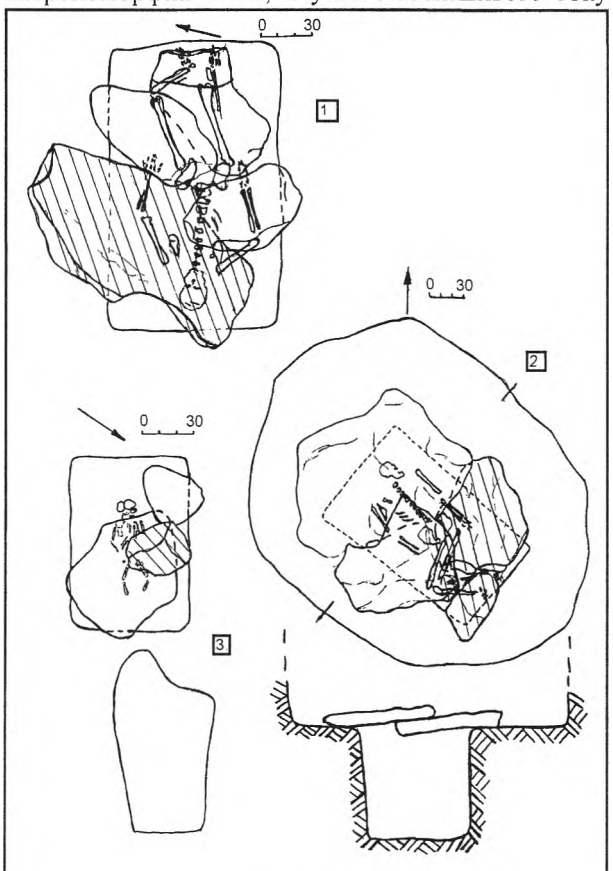

Мал. 3.
1 - стела з кам"яного закладу над похованням 9 з кургану 15 біля с.Новоподільське.
2 - стела з кам"яного закладу над похованням 4 з кургану 18 біля с Широчани Апостолівського району. 3 - стела з кам"яного закладу над похованням 3 з кургану 25 біля с Михайлівка

Для атрибуції стел, доведення двоетапності обряду, деякі вчені застосовують етнографічні паралелі. Так, наприклад, проведені цікаві в цьому плані зіставлення з обрядом поховальних ляльок, який відомий у тюркських, деяких сибірських народів. Вважалось, що такі поховальні ляльки вміщують в собі душі померлих. Існував певний період від часу смерті людини, коли родичі померлого віддавали йому шану перед цим його умовним зображенням. Після закінчення певного терміну жалоби ці зображення ховались як і небіжчик. Риси, подібні до обряду сибірських ляльок, а саме символічне зображення померлого та проведення певних поминальних обрядів, прослідковуються також в одному з поминальних ритуалів осетин, який має назву "Ніч мертвих" ("Сидіння мертвих"). Про його давньоіранське походження, до речі, писав Ю.А.Раппопорт (Раппопорт 1971: 86-89). Вважається, що напередодні Нового року (або після Нового року) душа тимчасово повертається з країни мертвих додому. Вдома душа вселяється в чучело, що зображує померлого. Протягом дня та ночі тривали оплакування та поминки (Калоев 1984: 94). Обряд подібний осетинському "Ніч мертвих" широко відомий і в Середній Азії. Зокрема відомі хорезмійські теракотові статуетки, які символізували померлого (Раппопорт 1971: 88, 89).

Таким чином, зіставляючи дані археології з етнографічними матеріалами, можна припустити, що стели ямної культури мали приблизно те ж саме призначення, що і відповідні зображення померлих у інших народів.

Свідоме пошкодження стел зіставляється з обрядом навмисного знешкодження небіжчика.

Поховання з кромлехами та стелами складають лише 5 %. Відносно невелика кількість курганів зі стелами (не більше 3 %) трактується А.А.Формозовим як соціальна ознака (Формозов 1980: 108). Інколи, як свідчення приналежності до вищих соціальних прошарків виступають ознаки влади, зображені на стелах (посох, сокира, булава, лук та ін.). В цьому відношенні привертає увагу стела з зображенням поясу з поховання 4 кургану 7.

До соціальних ознак відносять також поховання з залишками дерев'яних возів, які, за аналогією з похованнями знаті в розвинутих

цивілізаціях Сходу (Шумер, Ур, Елам), також можуть свідчити про диференціацію в стародавньому суспільстві. Ямні поховання з залишками колес на заплічках виявлено експедицією Київського університету в курганах 20 (пох. 2) та 31 (пох. 8) Софіївського району та кургані 24 (пох. 5) Нікопольського району Дніпропетровської області.

Слід також зауважити, що всі поховання зі складними поховальними конструкціями справлені за класичним обрядом ямної культури, безінвентарні, тобто, в певній мірі засвідчують, що соціальна диференціація не завжди пов'язана з майновою і може передувати їй.

ЛІТЕРАТУРА

Даниленко В.М. Енеоліт України. — К., **1974**.

Довженко Н.Д. Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів // Археологія, — **1979**. — № 32.

Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVII — нач. XX вв. // Кавказский этнографический сборник. VIII. — М., **1984**.

Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и передскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА, — **1962**. — № 115. — С. 5—55.

Раппопорт Ю.А. Из истории религии Древнего Хорезма. — М., **1971**.

Рычков Н.А. Происхождение структуры населения ямной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь., **1994**.

Формозов А.А. Памятники первобытного искусства та территории СССР. — М.: Наука., **1980**. — 136 с.

Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. — М.,**1952**.

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н. Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — САИ, Вип. — В 1-3. — К.: Наукова думка., **1986**.

Щепинський А.О. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я //Археологія, — **1973**. — № 9.

Ю.МАЛЄЄВ, В.КОНОПЛЯ

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ БЛИЩАНКА НА р. СЕРЕТ

ABSTRACT
The article devoted to one of the most interesting sites of High-Dnister region multi-layer settlement Biyschanka. On the settlement represented the materials of Trypolian culture, culture of spherical amphorae, Holigrad group of Thracian Halldstat and Old Rus times. In the article the materials of two periods: Trypolian and Halldstat,are presented in detail. In the article presented the descri ption of ceramic pottery,the plastic arts and other finds.

За 0,5 км. на південний схід від с. Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл., в ур. Горби знаходиться велике багатошарове поселення. Воно розміщене на плато по відношенню до р. Серет на лагідному схилі висотою до 8 м. над рівнем першої надзаплавної тераси струмка Ярмівка, який омиває мис з півдня, а зі сходу обмежене правобережними схилами долини струмка Гнила, які, злившись разом, утворюють глибоку долину і становлять правобережну притоку р. Серет.

Поселення відоме з 20-х років. У 1964—66 рр. тут проводили розвідки місцеві краєзнавці О.С.Тур, Л.Й.Скибицький, В.І.Олійник. У 1965 р. урочище Ярмівка обстежили Ю.М.Малєєв та О.С.Тур. Крім визначення основної території поселення трипільської культури тут були відмічені культурні шари голіградського та давньоруського часу. Тоді ж приблизно у центральній частині поля була відкрита гробниця культури кулястих амфор. Верхню частину та вміст гробниці порушили колгоспники під час знахідки. Збережена частина була видовжена і являла собою кам'яне дно та чотири стінки. Кожна стінка складалась з декількох поставлених на ребро плит, які були щільно підігнані одна до одної. У 1967 р. його обстежила експедиція Інституту суспільних наук під керівництвом І.К.Свєшнікова. Перші розкопки поселення провела Дністровська археологічна експедиція Київського університету у 1974 р. У 1989—90 рр. Розкопки тут проводила Середньодністровська експедиція Інституту українознавства АН України спільно з Інститутом археології АН України, а у 1992 р. загін Верхньодністровської експедиції Інституту народознавства АН України спільно з Дністровською експедицією Київського університету (Малєєва 1991: 20).

Розкопки 1974 р. були зосереджені у східній мисовій частині над місцем злиття струмків. Тут досліджена трипільська площадка та ями з великим вмістом багато розписаної кераміки та крем'яних виробів. На дні ями № 3 знаходились два мідних браслети виготовлені з округлою в перетені дроту, загнутого у півтора та два з половиною оберти (Малеев 1975: 319-320). Тут же досліджувався культурний шар гальштатського періоду.

У цій же частині поля під час розвідок була знайдена глиняна статуетка гальштатського періоду, яка зображує повного чоловіка з заповненою камінцями внутрішньою порожниною, завдяки чому вона тарахкотить при потрясанні (Мал. XVI, І) (Крушельницька 1976: Мал. 12, І).

У 1967 р. над схилом правого берега струмка Гнила І.С.Винокур провів розкопки чотиригранної кам'яної статуї, яку він пов'язує з культурним шаром черняхівської культури (Винокур 1972: 113, 114).

Розкопки 1989—90 і 1992 рр. проводились над струмком Ярмівка поблизу закинутого піщаного кар'єру. Тут за три польових сезони обстежено 1 368 кв. м площі пам'ятки і відкрито залишки 11 наземних житлових споруд, напівземлянку і три господарські ями трипільської культури. Дві площадки віднесені до заліщицької групи, матеріали з яких частково опубліковані (Конопля, Круп, Рижов 1993а: 8-18; Конопля, Круц, Рижов 19936 :19-26; Круц, Конопля, Рижов 1990: 40-42). Інші об'єкти відносяться до кошилівецької групи.

Весь мис площею до 45 га займає поселення кошилівецької групи трипільської культури (Блищанка II). За даними геомагнітної зйомки що проведеної старшим науковим співробітником Інституту геофізики АН України В. Голубом, тут існувало у різний час близько 2 тисяч наземних жител.

На цій території знаходились також поселення інших культур, які мали значно менші розміри (площа 2—3 га). Тут знайдені фрагменти посуду культури лінійнострічкової кераміки. У південно-східній частині розташоване поселення голіградської групи фракійського гальштату, а у південній — заліщицької групи середнього періоду Трипілля, липицької та черняхівської культур і давньоруського часу (XII—XIII ст.) (Кос 1969: 133-134; Малеева 1991: 20, 21).

Трипільські наземні житла простежені на глибині 0,30—0,35 м від сучасного рівня грунту. У значній мірі вони пошкоджені оранкою. Їх залишки мали аморфну форму площею від 6 до 18 кв. м. Під розвалом уцілілих кусків стін і перекриття покрівлі виявлені непоганої збереженості ділянки підлоги, яку характеризують тонкі шари глиняної слабо обпаленої обмазки товщиною до 2 см.

Характеристика ліпного посуду

Керамічний комплекс поселення кошилівецької групи пам'ятки Блищанка II нараховує, з урахуванням цілих та фрагментованих форм, близько двох тисяч посудин. За технологічними ознаками вони відносяться до кухонної і столової груп, серед яких кількісно переважає остання. На її долю припадає близько 96 % керамічних знахідок.

Кухонний посуд виготовлявся з глини з домішкою товченої мушлі. Біля третини посудин

Малеєв Ю.М. — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Заступник голови ревізійної комісії «Товариства Археології та Антропології».
Конопля В М. — завідуючий сектором Львівського історичного музею.

мають у глиняній масі включення жорстви і піску з крупними зернами кварцу. У ній простежені й інші компоненти: шамот і подрібнений вапняк. Поверхня посудин добре загладжена. Частина посуду мала на зовнішній поверхні тонкий шар ангобу пофарбованого вохрою.

За формою кухонний посуд можна розділити на два типи: миски та горщики. Кожен тип у свою чергу мав, за деякими розбіжностями форми, кілька підтипів. Так, миски поділяються на зрізано-конічні, приземкуваті напівсферичні (як варіант — високі з нахиленими до середини вінцями) та миски, що мають плавний 8-подібний профіль (Мал. І: 1-4).

Горщики розділяються на високі форми з вузьким дном, конічною нижньою частиною з широкими і високими, досить гостроребеpчастими плечиками, високими, плавно відігнутими назовні, вінцями (Мал. 1: 5-13). Окремі посудини мають приземкувату форму, широке дно, напівсферичну нижню частину корпусу, відносно неширокі заокруглені плечики, які знаходяться на середині висоти тулуба горщика, широку горловину і невисокі, відігнуті назовні, вінця. Інколи посудини останнього підтипу з повним 8-подібним профілем формувалися на чотирьох невеликих ніжках (Мал. І: 5).

Кухонні миски неорнаментовані. Горщики прикрашались досить бідно. По краю вінець або на плічках проходив один горизонтальний ряд дрібних насічок, нігтєвих відтисків, дрібних круглих наколів, вдавлень прямокутного або трикутного штампу. На плечиках горщиків зустрічаються невеликі конічні ручки-наліпи та вушка ріжкоподібної форми. На плечиках горщиків ручки, як правило, не мали отвору. На одному фрагменті кухонного горщика ручка змодельована у вигляді голови тварини (Мал. І: 13). Цікаво, що його поверхня була покрита тонким шаром ангобу зі світлої, добре відмуленої, глини. Взагалі, зооморфні наліпи для кухонного посуду цього поселення не характерні.

Більшість столової кераміки виготовлена з добре відмуленої червоної глини і тільки третина посудин містила домішки. Посуд, як правило, ретельної ліпки, тонкостінний, доброго випалу.

Зовнішня поверхня посудин (у мисок внутрішня) покрита тонким шаром ангобу, поверхня якого фарбувалась в залежності від розпису у світло-червоний або білий кольори. Досить часто їх поверхня не фарбувалась і не мала ангобування, а розпис наносився безпосередньо на поверхню. Більшість посуду зберегла сліди лощення.

За стилями розпису серед столового посуду виділяються дві підгрупи. До першої можна віднести посудини з розписом, що зберігають традиції орнаментації кераміки заліщицької групи трипільської культури, де переважає монохромний малюнок чорного кольору на жовтогарячому тлі. Інколи зустрічається біхромна орнаментація чорною та червоною фарбами, коли остання виконує другорядну роль. Зрідка в розписі присутня біла фарба у вигляді ліній, що повторюють основний монохромний малюнок. Для цієї кераміки властиве збереження, хоча і в спрощеному вигляді, "традиційних" декоративних схем.

Другу підгрупу складає посуд, прикрашений монохромним орнаментом у вигляді смуг білого або червоного кольорів, біхромним малюнком (чорна і червона, чорна і біла, червона і біла фарби) або поліхромним розписом (чорна, червона, біла фарби) у вигляді комбінацій із широких смуг, суцільного фарбування метопних полів, стрічок тонких ліній, кольорового орнаментального тла. Для цієї підгрупи характерні також, інші орнаментальні схеми. Дещо відрізняються і форми посуду. Загалом, кераміка цієї підгрупи властива тільки для пам'яток кошилівецького типу, підоснова яких поки що невідома.

За формою серед столового посуду можна виділити десять типів.

Миски. У їх складі розрізняється кілька підтипів. Конічні, відносно високі, з рівними стінками та загостреним краєм вінець посудини. Вони орнаментовані на внутрішній поверхні. Переважає монохромний розпис. Інколи основний малюнок чорного кольору доповнювався стрічками тонких ліній, або по краю вінець проходила широка стрічка білого кольору. Найчастіше вживалась у розписі схема "комет" — дві стрічки з тонких ліній йдуть, заходячи одна за одну, від зрізу вінець до центру миски. Друга схема складається з двох умовних трикутників біля вінець, що стикаються вершинами у центрі, розділяючи поля миски на два симетричні овали. Площа трикутників зайнята "негативними" (тло) кругами та напівовалами. Часто в розписі вживалися фестони, заповнені, інколи, тонкими дугами або короткими рисками. Розповсюдженою була хрестоподібна схема. Одна миска має композицію у вигляді хреста із стрічок тонких червоних ліній, а кути секторів, що ними утворені, замальовані червоною фарбою. Часто весь орнамент миски складався з одного ряду трикутників, рисок, напівовалів, що проходив по краю вінець (Мал. І: 14, 15, 20).

Другий підтип — це конічні приземкуваті, з трохи вдавленими до середини стінками та потовщеними, відігнутими та горизонтально зрізаними вінцями. Для нього більш характерний біхромний та поліхромний розпис. Схема у вигляді "комет" виконана широкими чорними дугами в обрамленні тонких чорних ліній. Її доповнювали дві

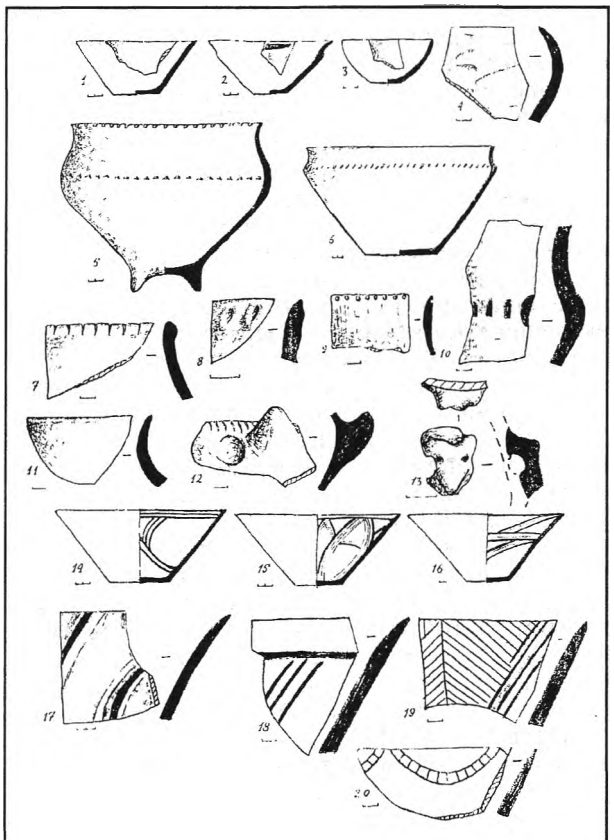

Мал.І.
Трипільське поселення.
1-4: кухонні миски,5-13: кухонні горщики,
14-20: столові миски.

стрічки з тонких білих ліній, які були обведені широкими червоними смугами. Цю ж схему маємо в поліхромному виконанні — від широкої білої смуги на вінцях, підкресленої червоною лінією, відходять "комети" з тонких чорних ліній. Як варіант наведеної схеми можна розглядати композицію, де широкою червоною смугою в обрамленні тонких чорних ліній на полі миски намальоване коло, від якого навскісно відходять в сторони вінець і денець червоні смуги з чорними лініями по боках. На полі миски простежені коло та дуги, які виконані білою фарбою і обведені червоними тонкими лініями. Від вінець йдуть фестони чорного та червоного кольорів. Фестонна схема малювалась червоними лініями, що чергувались з білими. Мав місце хрестоподібний орнамент, де дві стрічки з червоних та чорних тонких ліній перетинаються у центрі, а утворені ними сектори заповнені навскісними тонкими червоними лініями (Мал. I: 16-19).

Третій підтип мисок характеризують приземкуваті посудини з вертикальними вінцями або дещо нахиленими до середини посудини вінцями. Відмічені форми репрезентують два варіанти. Одна напівсферична миска була на чотирьох ніжках. Серед цього підтипу мисок переважає монохромний розпис. Зустрічаються схеми "комет", а також розпис у вигляді хрестів, з'єднаних вершинами трикутників і хрестоподібне розташованих овалів. Монохромний розпис білою фарбою наносився на миски у вигляді з'єднаних вершинами трикутників. Біхромний декор зафіксований у двох варіантах — чорна і червона та чорна і біла фарби.

Поверхня однієї миски була пофарбована у червоний колір, а широкими білими смугами з обведенням чорними смугами була виконана хрестоподібна схема. Частина напівсферичних мисок мала розпис і на зовнішній поверхні. Це, насамперед, ряди фестонів, зигзагів, невеликих трикутників, груп навскісних ліній під вінцями (Мал. II: 1-6).

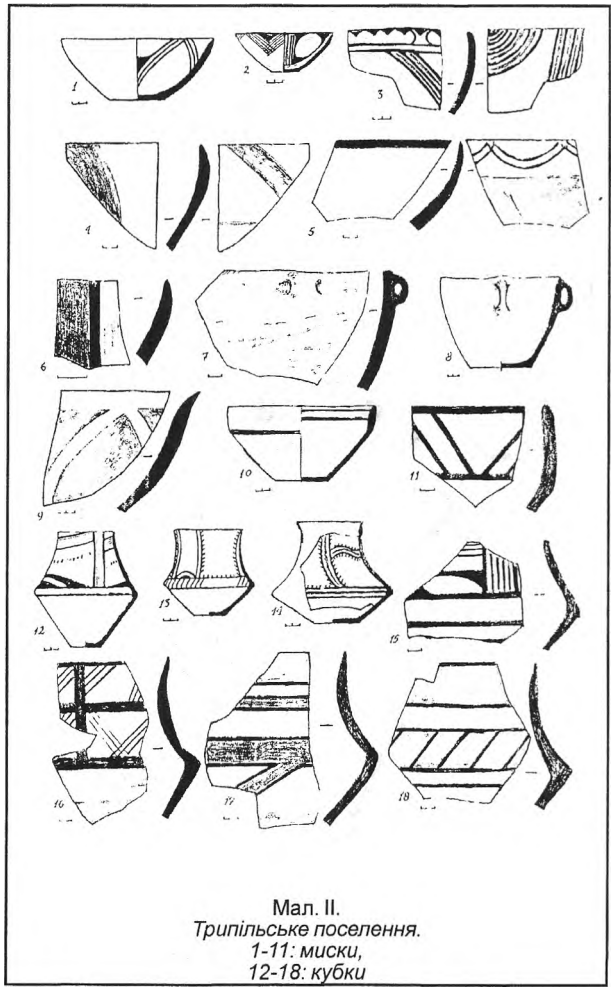

Мал. II.
Трипільське поселення.
1-11: миски,
12-18: кубки

Четвертий підтип репрезентують миски-чаші з високим, майже циліндричним, корпусом та однією петельчастою ручкою. Ці посудини товстостінні, недбалої роботи та без орнаменту (Мал. II: 7, 8).

У п'ятого підтипу вінця циліндрично-конічні з вертикальними та трохи нахиленими до середини стінками. Ці посудини орнаментувались на зовнішній поверхні чорною фарбою у вигляді фризу горизонтальних смуг, а внутрішня поверхня широкою смугою на вінцях (Мал. II: 10, 11).

Шостий підтип — це миски з плавним S-подібним профілем. Їхня поверхня із середини була пофарбована в білий колір, а розпис у вигляді овалів робився широкими червоними смугами (Мал. II: 9).

Кубки. Серед цих посудин можна виділити два підтипи. Першому з них властиві зрізано-конічна нижня частина, відносно нешироке гостроребercчасті плічка та широка і висока увігнуто-циліндрична горловина. Для другого підтипу показові широке денце, напівсферична нижня частина корпусу і зрізано-конічна вузька горловина з плавно відігнутими назовні краями вінець. Цей підтип зустрічається дуже рідко.

Кубки переважно розписувались монохромно. Інколи основний орнамент виконувався чорною фарбою і доповнювався стрічками з тонких паралельних червоних ліній або широкою білою смугою. Поліхромний декор складався з широких фризів, зафарбованих у білий колір, на яких робився основний малюнок широкими чорними смугами. Простір між ними займали тонкі лінії червоного кольору.

Орнамент кубків можна звести до двох схем. Це, насамперед, метопна. Широкий від вінець до плічок орнаментальний пояс ділився вертикальними лініями на дві метопи, поля яких залишались без розпису або заповнювались навскісними лініями і горизонтальними стрічками. Зрідка в нижній частині метопи горизонтально розміщувався напівовал, над яким проходить широка дуга. В одному випадку поля метоп, що утворені декором із широких чорних смуг, були зафарбовані в білий колір, а потім розписані навскісними та перехрещеними тонкими лініями червоного кольору. Друга схема (спрощено-лінійна) складається з вузького поясу горизонтальних смуг, між якими часто розміщені групи навскісних коротких штрихів. Під час виконання розпису у два фризи, нижній займала спрощено-лінійна схема, а верхній — метопна. Один кубок розмальований у вигляді широкого поясу білого кольору, по якому проходили червоні горизонтальні смуги, обведені тонкими чорними лініями (Мал. II: 12-18).

Серед **грушоподібних** посудин можна виділити три підтипи. До першого відносяться посудини кулеподібної форми з плавним переходом у високі та широкі вінця. Другий підтип — це приземкуваті посудини з широким дном, зрізано-конічною нижньою частиною корпусу і широкими округлими плічками. На середині висоти посудини знаходяться невеликі вушка. Третій підтип складають екземпляри з відносно вузьким дном, конічною нижньою частиною, високими циліндричними вінцями та гостропрофільними плічками, що різко переходять у вузьку горловину. Деякі посудини мають на плічках невеликі ручки-вушка. Найчастіше грушоподібні посудини орнаментувалися метопною схемою, де поля метоп були зайняті навскісними лініями, часто

у поєднанні з волютами. На одній посудині метопна схема скомпонована широкими білими смугами, обведеними тонкими чорними лініями. Такими ж смугами на полях метоп робився малюнок у вигляді навскісного хреста, в центрі якого розміщувався вертикальний овал.

Друга орнаментальна схема складалась з широкого фризу, в який були вписані навкісні стрічки з тонких ліній. Такий орнамент зустрічався у монохромному та біхромному (чорна і червона фарби) виконанні. Розписувались грушоподібні посудини також схемою "Tangentenkreisband". Основні орнаментальні схеми часто доповнювались рядами невеликих трикутників, рисок, фестонів, а в одному випадку засвідчений фрагмент з малюнком тварини (Мал. III: 1-4, 12).

Грушоподібні посудини супроводжують накривки, що мають шоломоподібну форму з невисокими, плавно відігнутими, краями. На цих виробах маємо орнамент у вигляді хреста, який передано чорною та червоною фарбами (Мал. III: 5, 6).

Наступний тип столової кераміки — **амфори.** Це посудини біконічної форми з відносно вузькими округлими плічками, вузькою горловиною та високими відігнутими на зовні вінцями. У верхній частині плічок, трохи нижче шийки, розміщені дві ручки. Орнаментувалися амфори виключно лицевою схемою.

Біконічні та сфероконічні посудини мають вузьке дно, конічну нижню частину корпусу, високі округлі плічка, зрізаноконічні з прямими (біконічні) або опуклими (сфероконічні) стінками тулуба, вузьку горловину, плавний або різкий перехід у високі, круто відігнуті, прямі вінця (Мал. III: 7-11). Інколи вінця мають лійчасту форму (Мал. III: 13). У деяких посудин в районі плічок розміщені вушка (зрідка рогоподібні) з горизонтальним або вертикальним отвором.

Амфори прикрашалися тангентними, метопними, спрощено-лінійними схемами, S-подібними дугами, волютами. Більша частина посудин має монохромний розпис чорною фарбою. Тільки окремі екземпляри були орнаментовані на жовтогарячому тлі білою фарбою у вигляді широких смуг, що стикалися під кутом одна до одної. Найчастіше малюнок тієї чи іншої схеми робився широкими лініями. Засвідчені композиції декору, які виконані стрічками, заповнені тонкими паралельними лініями або передані пунктиром (чорною чи чорною і червоною фарбами). Часто основний малюнок чорною фарбою доповнювався широкими білими смугами. Спорадично вони малювались червоною фарбою. Окремі екземпляри декорувались поліхромним орнаментом. Це, здебільшого, метопні схеми. У верхній частині фризу проходить горизонтальна широка біла смуга, нижче від якої знаходиться метопний фриз. Він виконаний червоною фарбою, а поля метоп та тригліф зайняті стрічками тонких червоних ліній. Посудини мають, також, верхній фриз розпису, де проходила стрічка з тонких горизонтальних ліній, навскісні смуги, лунарні та солярні знаки, букранії, малюнки світового дерева. Інколи фризи та метопи були обведені рядами тонких рисок або невеликих трикутників (Мал. III: 8,13).

У керамічному комплексі відмічені **кратери.** Це досить великі посудини із зрізано-конічною нижньою частиною тулуба, високими округлими плічками, широкою горловиною та високими прямими вінцями-розтрубом. Діаметр вінець дорівнював, а інколи і перевищував діаметр плічок. Перехід у вінця міг бути плавним чи різким. В декорі кратерів переважає монохромний розпис чорною фарбою. Зрідка зустрічався біхромний орнамент чорною та червоною фарбами. На кратерах маємо одно- або двофризний розпис. Нижній фриз (плічка) виконано S-подібними дугами, метопною схемою, навскісними лініями; верхній (вінця) — рядом навскісних стрічок, які заповнені тонкими лініями (Мал. IV: 1, 2).

Кількісно великою групою є **горщики.** Серед них виділяються три підтипи. До першого віднесені посудини з широким дном, плавним S-подібним профілем, невисокими, трохи відігнутими вінцями. Варіантом цього підтипу є горщик з неширокими загостреними плічками на середині висоти корпусу. Вони орнаментувалися найчастіше спрощено-лінійною схемою. У широкому поясі скомпоновані групи навскісних тонких ліній, зигзаги, горизонтальні смуги, перехрещені стрічки. Зустрічається також метопна схема. Розпис виконувався чорною, або чорною і червоною фарбами. Інколи малюнок доповнювався широкою білою смугою, що була обведена широкими лініями чи рядами невеликих трикутників. Так само малювалась тангентна схема, де овали та дуги - тангенти компонувались стрічками з тонких ліній. В поліхромному виконанні тангентна схема малювалась таким чином: спочатку верхня частина тулуба була пофарбована білою фарбою, потім тонкими чорними лініями наносилась композиція, а простір між лініями фарбувався у червоний колір. Лінії схеми доповнювались з обох боків тонкими рисками.

Другий підтип горщиків складають посудини з вузьким дном, зрізано-конічною нижньою частиною корпусу, високими округлими плічками широкою горловиною та різко відігнутими назовні високими вінцями. Деякі екземпляри на плічках мають або ручки-защипи, або ручки-вушка ріжкоподібної форми (Мал. IV: 8-11). Декорувались

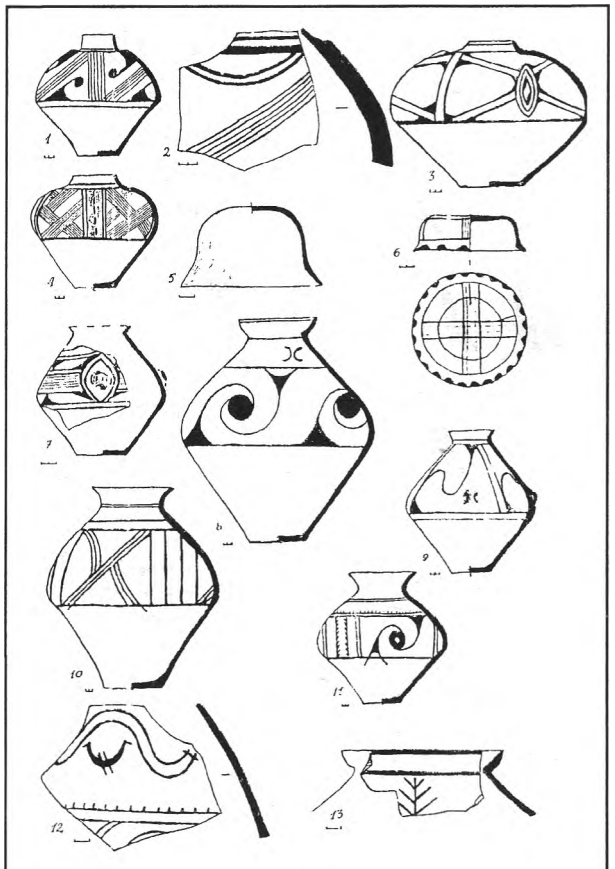

Мал. III.
Трипільське поселення.
1-4: грушоподібні посудини, 5-6: покришки,
7: амфора, 8-13: біконічні та сфероконічні посудини.

вони біхромним та поліхромним розписом. Біхромний орнамент утворений широким поясом білого кольору на плічках посудин, що обмежовується з обох боків широкими горизонтальними смугами або рядами трикутників чорного кольору. На біле тло орнаментального поясу наносилися тонкі чорні лінії у вигляді навскісних перехрещених стрічок або суцільної "сітки". Майже та схема, але у поліхромному виконанні, виконана у наступний спосіб: у широке біле тло орнаментального поясу тонкими червоними лініями вписані заштриховані трикутники. Інша посудина була розмальована таким чином: спочатку у червоний колір були пофарбовані вінця, згодом білою фарбою робився широкий пояс, що оперізував плічка. Обидва фризи відокремлювались чорними горизонтальними смугами. Малюнок орнаменту виконувався чорною або червоною фарбами, які у вигляді стрічок з тонких паралельних ліній компонували метопну схему. Остання складалась з вертикальних стрічок (тригліф) та перехрещених на полях метоп.

До третього підтипу відносяться горщики з широким дном, кулястим корпусом, плавним переходом до відносно вузької горловини та невисокими вінцями, що мають незначний нахил до середини. Біля шийки вінець розміщені ріжкоподібні вушка з горизонтальними отворами. Зафіксована біхромна та поліхромна орнаментація. Переважає метопний малюнок, де поля метоп зайняті навскісними лініями (Мал. IV: 3-11).

Досить часто зустрічається ще один тип столової кераміки — **бінокулярні посудини.** Вони мали зрізано-конічні або напівсферичні чаші та основи, кулясту середню частину та дві або три перемички. Переважна більшість виробів не декорувалась. Тільки на окремих екземплярах зберігся розпис чорною фарбою у вигляді навскісних ліній, горизонтальних смуг і фестонів (Мал. IV: 12).

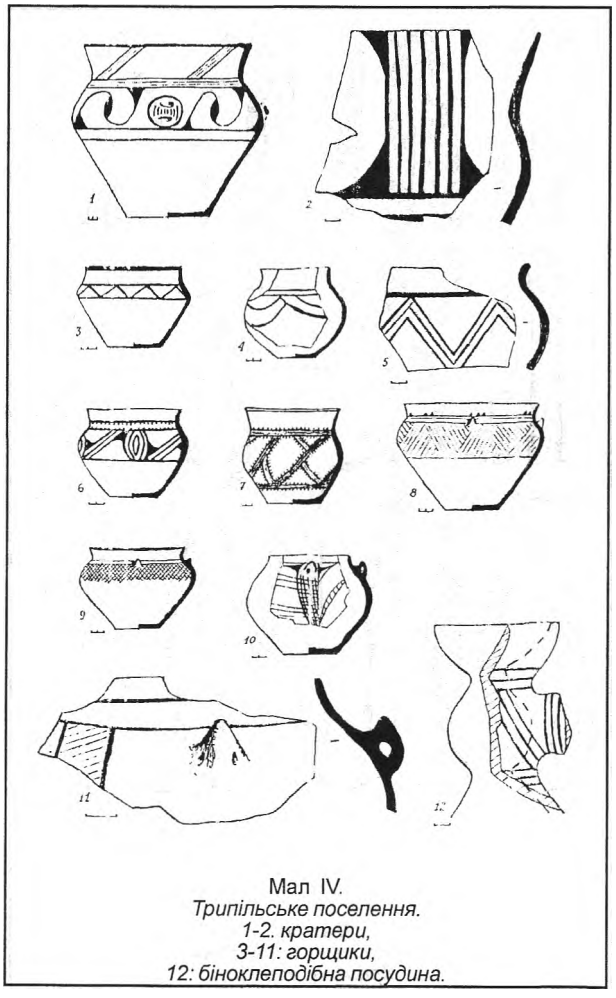

Мал IV.
Трипільське поселення.
1-2. кратери,
3-11: горщики,
12: бінокле подібна посудина.

Загалом, серед столового посуду переважає монохромний розпис чорною фарбою. Менше маємо розпису білою і, спорадично, червоною. В останньому випадку монохромний малюнок притаманий "кошилівецькому" стилю розпису.

Біхромний орнамент займає друге місце. Тут переважає розпис чорною та червоною фарбами. Майже стільки у кількісному відношенні посуду, який декорований чорною та білою фарбами. Значно менше виробів з червоно-білим малюнком. Біхромний (чорно-біла, червоно-біла, частково чорно-червона фарби) та поліхромний орнамент більш характерні "кошилівецькому" стилю.

Розглядаючи орнаментальні схеми, можна зазначити, що найчастіше вживалась метопна, рідше, тангентна і спрощено-лінійна схеми. Менше зустрічалось в декорі 8-подібних дуг, фестонів, волют. "Кошилівецькому" стилю більш характерні метопна та спрощено-лінійна схеми.

Відзначається, що частина столового посуду мала на поверхні ангоб, який інколи додатково фарбувався, але в основному він був без розпису (миски, кубки, накривки, горщики, бінокле подібні посудини). До типово "кошилівецького" посуду за формою можна віднести деякі підтипи чаш, кубків, накривок, кратерів і горщиків. У цілому, "кошилівецький" посуд становить приблизно третину усієї столової кераміки поселення.

Переважну більшість керамічного комплексу пам'ятки кошилівецької групи типу Блищанка становить кераміка, яка своєю формою та орнаментацією продовжує традиції більш ранніх поселень цієї групи, таких як Шипенці В, Семенів-Зеленче, Більче-Злоте, урочища Сад-2 і Вертеба. Деякі спільні риси зближують її з пам'ятками Варварівка XV та Крутобородинці. Витоки ж "кошилівецької" кераміки спостерігаємо на поселеннях Кунисівці і, до деякої міри, Фрумушика (верхній трипільський горизонт). Проте еволюційну лінію розвитку між ними поки що прослідкувати неможливо, бо відсутні її проміжні ланки. Аналіз кераміки вказує, що поселення Блищанка, без сумніву, передує в часі пам'ятці Кошилівці-Обоз і становить, заповнюючи хронологічну лакуну, одну із фаз розвитку кошилівецької групи.

Характеристика крем'яного комплексу

Знахідки з кременю умовно розділені на дві частини. Одну із них репрезентують матеріали з культурного шару, а іншу — з площадок, напівземлянки і господарських ям (Мал. V—IX).

З культурного шару поселення Блищанка за три польові сезони здобуто 102 артефакти. Категорію заготовок і відходів виробництва характеризують такі предмети.

Нуклеус —1 екз. Віднесений до типу аморфних. Поєднує в собі функції двохплощинного призматичного сплощеного ядрища. Він до певної міри утилізований і має розміри 34x27x11 мм.

Січення пластин — 21 екз. У їх складі нижні, середні і верхні частини правильних поздовжньо-крайових і поздовжніх сколів розмірами 13-50 x 10-35 x 3-10 мм.

Відщепи — 19 екз. Дані сколи характеризують типи безсистемно-крайових, безсистемних, радіальних, поздовжньокрайових і поздовжніх розмірами 18-63 x 3-14 мм.

У складі категорії знарядь праці такі артефакти. Односторонньо ретушовані пластини — 8 екз. Поздовжній край сколів загострений суцільною мікрозубчастою—2, дрібнозубчастою — I,

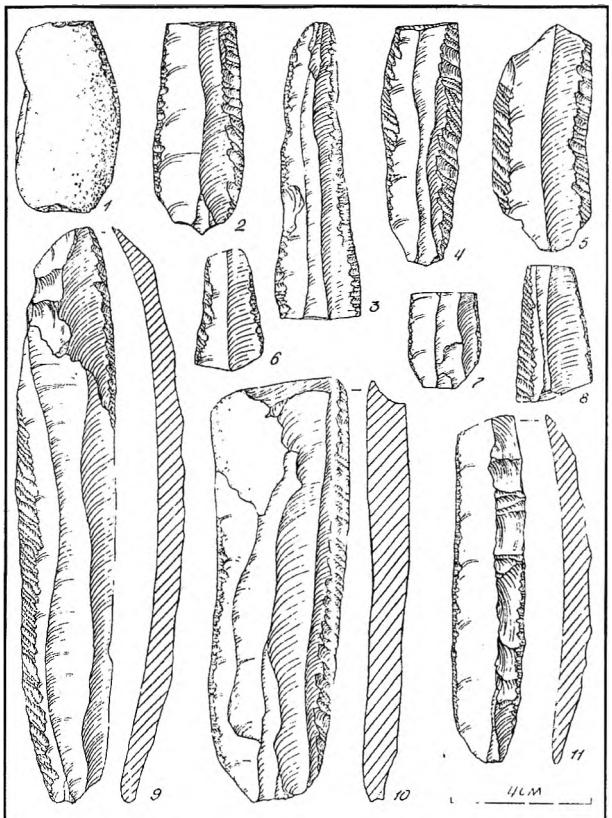

Мал. V.
Трипільське поселення.
Крем"яні вироби.

середньофасетковою лускоподібною — I, середньо — 2 і крупнофасетковою — 2, скісно-струменевою ретушшю, яка нанесена зі сторони спинок заготовок (Мал. V: 10, 11). Для виготовлення ріжучих знарядь використані нижня (44х28х7 мм), 4 середні (22х29х8, 17х22х4, 30х29х8, 14х19х6 мм) частини поздовжніх; нижня (33х14х7 мм) та 2 середні (26х24х4, 27х28х6 мм) частини поздовжньо-крайових правильних пластин.

Двохсторонньо ретушовані пластини — 20 екз. Для їх загострення застосовано часткову дрібнозубчасту — 3і суцільну мікрозубчасту — 11, дрібнозубчасту — 5, середньозубчасту — I, середньофасеткову лускоподібну — 3, дрібно — I, середньо — 14 та крупнофасеткову — 5 скісно-струменеву ретуш, яка нанесена зі сторони спинок — 34, черевця — 2 і в пересічний спосіб сколів — 4. Заготовки — 4 нижні (31х24х7, 38х22х6, 21х26х6, 30х27х7 мм), 15 середніх (29х21х9, 25х22х4, 32х18х4, 22х15х4, 29х22х7, 26х21х5, 12х23х5, 25х16х8, 22х19х6, 29х21х5, 24 xl4x6, 14х20х4, 30х20х7, 18х20х7, 29х22х6 мм) і верхня (47х25х7 мм) частини правильних поздовжніх пластин (Мал. V: 6-8).

Кутовий ніж — 1 екз. Леза виробу підправлені зі сторони спинки заготовки (верхня частина правильної поздовжньої пластини розмірами 25х16х6 мм) суцільною середньо-фасетковою скісно-струменевою ретушшю.

Пластини з скісно-ретушованими поперечними кінцями — 3 екз. У одного виробу бічні краї не ретушовані. Заготовка — верхня частина правильної поздовжньої пластини розмірами 23х24х5 мм. У другого — бічні краї підправлені зі сторони спинки середньої частини правильної поздовжньої пластини розмірами 22х17х5 мм суцільною дрібнозубчастою ретушшю. У третього предмета вони загострені суцільною скісно-струменевою ретушшю, яка нанесена зі сторони спинки заготовки — верхня частина правильної поздовжньої пластини розмірами 20 х 15 х 4 мм.

Ретушовані відщепи — 5 екз. Це артефакти з одним — 4 та двома — I фасетованими краями, для загострення яких застосовано часткову мікро- (1) і дрібно-(I) зубчасту, а також суцільну дрібнофасеткову лускоподібну (2). мікро- (1) і середньо(1) зубчасту ретуш. Фасетація лез здійснена зі сторони спинки (1), черевця (4) і в пересічний спосіб — 1. Заготовки — 3 поздовжні (35х9, 29х4, 78х9 мм), безсистемний (28х4 мм) і поздовжньо-крайовий (45 х 6 мм) відщепи.

Пилки — 5 екз. Їх репрезентують одно — 3і двохлезвійні — 2 вироби. Робочі кромки підправлені в пересічний спосіб (2) дрібно- (1) і середньозубчастою — 1, середньофасетковою лускоподібною (1), частковою крупнозубчастою (1) та суцільною середньозубчастою (3) ретушшю, яка нанесена зі сторони спинки (3) і черевця (2) сколів. Заготовки — нижня (46х38х9 мм), середня (40х30х9 мм) частини поздовжньокрайових та нижня(30х19х6 мм) і 2 середні (32х17х5, 33х19х5 мм) частини поздовжніх правильних пластин.

Різчик — 1 екз. Виготовлений на фрагменті типологічно не визначеної пластини розмірами 35х18х7 мм. Поздовжнє лезо виробу підправлене зі сторони спинки сколу суцільною дрібнозубчастою ретушшю.

Скобель — 1 екз. Його характеризує тип односекційних. Знаряддя виготовлене на безсистемному відщепі розмірами 28 х 6 мм.

Вкладиші серпів — 5 екз. До їх складу входять одно- (4 екз.) (Мал. V: 1-4) та двохлезвійний (Мал. V: 5) вироби. У останнього одна із робочих кромок загострена суцільною крупнофасетковою скісно-струменевою, а друга —

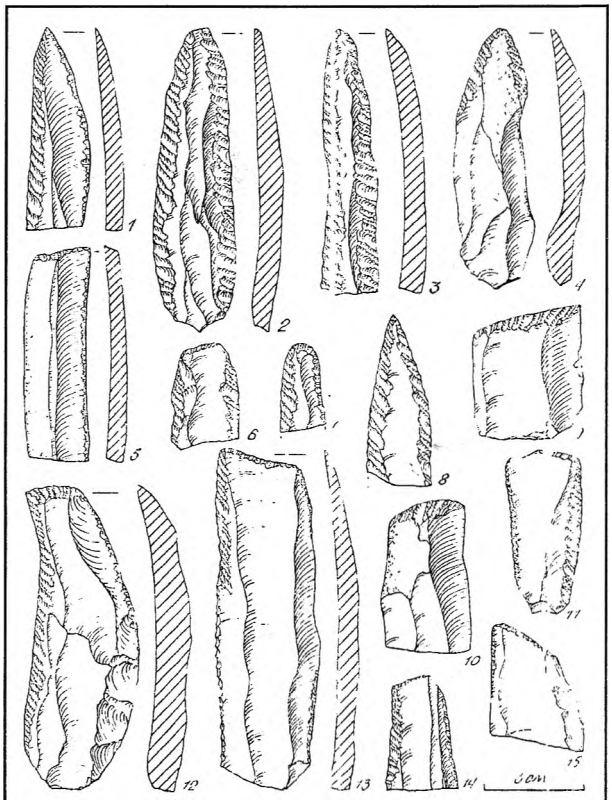

Мал. VI.
Трипільське поселення
Крем"яні вироби

суцільною середньозубчастою ретушшю, яка нанесена зі сторони спинки сколу. Леза односторонніх жниварських знарядь загострені дрібно(I), середньо-(I) зубчастою, середньофасетковою лускоподібною (1) і крупнофасетковою скісно-струменевою суцільною ретушшю, яка нанесена зі сторони спинок сколів. Заготовки — середні частини правильних поздовжніх пластин розмірами 40x24x6, 33x21x5, 45x19x6, 22x24x5 і 25x19x4 мм.

Кінцеві скребки — 6 екз. Їх характеризують типи стрільчастих (1) і дугастих симетричних — 5. Заготовки — середня частина неправильної реберчасто-крайової (36x32x7 мм), середня частина поздовжньо-крайової (24x27x7 мм), нижня (47x17x7 мм) і середня (22x18x7 мм) частини поздовжніх правильних пластин, а також первинний відщеп розмірами 20x6 мм. Реутилізовані два двохлезвійні ножі.

Різці — 4 екз. У їх складі типи кутових — 2 (Мал. VI: 7), скошено-кутових— 1 (Мал. VI: 9) та серединних — 1 (Мал. VI: 4). Заготовки — середні частини правильних поздовжніх— 3 (34x19x7, 30x14x5, 30x27x7 мм) та фрагмент невизначеної пластини розмірами 28x11x5 мм.

Клин — 1 екз. Виготовлений на середній частині правильної поздовжньої пластини розмірами 32x18x5 мм. Лезо підправлене з однієї сторони середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Реутилізовано поздовжній ніж.

Наконечники стріл — 3 екз. Стосовно форми віднесені до типу трикутних з увігнутою основою (Мал. VI: 23-25). Два наконечники ретушовано суцільною двохсторонньою дрібнофасетковою скісно-струменевою ретушшю, а інший — крайовою дрібнофасетковою скісно-струменевою ретушшю. Заготовки — 2 типологічне невизначені і первинні відщепи розмірами 25x11x4, 21x12x4 і 20x15x3 мм.

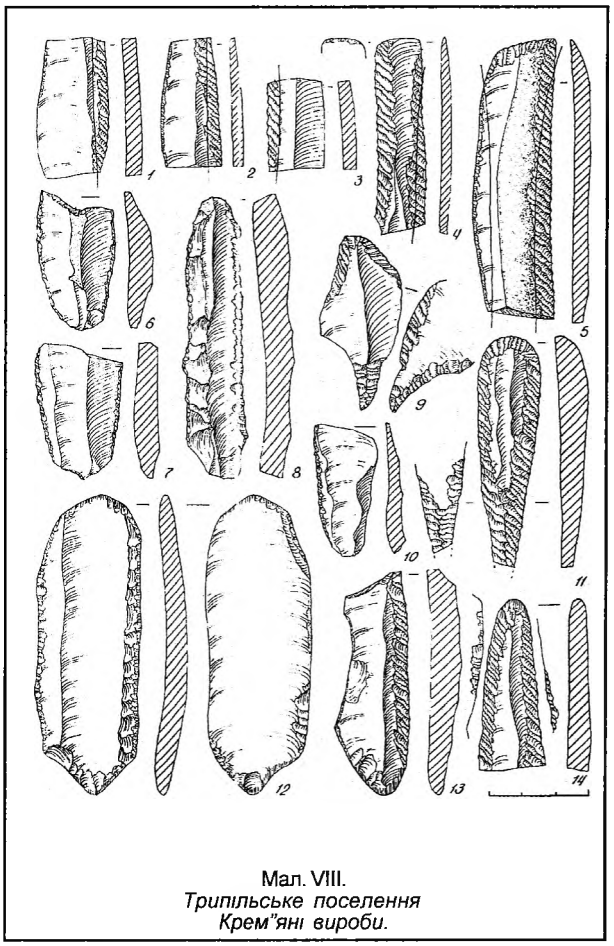

Мал. VIII.
Трипільське поселення Крем"яні вироби.

Вістря дротика — 1 екз. Виріб з обох сторін покритий суцільною крупнофасетковою скісно-струменевою ретушшю. Підстава предмета полювання пряма (Мал. VI: 22). Розміри виробу складають 35x20x8 мм (кінчик відбитий).

На площі та в заповненні житловогосподарських споруд виявлено 49 артефактів, які належать знаряддям праці. Частина з них побувала у вогні, що є доказом раптового знищення окремих будівель від пожежі.

Ножі — 20 екз. У складі даних виробів один предмет з одним лезом, а решта — двохлезвійні. Односторонній ніж виготовлений на нижній частині правильної поздовжньо-крайової пластини розмірами 37x29x10 мм. Його лезо загострене суцільною крупнофасетковою скісно-струменевою ретушшю, яка нанесена зі сторони спинки сколу.

Двохлезвійні ножі різняться між собою характером і способом ретушування їх робочих сторін. У одного виробу леза не фасетовані і мають на поздовжніх краях специфічні мікровищербини, котрі лишились від роботи. У трьох ріжучих знарядь одне із лез лишилось без відповідної обробки, а інші загострені зі сторони спинок суцільною середньофасетковою скісно-струменевою ретушшю. Серед двохсторонньо-ретушованих ножів один екземпляр підправлений дрібнофасетковою зубчастою ретушшю, а інші вироби — середньо- і крупнофасетковою скісно-струменевою ретушшю, їх фасетація проведена в суцільний спосіб і здійснена зі сторони спинок сколів. Двохлезвійні ножі виготовлені на січеннях (2 нижні і 17 середніх частин) правильних поздовжньо-крайових та поздовжніх пластин розмірами 19-57 x 15-34 x 4-7 мм (середній показник — 34x23x6 мм).

Пилки — 5 екз. У їх складі вироби з двома

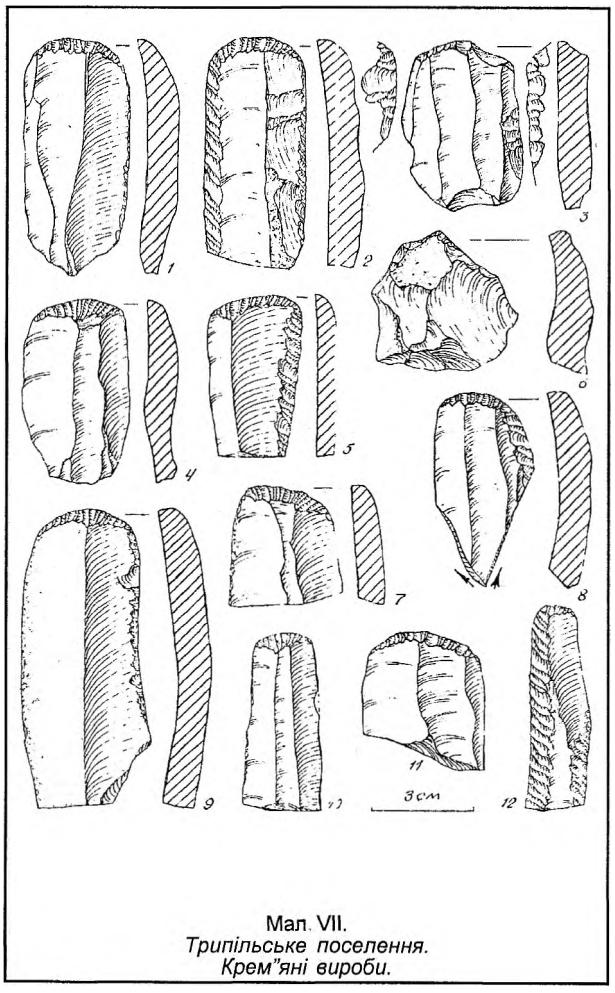

Мал. VII.
Трипільське поселення. Крем"яні вироби.

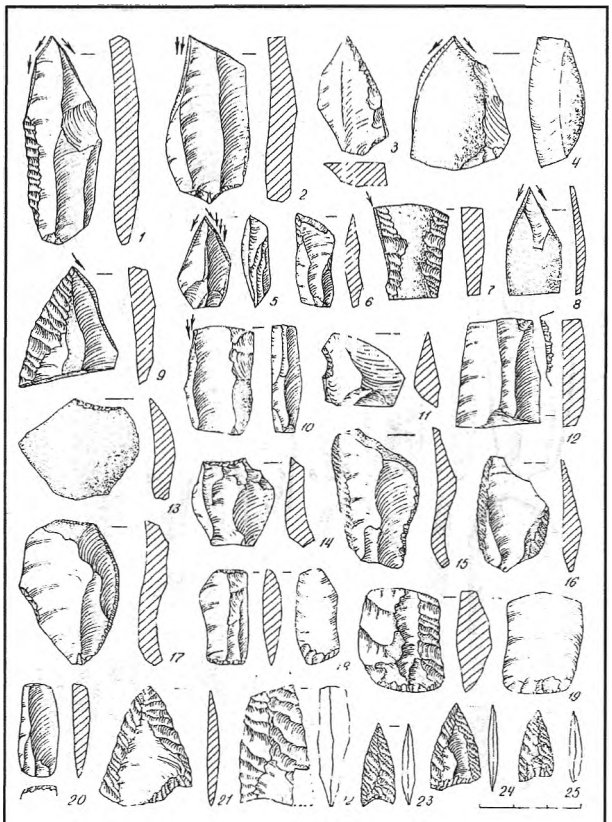

Мал. IX.
Трипільське поселення.
Крем'яні вироби.

поздовжніми робочими краями. Леза різняться між собою способом і характером фасету вання. У однієї пилки поздовжні краї оброблені зі сторони спинки сколу середньозубчастою суцільною ретушшю, у другої — двохсторонньою суцільною середньофасетковою скісно-струменевою (спинка) і суцільною дрібнозубчастою (черевце). Леза третьої пилки підправлені дрібнозубчастою суцільною ретушшю (спинка). У наступних двох виробів леза загострені суцільною двохсторонньо- крупнозубчастою та дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю. Для продукуваняя пилок використані 2 нижні (42x26x7, 43x25x6 мм); 3 середні (28x19x8, 38x27x6 і 26x25x9 мм) частини правильних поздовжніх пластин.

Кінцеві скребки — 10 екз. Їх характеризують типи прямих симетричних (1), дугастих симетричних (7) і дугастих асиметричних — 2. Для продукування виробів використані січення реберчасто-поздовжньої (нижня частина розмірами 70x32x8мм), поздовжньо-крайових (нижня і середня частини розмірами 50x22x7 і 42x38x10 мм) і поздовжніх — 2 нижні (37x20x6, 41x26x7 мм), 5 середніх (20x25x5, 33x26x6, 32x31x6, 51x27x12 і 59x24x7 мм) частин правильних пластин. Реутилізовано 7 двохлезвійних ножів. У одного скребка в районі основи здійснено підправку різцевим сколом.

Вкладиші серпів — 3 екз. Репрезентовані типом однолезвійних поздовжньосиметричних. Фасетація лез наступна: суцільна дрібнофасеткова скісно-струменева (спинка), суцільна крупнозубчаста (спинка) та двохстороння середньофасеткова скісно-струменева (спинка) та середньозубчаста (черевце). Вкладиші серпів виготовлені на нижній (66x22x7 мм) і середній (49x24x8 мм) частинах правильних реберчасто-поздовжніх та нижній (48x20x6 мм) частині правильної поздовжньої пластини.

Різці — 5 екз. У їх складі 3 кутових, скісно-кутовий і протилежно-кінцевий кутовий. Заготовки — середня частина поздовжньо-крайової (46x26x8 мм), нижня (49x25x9 мм) і три середні (34x20x8, 39x21x7, 36x26x6 мм) частини поздовжніх правильних пластин. Реутилізовано два двохлезвійні ножі.

Прокрутка — 1 екз. Виготовлена на середній частині правильної поздовжньої пластини розмірами 53x24x7 мм. Жальце має увігнуті поздовжні краї (форма шипа), які підправлені з обох сторін крупнофасетковою лускоподібною ретушшю. Реутилізовано кутовий асиметричний ніж.

Кутовий ніж — 1 екз. Виготовлений на неправильній поздовжньо-крайовій пластині розмірами 38x17x4 мм. Одне із лез підправлене суцільною дрібнофасетковою лускоподібною, а інше — частковою дрібнозубчастою ретушшю, яка нанесена зі сторони спинки сколу.

Скобелі — 2 екз. У їх складі вироби типу односекційних поздовжніх. Заготовки — безсистемний і радіальний відщепи розмірами, відповідно, 28x6 і 30x6 мм.

Пластина із скісно ретушованим кінцем — 1 екз. Заготовка — середня частина правильної поздовжньої пластини розмірами 25x23x3 мм. Леза виробу підправлені зі сторони спинки сколу суцільною середньофасетковою скісно-струменевою ретушшю.

Наконечник стріли — 1 екз. Трикутне у плані вістря з увігнутою основою і незначно опуклими бічними краями. Виготовлене на типологічне невизначеному відщепі розмірами 25x15x3 мм. Предмет оброблено суцільною крайовою середньофасетковою скісно-струменевою ретушшю, яка нанесена на двох площинах заготовки.

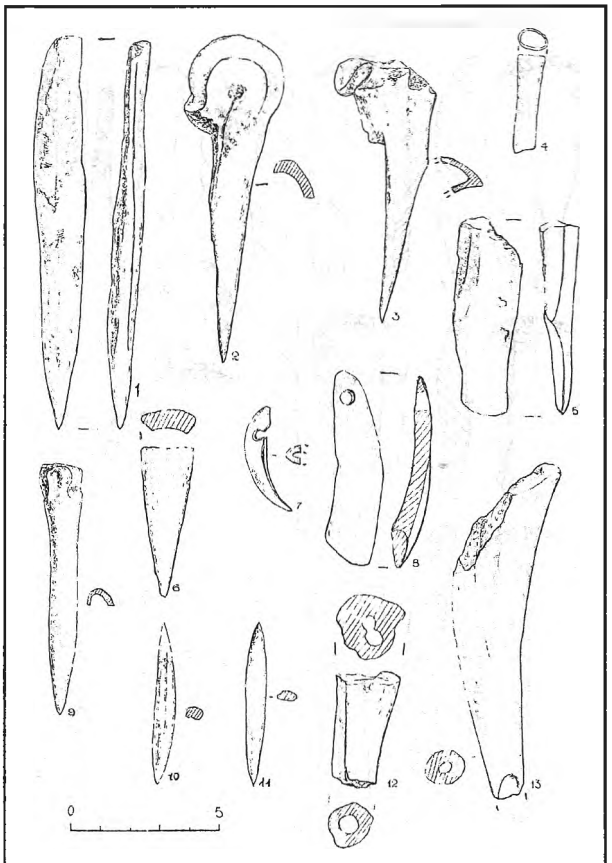

Мал. X.
Трипільське поселення
Вироби з кістки.

Характеристика крем'яної індустрії поселення кошилівецької групи трипільської культури Блищанка II зводиться, у підсумку, до наступного.

Його мешканці користувались сировиною, яка була віддалена від місця проживання на відстань до 80-100 км. Орієнтовно кремінь міг добуватись у міжріччі нижньої течії Золотої Липи та Коропця (лівосторонні допливи Дністра) (Конопля 1982а: 12-17; Малеев, Конопля 1985: 310312; Свешников, Конопля 1983: 319; Сеньковский 1977: 51) або в північній частині Покуття (сучасний Тлумацький район), де існували зв'язані із Трипіллям шахти по добуванню крем'яних конкрецій. (Василенко 1989: 38-39; Василенко, Конопля 1985: 10-12; Конопля 1987: 4-5; Конопля, Круц, Рыжов: 104) Очевидно на поселення могли транспортуватись як пластинчасті скопи-заготовки, так і пренуклеуси та нуклеуси. Подібний спосіб доставки напівфабрикатів широко практикувався в неоенеолітичний час Центральної і Східної Європи (Скакун 1990: 43 ; Конопля 1990: 4547).Технологія розщеплення сировини носить чітко окреслений макролітичний характер. Домінуючим видом заготовки були пластини шириною 22-28 мм, що також властиве для крем'яних індустрій періоду енеоліту відмічених вище територій. (Конопля 1982: 17-31; Конопля, Малєєв 1981: 39-43).

Серед виробів із вторинною обробкою переважають ножі. Дещо менше кінцевих скребків і різців. Виразну серію знахідок складають жниварські знаряддя. Поодинокими виробами є скобелі, прокрутки, проколки, кутові ножі, скісно ретушовані пластини. Аналогічний видовий склад знарядь праці та їх співвідношення практично

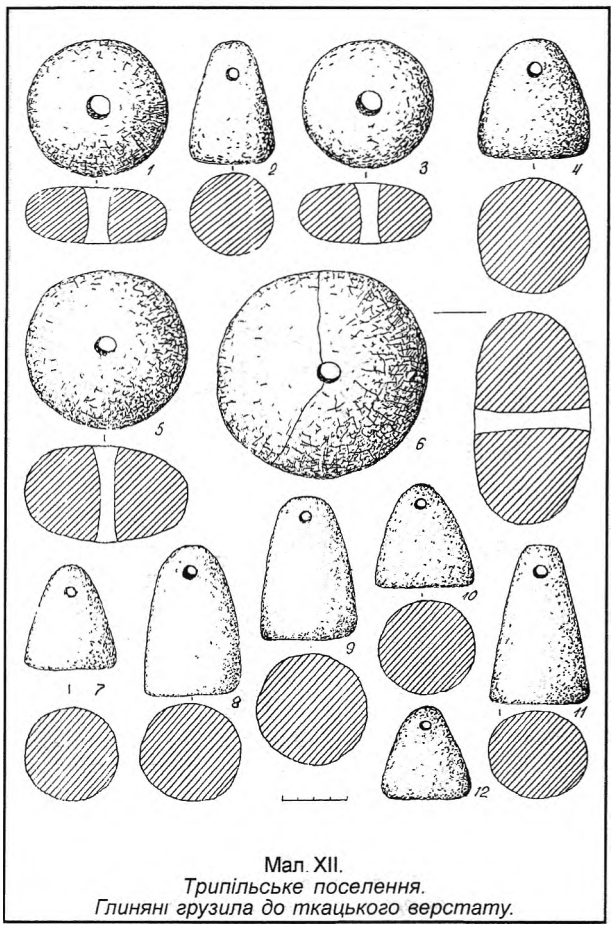

Мал. XII.
Трипільське поселення.
Глиняні грузила до ткацького верстату.

показові не тільки для крем'яних комплексів пізнього періоду Трипілля території України, але й для ряду індустрій синхронних з ним енеолітичних культур суміжних територій (Василенко, Конопля, Кочкін 1991: 19-23; Конопля, Василенко, Кочкин 1987: 346-347; Конопля, Кочкин 1985: 294-295; Конопля, Кочкин 1988: 295-296; Крушельницкая, Конопля 1985: 300-301; Круц 1977: 64-66; Попова 1980: 145-162; Телегін 1973: 60-71; Черныш 1982: 233234; Balcer 1983: 95-118; 130-166; Kaczanowska 1985: 124-175; Kaczanowska 1977: 15-27). Під час ретушування артефактів найчастіше вживалась скісно-струменева середньо- і крупнофасеткова, а також мікро- і дрібнозубчаста ретуш. Значна частина виробів вживалась у роботі повторно (реутилізація).

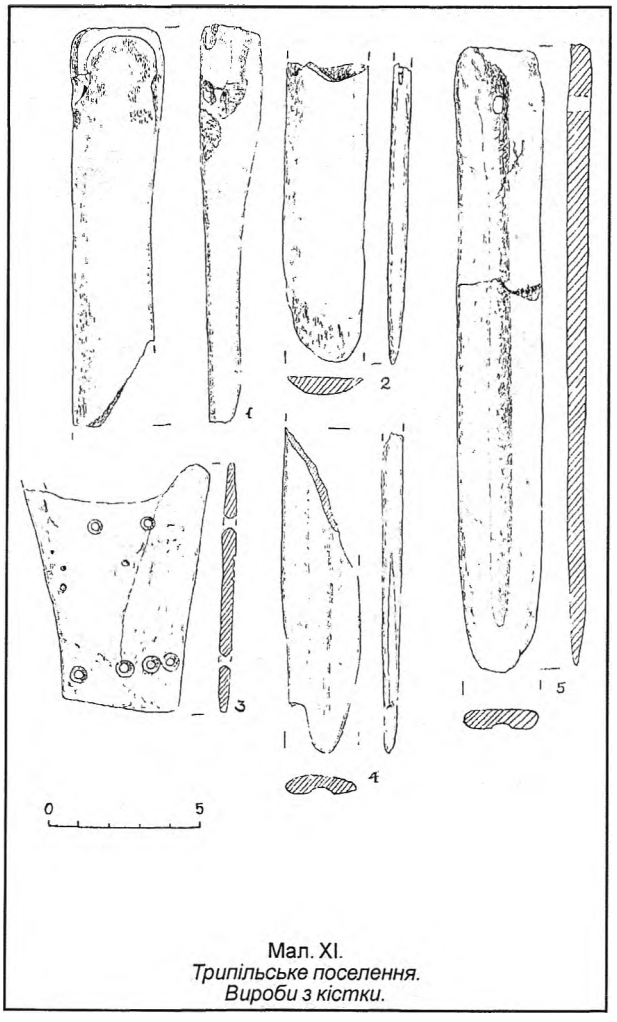

Мал. XI.
Трипільське поселення.
Вироби з кістки.

Характеристика виробів з каменю, глини, кістки і рогу

На площі розкопу (в культурному шарі і житлово-господарських спорудах) зібрано чимало знахідок, які відтворюють інші напрямки домашнього промислу жителів пам'ятки у трипільський період. Каменеобробне виробництво характеризують цілі і фрагментовані зернотерки з девонського пісковику, сокири і тесла з опоки, відклади якої широко поширені у Середньому Подністров'ї, а також уламки полірувальних плиток для шліфування рубаючих знарядь з окремих різновидностей кварциту.

Вироби з кістки репрезентують одно та двохкінцеві проколки, що виготовлені на епіфізних частинах та сколах (Мал. X: 1-3, 6, 9-11). Досить рідкими знахідками є шпателі для обточування стінок ліпного посуду, які часом іменують кинджалами (Мал. X: 5; XI: 1, 2, 4-5). З трубчастих кісток дрібної рогатої худоби виготовлені руків'я для фіксації у них крем'яних знарядь праці типу кінцевих скребків, прокруток, свердел тощо, а

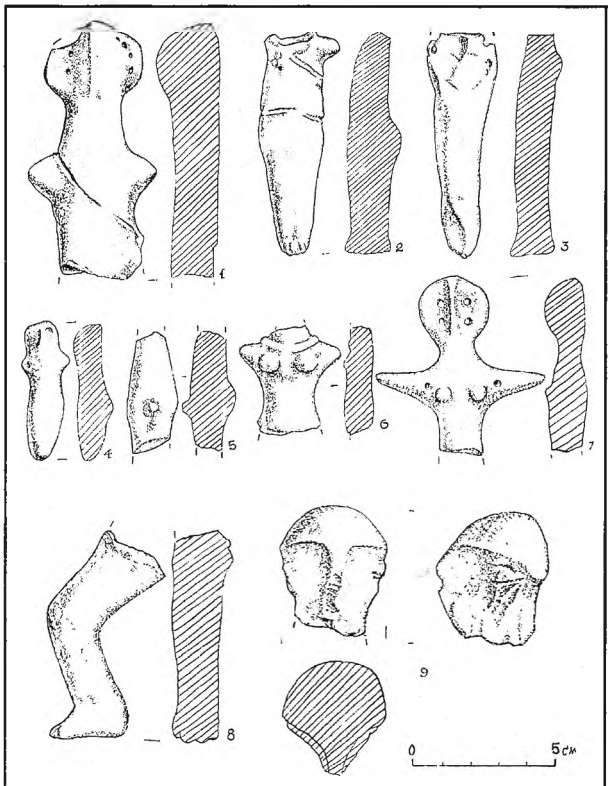

Мал. XIII.
Трипільське поселення
Антропоморфна пластика.

також циліндричні намистини (Мал. X: 4, 12). Знайдено декілька рогових мотик з отворами для кріплення амулетів-підвісок (Мал. X: 7, 8). Унікальною є стилізована головка бика на роговій платівці. Наскрізними отворами передані очі і рот тварини, а бічні отвори слугували для кріплення предмету з одягом. (Мал. XI: 3). Дещо подібна за формою знахідка відома на поселенні Більче-Золоте — Вертеба (Мовша 1985: 232; рис. 61, 7), а згадані кістяні і рогові вироби знаходять відповідники на багатьох пам'ятках трипільської культури (Черныш 1982: 237-238).

З дослідженої площі пам'ятки Блищанка здобуто майже 80 екз. цілих і фрагментованих тягарців до ткацьких верстатів. У житлі № 10 виявлено скупчення, яке нараховувало 42 предмета. Вони знаходились дещо нижче від рівня підлоги, а їх компактне залягання вказує на існування тут робочого місця для ткання . За формою тягарці бувають конічними, зрізаноконічними і сплюснуто кулястими (Мал. XII). Окремі екземпляри мають досить значні розміри і вагу. Так, в межах житла № 5 знайдено тягарець наближено-конічної форми вагою 2,35 кг і висотою 163 мм. Аналогічні пристрої для ткацьких верстатів відомі практично в усіх районах поширення Трипілля, особливо на його середньому і пізньому періодах (Черныш 1982а: **239).**

Цінними знахідками є виготовлені з глини статуетки людей (Мал. XIII) і тварин (Мал. XIV). Зібрана колекція пластики за кількістю поступається лише аналогічним виробам з поселення-епоніму кошилівецької групи, а за видовим складом знахідок навіть перевершує їх. У групі антропоморфних скульптурок домінує зображення жінки у стоячому положенні. Знайдено лише декілька чоловічих статуеток, причому на одній із них нарізним орнаментом і монохромним розписом передані перев'язь і пояс для фіксації верхнього одягу. Це досить рідкий елемент декору чоловічих статуеток. Привертають до себе увагу реалістичні зображення чоловічої голівки, крупної людської ступні, що, очевидно, лишилась від культової посудини, яка нагадувала формою тринокль із Незвиськ. (Посудина зберігається у фондах Львівського історичного музею).

Культурний шар гальштатського періоду досліджувався під час розкопок 1974 р. у східній частині урочища **Горби** на мису над злиттям двох струмків.

Тут були розкопані залишки напівземлянкової споруди, яка мала неправильну овальну форму. Стінки споруди звужувались донизу. Довжина житла 2,6 м, максимальна ширина — 1,8 м. Плоске дно з утрамбованої глини знаходилось на глибині 1,05 м (Мал. XV, I, яма № 1).

Про використання цієї споруди як житла може свідчити вогнище, що знаходилось поруч. Воно мало неправильну форму максимальним діаметром 0,85 м. Вогнище використовувалось впродовж довгого часу, про що свідчить його обмащена глиною черінь, пропалена на глибину 5—7 см. Очевидно, вогнище слугувало у літній час для приготування їжі мешканцями цього приміщення.

Зовсім інше призначення мала яма № 2, яка мала неправильну форму розміром 2,45x1,7x2,15 м. ЇЇ плоске дно знаходилось на глибині 0,75 м. від сучасної поверхні. У центрі ями знаходився великий кам'яний стовп висотою 1,7 м (Мал. XV, I, яма № 2). Він був виготовлений з вапняку і мав у перетині чотирикутну форму розміром 50x65 см. Нижня частина була загостреною, а верхня площина нерівно збита. На бокових стінках на усю довжину розміщувались вузенькі паралельні жолобки, ймовірно, вимиті водою під час знаходження на

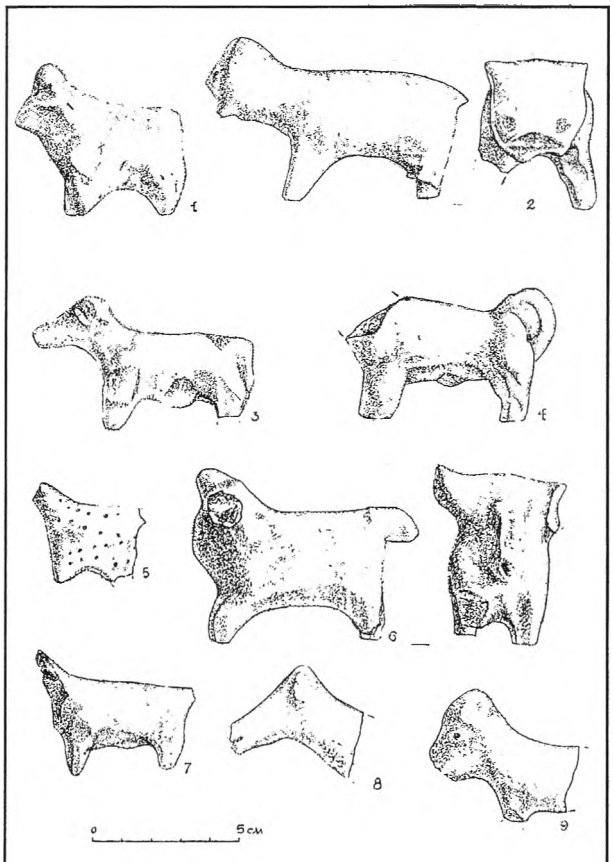

Мал. XIV.
Трипільське поселення.
Зооморфна пластика.

відкритому повітрі. Біля основи каменю на глибині 10 см. у два, а місцями у три ряди півколом розміщувались вапнякові камені неправильної форми розміром 20х30 — 35х40, які слугували для закріплення стовпа у вертикальному положенні.

Камінь мав культове призначення. Про таке його використання говорять знахідки у ямі біля його підніжжя, де крім битого посуду знаходився також череп оленя та глиняна зооморфна статуетка (Мал. XVI, 6). Суттєво відмітити, що неподалік від нього була знайдена глиняна чоловіча статуетка-тарахкальце (Мал. XVI, 1), культове призначення якої не викликає сумніву.

Основними знахідками на поселенні є керамічні вироби. Звідси походить невеликий кубочок на розширеній до низу ніжці з ввігнутим дном (Мал. XVI, 2). Стінки лійчасто розширюються догори. Поверхня сіро-жовта, згладжена. Висота кубочка 4 см, діаметр вінчика 4,5 см, діаметр дна **3,5** см. Такий невеличкий за розмірами посуд міг використовуватись як мірка для солі, яка була важливим промислом у Перед карпатті.

Більшість посуду являли собою характерні для голіградської групи великі горщики з дбайливо лощеною темною поверхнею. Найбільш орнаментованими були плечики посудини на яких наносились широкі канелюри, розміщені горизонтально, чи звисали гирляндами (Мал. XVI, 8).

Миски відносять до основних форм голіградського посуду. Одна з них мала плоске, ввігнуте у центрі дно, нерівномірно випуклі стінки та відігнутий край вінчика (Мал. XVI, 7). Висота мисочки 4,5 см, діаметр вінчика — 11 см.

Важливу роль у житті населення відігравали посудини — сита, що свідчить про значну роль молочного скотарства. Для них характерна велика

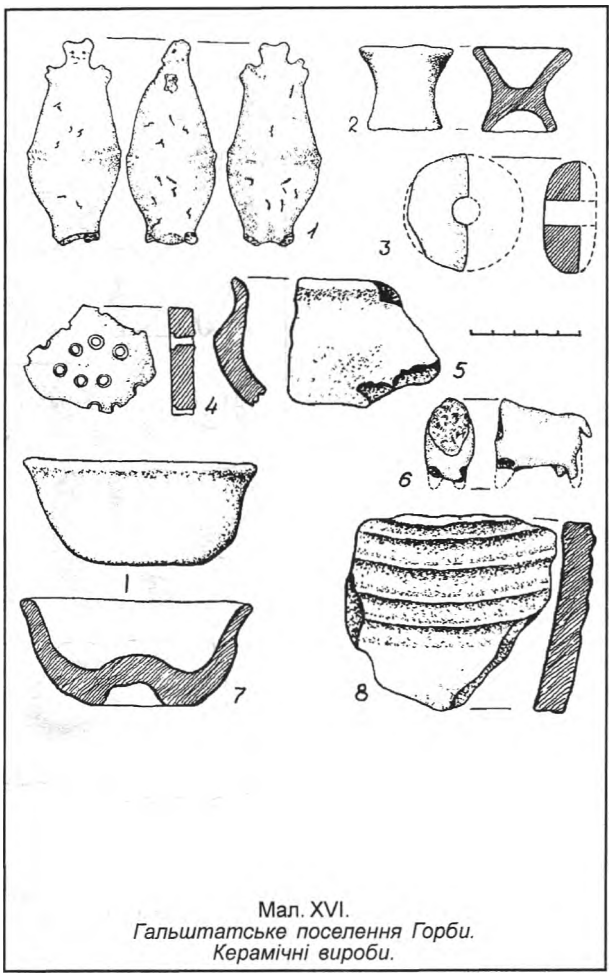

Мал. XVI.
Гальштатське поселення Горби. Керамічні вироби.

кількість наскрізних отворів у стінках. Взірець такого дурхшлягу являє собою орнамент стінки посуду з протилежних сторін якого назустріч один одному перед обпалом знаряддями різного діаметру зроблені отвори, завдяки чому вони мають східчасту у перетині форму (Мал. XVI, 4).

Про господарську діяльність, зокрема значний розвиток прядіння свідчать керамічні пряслиці здебільшого лінзовидної форми (Мал. XVI, 3).

Антропоморфна статуетка відноситься до голіградського горизонту і являє собою фігурку повного чоловіка оперізану поясом (Мал. XVI, 1). Оскільки вона унікальна, її не можна вважати окремим типом (Крушельницька 1976: рис. 12, 1; Малеев 1989: 84, табл. V, 1; 1992: 16, обр. 5е).

Зооморфна статуетка з цього ж горизонту по загальних пропорціях тулова нагадує бика. Однак у неї відсутній підгрудок характерний для цих тварин, хвіст дуже короткий, а вим'я більше характерне для кози (Мал. XVI, 6) (Малеев 1989: табл. IV, 6; 1992: обр. 3 в).

Гальштатське поселення розташоване також на протилежному лівому березі струмка в урочищі **Над Гнилою**. Воно займало площу біля 200 х 300 м і було розташоване вздовж струмка. На поселенні було досліджено господарську яму, яка мала форму неправильного кругу діаметром 1,55 м у верхній частині. Яма поступово розширювалась донизу до розмірів 1,95 м у діаметрі. Її плоске дно знаходилось на глибині 1,2 м від сучасної поверхні (Мал. XV, II).

Характерними формами посуду тут є баночні горщики з рівним чи злегка відігнутим краєм вінчика. Часто під вінчиком симетрично розташовані 4 круглих чи овальних виступи (Мал. XVII, 18). У цій групі пам'яток зрідка зустрічається орнамент де крім характерного виступу нанесена група паралельно розташованих хвилястих ліній,

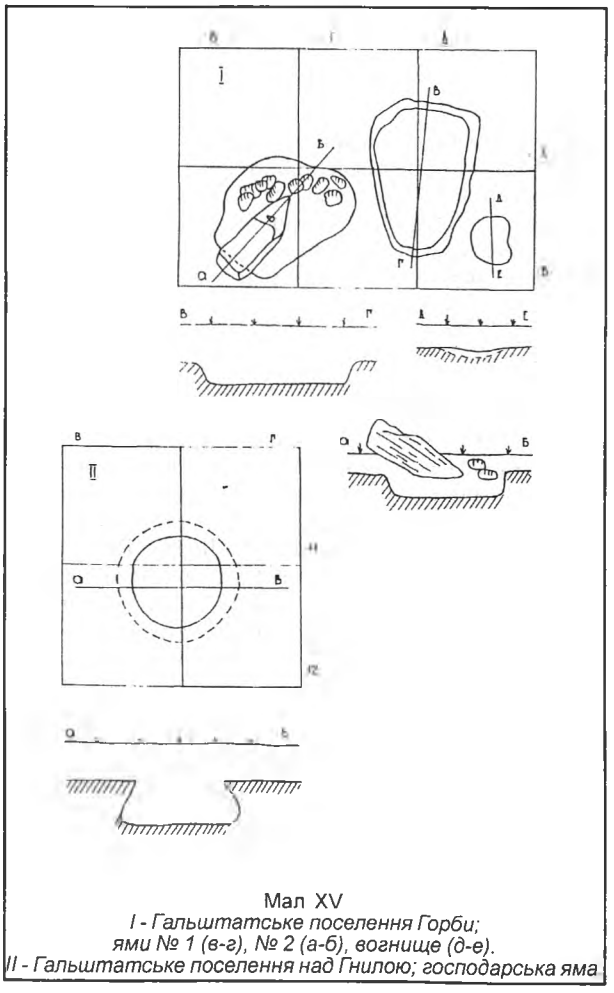

Мал XV
I - Гальштатське поселення Горби; ями № 1 (в-г), № 2 (а-б), вогнище (д-е).
II - Гальштатське поселення над Гнилою; господарська яма

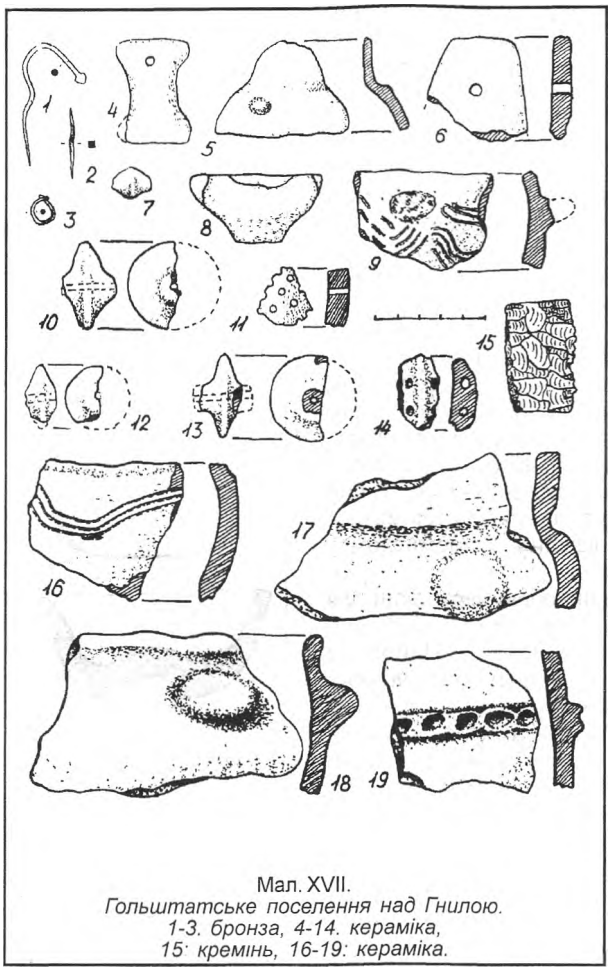

Мал. XVII.
Гольштатське поселення над Гнилою.
1-3. бронза, 4-14. кераміка,
15· кремінь, 16-19: кераміка.

що прокреслені на його поверхні (Мал. XVII, 9, 16).

Поширеним є посуд з кулястим туловом та високою циліндричною шийкою. Дбайливо лощена чорна зовнішня поверхня часто орнаментована. У верхній частині тулова симетрично розташовані чотири округлих виступи, а вінчик відокремлений від тулова жолобком, який оперізує його біля основи (Мал. XVII, 5, 17).

З цього ж шару походить невелика мисочка з рівним дном, конічно розширеними, дещо вигнутими назовні стінками та рівним вінчиком. Її висота становить 3,2 см, діаметр вінчика — 6 см, діаметр дна — 2,2 см (Мал. XVII, 8).

Котушка має форму невеликого злегка сплощеного валика з розширеними з протилежних сторін основами біля однієї з яких зроблений наскрізний отвір (Мал. XVII, 4). Друга котушка відноситься до іншого типу. Вона має циліндричну форму, ввігнуті боки та розширені основи, а по її осі зроблений округлий наскрізний отвір.

До господарського посуду відноситься фрагмент дурхшлягу, для якого характерні наскрізні отвори (Мал. XVII, 11).

Про розвиток прядіння та ткацтва свідчать широко розповсюджені керамічні пряслиця та грузила до ткацького верстату (Мал. XVII, 12). Ряд виробів у вигляді кружечка з отвором нагадують за формою пряслиця, але є глиняними модельками коліщат до культових модельок повозок. У них чітко виражені обід і ступиця та надто вузький для веретена отвір (Мал. XVII, 10, 13).

Глиняні конічні грузила з випуклими боками, рівним дном та невеликою площиною зверху, ближче до якої зроблений поперечний отвір для підвішування є характерними виробами на багатьох поселеннях цього часу. Грузило з Блищанки відрізняється від інших плоским профілем (Мал. XVII, 6). Це дає можливість саме їх густо підвисити, що необхідно для натягування основи ткацького верстату. Такі грузила відомі з гальштатського городища Лисичники, за валами якого знаходиться поселення у Блищанці.

З цього ж поселення походить унікальна керамічна намистина біконічної форми з наскрізним отвором по осьовій лінії (Мал. XVII, 7). Довжина намистини 18 мм, діаметр 13 мм.

На поселенні зустрінутий також фрагмент дбайливо обробленого крем'яного серпа з двосторонньою ретушшю (Мал. XVII, 15). Такі вироби у Подністров'ї дожили до раннього залізного віку.

До знарядь праці відноситься невеличке квадратне в перетині бронзове шило звужене та заточене до кінців (Мал. XVII, 2). Такі ж шила походять з поселення Магала (Смирнова 1969, рис. 7, III, 9).

Прикраси представлені невеличким колечком з круглого бронзового дроту та бронзовою шпилькою (Мал. XVII, І, 3). Шпилька кругла у перетині, має загострений робочий кінець та біконічну голівку. Бронзові булавки цього типу відомі у багатьох пам'ятках бронзового та раннього залізного віків.

Багатошарове поселення Блищанка являє собою унікальну пам'ятку. Різноманітність матеріалів є надійним джерелом для вивчення багатьох сторінок нашої давньої історії.

ЛІТЕРАТУРА

Василенко Б.А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. — К., **1989.**

Василенко Б.А., Конопля В.М. Верхньодністровська група пам'яток трипільської культури // Тези доповідей і повідомлень VI-оп Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, **1985.**

Василенко Б.А., Конопля В.М., Кочкін І.Т. Рятівні розкопки трипільських поселень Марківці I та Одаї II // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, **1991.**

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. — К., **1972.**

Конопля В.М., Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді-ранньої бронзи // Археологія. — К., **1982.** — .№37.

Конопля В.М. Первісні кременедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). — Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський,**1987.**

Конопля В.М. Звіт з роботи енеолітичного загону Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1981 році (рукопис). — Львів., Науковий архів Інституту археології АН УРСР., **1989.**

Конопля В.М. Верхньодністровський кремінь в індустрії племен полгарського циклу Середнього Подунав'я // Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького. — Мукачево, **1990.**

Конопля В.М., *Малеев Ю.М.* Особливості обробки кременю населенням Західної Волині в добу енеоліту // Вісник КДУ. — К., **1981.** — №23.

Конопля В.М., Василенко БА,, Кочкин И.Т. Работы Прутской экспедиции // АО 1985г. — М., **1987.**

Конопля В.М., Кочкин И.Т. Раскопки в с. Марковцы // АО 1983 г.— М., **1985.**

Конопля -В.М., *Кочкин И.Т.* Исследование трипольских поселений в северо-восточном Прикарпатье // АО 1986 г. — **1988.**

Конопля В.М., Круц В.Л., Рыжов С.Н. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья / / Проблеми історії та археологи давнього населення Української РСР. Тези доповідей. — К., **1989.**

Конопля В., Круц В., Рижов М. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури у південно-західному Поділлі // Наукові записки. Тернопільський краєзнавчий музей. — Тернопіль, **1993 а.**

Конопля В., Круц В., Рижов С. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури у південно-західному Поділлі // Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції "Трипільська культура України". — Львів, **1993 б.**

Кос А.М. Разведки Западно-Подольской экспедиции //АИУ в 1968г.—К., **1969.**

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., **1976.**

Крушельницкая Л.И., Конопля В.М. Работы в Верхнем Поднестровье // АО 1983 г. — М., **1985.**

Круц В.А. Поз днетр и польские памятники Среднего Поднестровья. — К., **1977.**

Круц В.О., Конопля В.М., Рижов С.М. Дослідження пам'ятки Блищанка на Сереті // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. — Тернопіль, **1990.**

Малеев Ю.Н. Раскопки на реке Серет // АО 1974 г. — М., **1975.**

Малеев Ю.Н. Гальштатская пластика Верхнего Поднестровья // Historica, Rocnik XXXIX-XL.,Bratislava. — **1989.**

Малеев Ю.Н. Културна халщатска пластика от лесо-степното Поднестровие // Археология. — София, **1992.** — Кн. 2.

Малеев Ю.Н., Конопля В.М. Исследования в Тернопольской и Ивано-Франковской областях // АО 1983 г.— **М.,1985.**

Малеева О.Ю. Багатошарове поселення біля с.Блищанка // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.— Вінниця,**1991.**

Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., **1985.— Т. 1.**

Попова Т.А. Кремнедобывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология — поиски и находки. — К., **1980.**

Свешников И.К., Конопля В.М. Работы Ровенской экспедиции // АО 1981 г. — М., **1983.**

Сеньковский Ю.Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР. — К., **1977.**

Скакун Н.Н. Вивчення енеолітичного поселення-майтер ні біля с. Бодаки // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. — Тернопіль, **1990.**

Смирнова Г.И. Поселения Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII — середина VII в. до н. э.) // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. МИА. — **1969.** — № 150.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., **1973.**

Черныш Е.К. Памятники позднего периода Триполья — Кукутени // Энеолит СССР. — М., **1982.**

Черныш Е.К. Хозяйство и общественный строй трипольских племен // Энеолит СССР. — М., **1982 а.**

Balcer. Wytworczosc narzedzi kremiennych w neolicie ziem polskich. — Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz: W-wo PAN, **1983.** — S. 95-118; 130-166;

Kaczanowska M. Rohstoffe. Technik und Typologie der Neolithischen Feursteinindustrien im nordteil des flussgebietes der Mitteldonau. — Warszawa: PAN, **1985.** — S. 124-175;

Kaczanowska M. Lech I. The Flint industry of Danubian Communities North of the Carpatians // *Ada.* Archaeologica Carpathica. — Cracowiae, **1977.** — T. 17. — p. 15-27.

Л. САМОЙЛЕНКО

КУРГАН ЕПОХИ СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ БІЛЯ с.ЗАТИШНЕ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ABSTRACT

The archaeological expedition of the Kiev University investigated nine barrows of the Bronze Age near the Village Zatishne of the Kreminski region of the Luganska province in 1990–1992. One of these barrows (5) is distinguished with accurate stratification in the disposition of the graves. The grave 4 have been attributed as the middle period of the culture of the Multiraised Border Pottery. The fragments of the vessel of this culture were found near the burial. The graves 2, 3 and 5 were dated by the early period of the Zrubna culture. The burial 3 was accomplished by the rite of the cremation. The graves 1 and 6 were dated by the late period of the Zrubna culture. Six different plastic pots and two bronze knifes were found in the burials of the Zrubna culture.

У 1990-1992 рр. археологічна експедиція науково-дослідної частини Київського університету ім. Тараса Шевченка проводила дослідження курганів біля с. Затишне Кремінського району Луганської області, в зоні будівництва Золотарьовської зрошувальної системи. Кургани розташовувалися ланцюжками уздовж водорозділів, в басейні р. Сіверський Донець.

Дев'ять курганів відносились до бронзового віку. Один з них (курган № 5), що знаходився на відстані 3,4 км на південний схід від с. Затишне, завдяки чіткій стратиграфії кургану, в якій зафіксоване розміщення могил різних хронологічних періодів, особливості їхніх поховальних конструкцій та речей поховального вжитку, заслуговує на особливу увагу.

До початку археологічних досліджень, насип кургану зберігся на висоту 2,56 м. (Мал. 1). Його довга вісь з південного сходу на південний захід сягала 60 метрів. Курган було споруджено у три прийоми. Перший насип висотою 1,9 м та діаметром біля 25 м перекривав поховання 4 культури багатопружкової кераміки. В південно-східному секторі першого насипу та біля його північного краю (за межами насипу) були справлені поховання 2 та 5 зрубної культури, над якими зроблені досипки. В південно-східний сектор кургану з рівня досипки над похованням 2 впущена могила 3 зрубної культури, яка також була перекрита невеликою досипкою. Поховання 1 та 6 зрубної культури впущені в готовий курган (Мал. 2).

Поховання 1 (впускне, дитяче, зрубної культури) знаходилося в південно-східному секторі кургану, на відстані 15,3 м від "0" (кут 193°). Було справлене в ямі підпрямокутної в плані форми з закругленими кутами. Розміри могили: 1,1 х 0,67 м. Глибина дна від "0" — 3,1 м. Могила була врізана в материк на 0,11 м. На дні могили знайдено залишки кістяка дитини в сильно скорченому на лівому боці положенні, черепом на схід з відхиленням на північ. Руки зігнуті в ліктях (Мал. 3,1). Перед кістяком знайдено розвали двох ліпних неорнаментованих банкоподібних горщиків. Перший горщик не підлягає реставрації. Другий горщик злегка опуклобокий, циліндричної форми. Його висота — 5 см, діаметр вінець — 9 см, дна — 8,5 см. (Мал. 3,2).

Поховання 2 (впускне, зрубної культури) знаходилося в південно-східному секторі кургану, на відстані 14 м від "0" (кут 148°). Було справлене в під прямокутному зрубі з дерев'яних плах товщиною до 0,20 м, що були зафіксовані в чорноземі. Розміри зрубу: 1,92 х 1,65 м. Зверху зруб було перекрито такими самими плахами. Глибина дна могили від "0" — 2,33 м. На дні, вздовж західної стінки зрубу лежали кістки померлого в слабо скорченому на лівому боці положенні, черепом на північ. Руки зігнуті в ліктях (Мал. 3,3). У південно-західному кутку могили знайдено бронзовий ніж листоподібної форми з "перехопленням", перехрестям, що намічається, та розкованим кінцем леза. Загальна довжина ножа — 14,3 см, довжина черенка —3,3 см, 3,3 см, максимальна ширина леза — 3,2 см, товщина ножа — 0,5 см (Мал. 3,4).

Поховання 3 (впускне, зрубної культури) знаходилося в південно-східному секторі кургану, на відстані 20,4 м від "0" (кут 146°). Було справлене в ямі прямокутної в плані форми з закругленими кутами, розмірами: 1,22 х 0,73 м. Глибина дна від "0" — 3,35 м. Могила була врізана в материк на 0,35 м. На дні могили знаходився кістяк підлітка в скорченому на лівому боці положенні, черепом на південний схід. Кисті рук були покладені перед обличчям (Мал. 3,5). Перед кістяком, на рівні таза знайдено ліпний опуклобокий горщик з невеликим плоским дном та звуженим догори тулубом. Краї вінець зрізано всередину. Поверхня вкрита дрібними розчісами. Висота горщика — 18 см, діаметр вінець — 16,2 см, максимальний діаметр тулуба — 17,7 см, дна — 9,7 см (Мал. 3,6).

Поховання 4 (основне, культури багатопружкової кераміки) знаходилося в південно-західному секторі кургану, на відстані 6,7 м від "0" (кут 231°). Було справлене в ямі підпрямокутної в плані форми. Її східна частина була частково зруйнована бульдозером під час розкопок. Ширина могили становила 1,6 м. Глибина дна від "0" - 3,25 м. Фактична глибина могили від рівня давнього горизонту становила 3,35 м. Дно врізане в материк на 0,25 м. На дні частини могили, що збереглася, виявлена верхня частина кістяка. Він лежав в скорченому на лівому боці положенні, черепом на захід. Кисті рук — перед обличчям. На дні могили, під кістяком зафіксовані залишки волокнистої підстилки. Під черепом — брунатна тлінь (Мал. 5,1). В заповненні могили, біля кістяка знайдено крем'яний скребок розмірами 7 х 5 см (Мал. 4, 1,2). З північно-східного боку від поховання, на рівні давнього горизонту, під насипом знайдено залишки тризни — фрагменти верхньої частини ліпного горщика культури багатопружкової кераміки червонуватого кольору, прикрашеного рядами розсіченого валика та каннелюрами (Мал. 4, 3).

Поховання 5 (впускне, тілоспалення, зрубної культури) знаходилося на відстані 5,2 м на північ від "0". Було справлене у великій підпрямокутній ямі розмірами 2,6х2,15х1,1 м, що була орієнтована з південного сходу на північний захід. Глибина дна від "0" — 3,33 м. Дно

Самойленко Л Г — завідувач музею та фондів кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка.

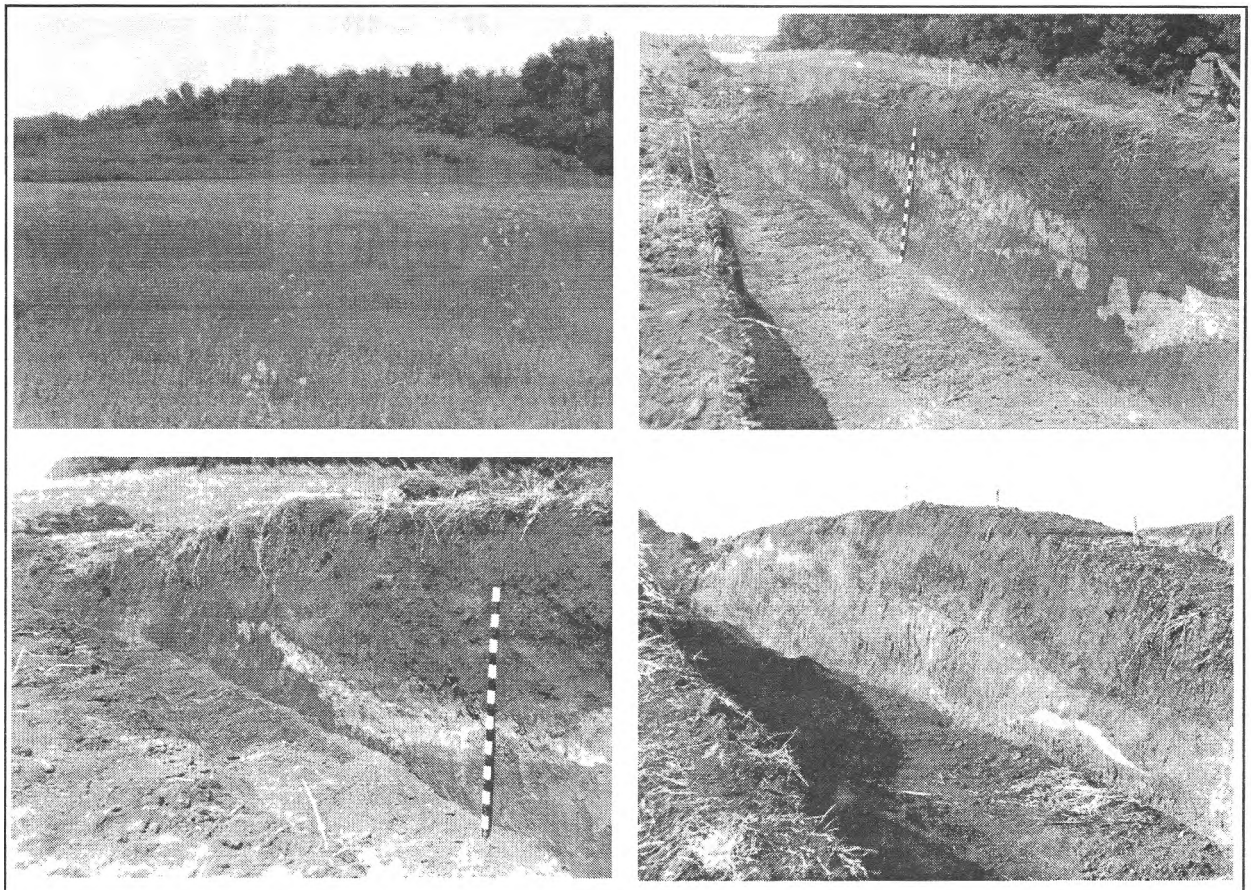

Мал. 1.

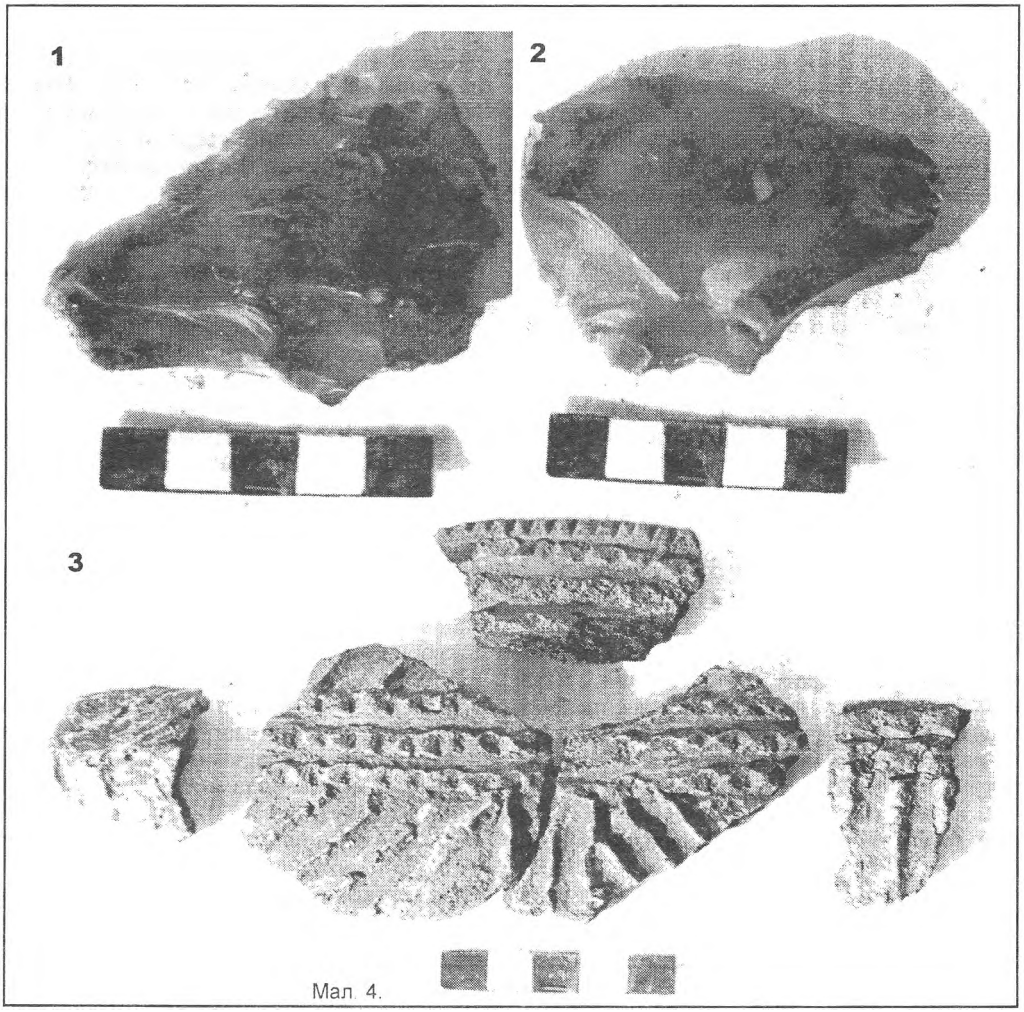

Мал. 4.

врізане в материк на 0,3 м. В заповненні ями та на дні зафіксовано залишки дерев'яного перекриття. На дні в центрі могили виявлено скупчення кальцинованих кісток людини, що були змішані з залишками поховального вогнища. З трьох боків від тілоспалення знаходились три ліпні горщики. (Мал. 5,2) Перший горщик банкоподібної форми, неорнаментований, із злегка розширеним догори тулубом та тонкими вінцями. Висота горщика — 13,2 см, діаметр вінець — 15,5 см, дна — 10,5 см (Мал. 5, 3). Другий горщик — з ребром у верхній частині тулуба. Вінця відігнуті. Від вінець до лінії ребра горщик орнаментований двома паралельними лініями, що обмежують подвійний зигзаг. Орнамент виконано зубчатим штампом. Висота горщика — 21,2 см, діаметр вінець — 29 см, максимальний діаметр тулуба по ребру — 30 см, дна — 11 см (Мал. 5, 4). Третій горщик банкоподібної форми, із злегка розширеним тулубом. Поверхня горщика вкрита розчісами. Висота горщика — 17,3 см, діаметр вінець — 16,5 см, діаметр дна — 10,5 см (Мал. 5, 5). На північний схід від залишків тілоспалення лежали ребра бика, в які був встромлений бронзовий дволезовий ніж листоподібної форми з "перехопленням" та перехрестям, що намічається. Кінець черенка злегка розкований. Загальна довжина ножа — 18,8 см, довжина черенка — 4 см, максимальна ширина леза — 4 см, черенка — 0,8 см, товщина ножа — 0,4 см (Мал. 5, 6).

Поховання 6 (впускне, зрубної культури) знаходилося в південно-західному секторі кургану, на відстані 9,2 м від "0" (кут 220°). Було справлене на глибині 1,15 м від "0". Контури могильної ями в чорноземі не простежувалися. Померлого було покладено в скорченому на лівому боці положенні, головою на південний захід. Від кістяка збереглися лише кістки сильно зігнутих в колінах ніг та уламки кісток рук. Поховання безінвентарне.

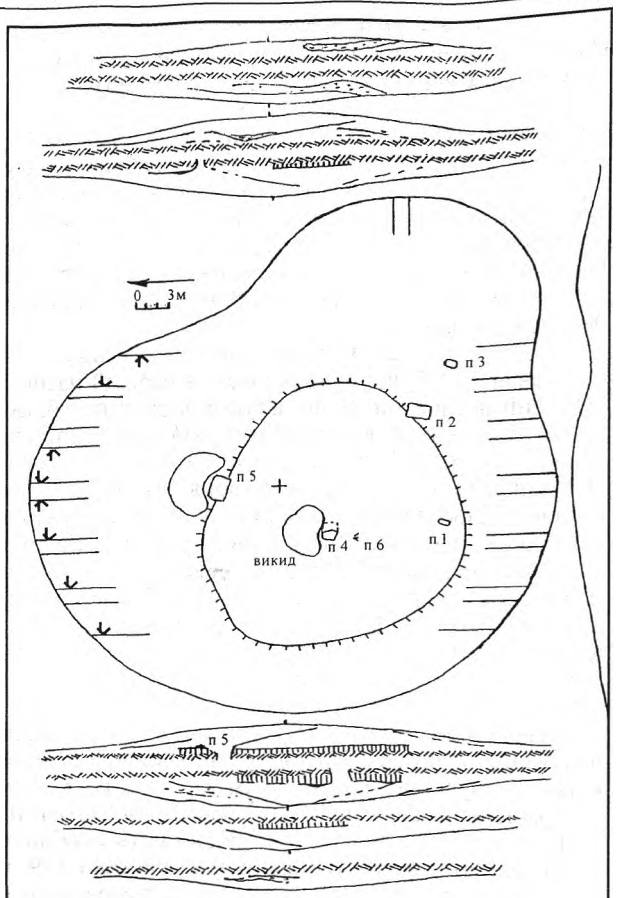

Мал. 2.
Загальний план та розріз кургану

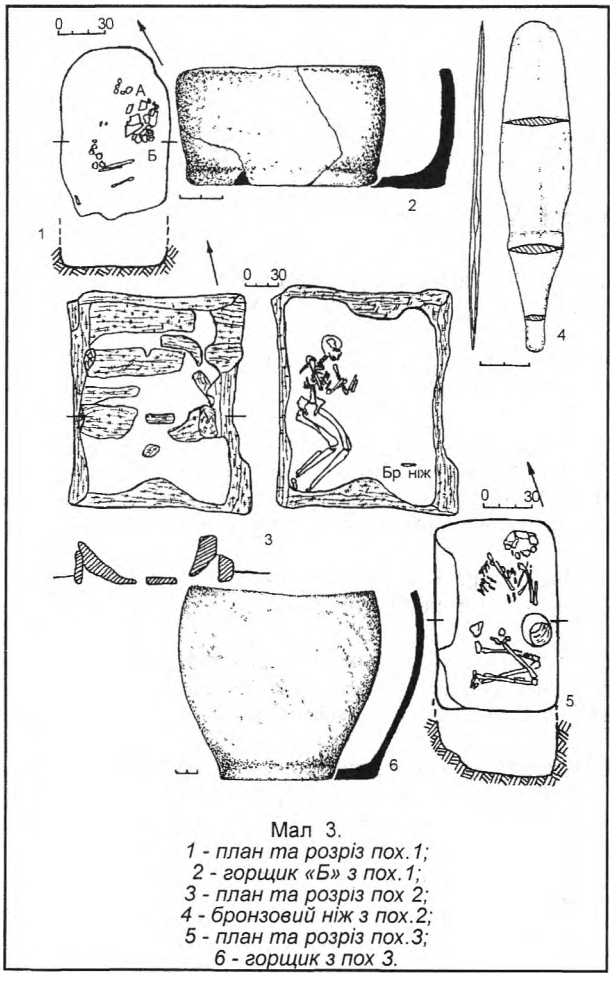

Мал 3.
1 - план та розріз пох.1;
2 - горщик «Б» з пох.1;
3 - план та розріз пох 2;
4 - бронзовий ніж з пох.2;
5 - план та розріз пох.3;
6 - горщик з пох 3.

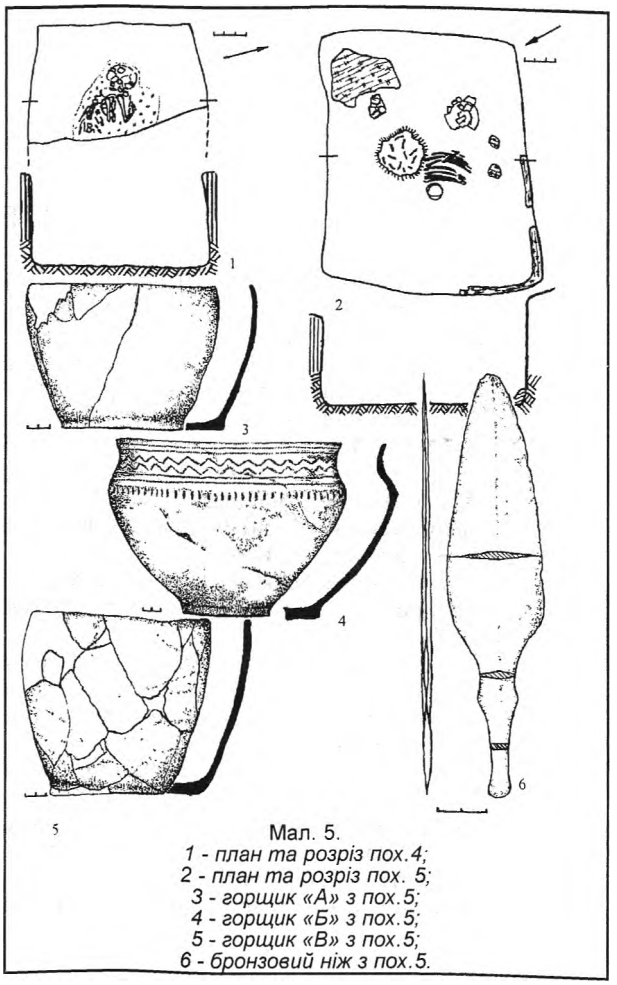

Мал. 5.
1 - план та розріз пох.4;
2 - план та розріз пох. 5;
3 - горщик «А» з пох.5;
4 - горщик «Б» з пох.5;
5 - горщик «В» з пох.5;
6 - бронзовий ніж з пох.5.

Всього в кургані відкрито шість поховань епохи середньої та пізньої бронзи. Основне для кургану поховання 4 культури багатопружкової кераміки, за класифікацією І.О.Післарія, можна віднести до середнього етапу цієї культури (Писларий 1983: 16-17; Привалов, Литвиненко 1996: 77). На особливу увагу заслуговує знахідка поруч з могилою уламків горщика культури багатопружкової кераміки, що засвідчує розповсюдження у її носіїв ритуалу тризни під час поховання та зайвий раз переконує в належності безінвентарних могил описаного типу саме до культури багатопружкової кераміки.

До другого стратиграфічного шару відносяться поховання 2 та 5, що були впущені в перший насип і перекриті досипками. Вони датуються ранньозрубним часом. В обох були виявлені дерев'яні конструкції та знайдені великі бронзові ножі. Привертає увагу поховання 5, що справлене за обрядом кремації на стороні. Тілоспалення в зрубній культурі становили невеликий відсоток. Вони виявлені на Україні від Нижньої Наддніпрянщини до східних кордонів країни (Березанская, Чередниченко 1985: 466; Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова 1986: 56; Клименко 1996). Тілоспалення хоч і набувають поширення в Східній Європі саме в середині II тисячоліття до н.е., але, так само як і інші "нетрадиційні" поховання (розчленування мерців, колективні та парні поховання, кенотафи й т. ін.), у відносно невеликій кількості зустрічаються в пам'ятках всіх ранніх індоіранських спільностей Південно-Східної Європи III — II тисячоліття до н.е. й відображають особливе ставлення до частини померлих (Самойленко 1990). Зокрема, на певний соціальний статус похованого в могилі 5 може вказувати наявність в ній відразу трьох горщиків, один з яких реберчатий, а також — залишків "престижної" м'ясної заупокійної їжі з встромленим у неї бронзовим ножем.

Після поховання 2, в південно-східний край кургану було впущене і перекрите досипкою поховання 3. Від більш пізніх могил цього кургану воно в першу чергу відрізняється наявністю ліпного горщика з невеликим плоским дном, опуклобоким яйцеподібним тулубом та звуженими, зрізаними всередину вінцями. Такого типу посуд дослідники відносять до раннього етапу зрубної культури (Березанская, Чередниченко 1986: 467).

Останні поховання в кургані — 1 та 6 — характеризуються ознаками пізнього періоду зрубної культури: відносно сильною скорченістю кістяків, присутністю в могилі 1 двох банкоподібних неорнаментованих горщиків та безінвентарністю могили 6, що була справлена безпосередньо в чорноземному насипу, відсутністю досипок.

Таким чином, поховання в кургані відносяться до різних періодів середньої та пізньої бронзи. Між іншим, серед поховальних пам'яток епохи міді-бронзи Східної України, могили середини — другої половини II тис. до н.е. за кількістю значно переважають, що відрізняє цей регіон від більш західних територій і становить його специфіку (Самойленко 1985: 97). Результати досліджень курганів біля с. Затишне зайвий раз підтверджують ці спостереження (Антоненко, Піоро, Самойленко 1993). Введення ж до наукового обігу матеріалів одного з цих курганів (№ 5), що відрізняється чіткою стратиграфією, розширює джерелознавчу базу для подальшого вивчення культури давніх скотарських племен Південно-Східної України.

ЛІТЕРАТУРА

Антоненко Б.О., Піоро І.С., Самойленко Л.Г. Розкопки курганів бронзового віку біля с. Затишне Луганської області // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. — К., **1993.**

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., **1986.**

Березанская С.С., Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Археология Украинской ССР: В 3 т. — Т. 1. — К., **1985.**

Клименко В.Ф. Погребения с трупосожжением у срубных племен Северо-Восточного Приазовья // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Материалы международной конференции.— Ч. 1. — Донецк. — **1996.**

Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 /Институт археологии АН СССР. — М., **1983.**

Привалов А.И., Литвиненко Р.А. Памятники культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне р.Мокрая Волноваха // Северо-Восточное Приазовье в системе европейских древностей (энеолит-бронзовый век): Материалы международной конференции. — Ч. 1. — Донецк, **1996.**

Самойленко Л.Г. Основні підсумки досліджень курганів бронзового віку степової України у 1974-1983 рр. (За матеріалами археологічної експедиції КДУ) // Вісник Київського університету. Історичні науки. — Вип. 27. — К., **1985.**

Самойленко Л.Г. Общие черты в деталях погребального обряда у племен энеолита и бронзового века степной Украины // Проблемы исследования памятников археологии Северного Донца. — Луганск, **1990**.

Б. АНТОНЕНКО

ГЛИНЯНІ СТАТУЕТКИ З КАТАКОМБНОГО ПОХОВАННЯ

ABSTRACT
This article for the first time gives the full description and drawings of the statuettes from catacomb burial on Luganshchyna investigated by the Kiev University expedition in 1987. The earthenware statuettes have not been met in monuments of the catacomb-grave culture, therefore this findings are unique. It permits to widen our knowledge about ideology of the Bronze age tribes on the South of Ukraine.

Експедиція Київського університету в 1987 році провела розкопки дев'яти курганів бронзового віку біля с. Бірюкове Свердловського району Луганської області. В дитячому похованні 4 кургану 9 були знайдені 3 глиняні статуетки. Поховання розташовувалося в південно-східному секторі кургану й було зроблено в катакомбі. Вхідна яма не простежувалась. Збереглася лише частина дромосу на глибині 4,76 м від "О". Камера мала підовальну в плані форму — 1,48 х 0,85 м й глибину 4,84 м від "О". Вона була витягнута з південного заходу на північний схід. В камері була похована, ймовірно, дівчинка 12-13 років. Вона була скорчена на спині, черепом у південно-західному напрямі. Права рука витягнута до середини стегна, кисть лівої покладена на таз. Ноги покладені праворуч. (Мал. 1, 1). Біля черепа було знайдено горщик 1, який мав приземкувату форму, широке горло з невеличкою шийкою, округлий тулуб та пласке денце. Він був ор-наментований насічками по вінцю та рядом дрібних спіралей по колу шийки (Мал. 1, 2). Біля колін знайдено горщик 2, заповнений вугіллям. Він використовувався як жаровня. Вінце горщика частково зламане в давнину (Мал. 1, 3). В похованні також були знайдені уламки 2-3 бронзових спіралевидних підвісок (Д-1, 3-1, 8 мм) із залишками шкіри. Ймовірно, вони були нашиті на головну шкіряну підв'язку або шапочку (Мал. 1, 4). Біля лівого плеча похованої знаходились кістки ніг кози-вівці і поряд дві глиняні статуетки — 1 і 2, під гомілковими кістками правої ноги — статуетка 3, а біля п'ят — шматок вохри (Мал. 1, 1; Мал. 2, 1-3). Статуетка 1, ромбовидної форми, дуже схематизована, антропоморфна. Скоріше за все, це зображення жінки з різко виділеними трикутними стегнами, розділеними заглибленням вздовж всього тулуба. З лицевого боку вохрою намічені дві крапки очей, зі зворотного — трьома горизонтальними смужками виділена голова або головний убір (зачіска?). По всьому периметру зворотного боку статуетка прикрашена двома-трьома рядками насічок. Поверхня статуетки сплощена, а нижня частина трохи пошкоджена, її розміри: довжина — 3,3 см, товщина — від 3 до 7 мм, ширина — від 0,5 см (голова) до 1,6 см (стегна) (Мал. 2, І).

Від другої статуетки зберігся тільки уламок, ймовірно, половина нижньої частини. Вона теж антропоморфна і сплощена. Прикрашена рядками насічок по краях та рядками наколів по всій площині. Розміри збереженої частини: довжина — 2,4 см, товщина — 3-8 мм, ширина — від 0,8 до 1,7 см (Мал. 2, 2).

Статуетка 3 збереглась найкраще. Вона антропоморфна, ромбовидної форми з виділеними трикутними стег-нами. Її поверхня сильно сплощена. Зворотній бік прикрашений по периметру рядами насічок, а "головка" — чотирма прокрес-леними смуж-ками у верхній частині. Розміри: довжина — 5,3 см, товщина — від 3 до 8 мм, ширина — 0,8 см (верх або голова), стегна — до 2 см, низ — до: 1,2 см (Мал. 2, 3).

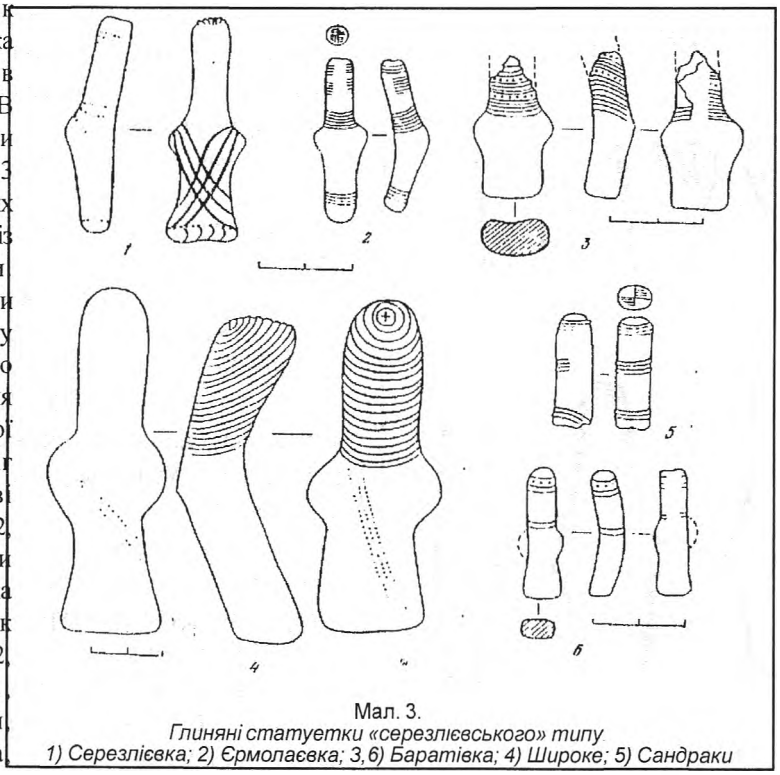

Мал. 3.
Глиняні статуетки «серезлієвського» типу.
1) Серезлієвка; 2) Єрмолаєвка; 3,6) Баратівка; 4) Широке; 5) Сандраки

За всіма ознаками обряду та інвентаря це по-ховання відноситься до поховань т. зв.

Антоненко Б.О. — науковий співробітник кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка

бахмутського типу і входить у третій, найпізніший хронологічний горизонт катакомбної культури, скоріше за все, до початку цього етапу, бо зберігаються майже всі риси, притаманні похованням донецького типу. Аналогій даним статуеткам в катакомбній культурі поки що не знайдено. Типологічне ці статуетки близькі до пізньотрипільських статуеток серезлієвського типу, але між ними дуже великий проміжок часу (Мал. 3).

За функцією статуетки цього поховання можна віднести, за виразом В.Я.Проппа, до типу т. зв. "чарівних помічників" або "чарівних предметів", які мали допомагати покійному в потойбічному світі. Слід звернути увагу на те, що всі статуетки зображують жінок, можливо жіночих предків роду, а можливо, що це були просто ляльки. Взагалі, щодо функцій подібних статуеток існує також багато етнографічних паралелей, але стосовно цього випадку поки що важко встановити, що конкретно означають і яку мають функцію ці статуетки.

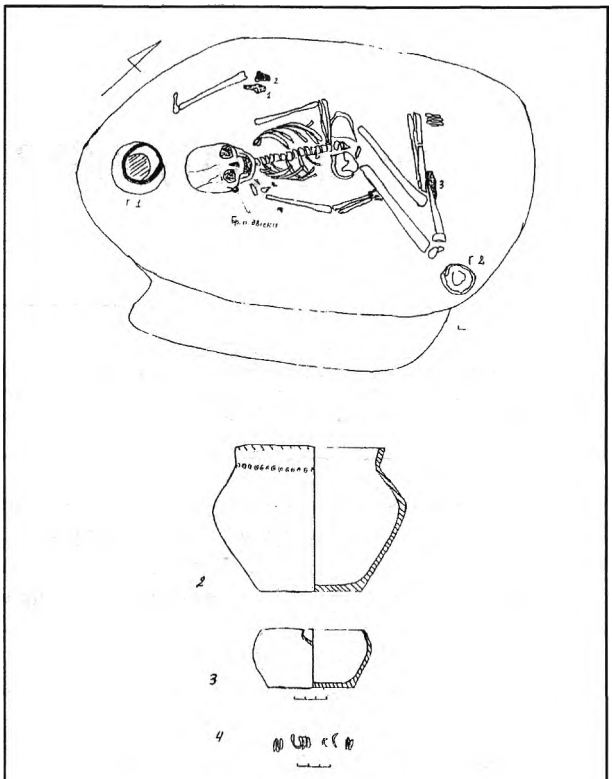

Мал 1
Поховання 4 кургану 9 біля с.Бірюкове.
1 Поховання 4 кургану 9.
2. Горщик 1.
3 Горщик 2
4. Бронзові підвіски

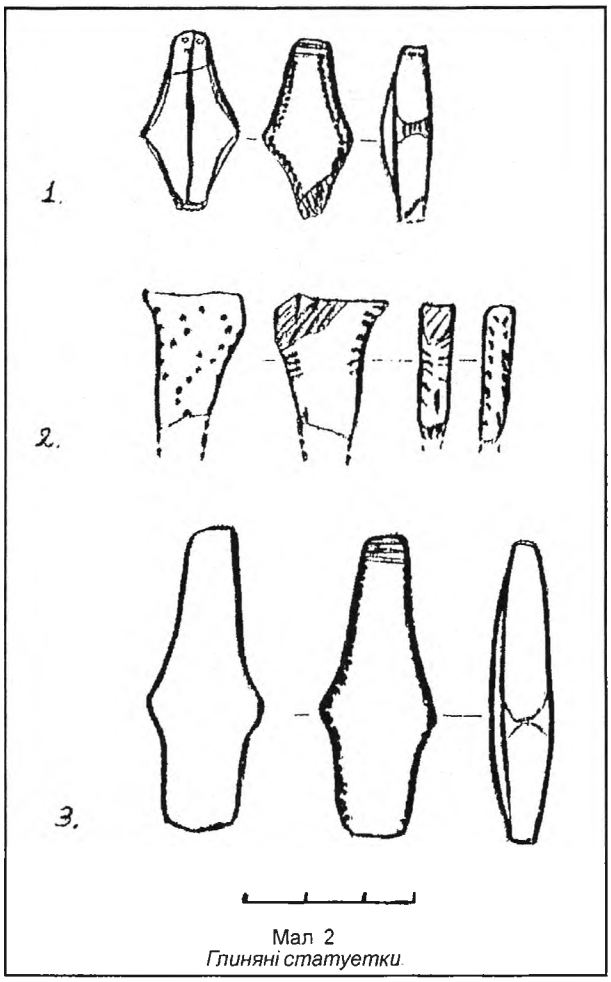

Мал 2
Глиняні статуетки.

ЛІТЕРАТУРА

Антоненко Б.А. Статуетки из катакомбного погребения на Ворошиловградщине // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К.: Наукова думка, **1989.** — С. 8.

Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Т. Раскопки курганов в зонах строящихся мелиоративных систем Ворошиловградской области. — ВНГП Центр. - - Інв. № 0290.0014038, .№ держ. реєстрації 01870008313. — М., **1990.**

Братченко С.Н. Нижнєє Подонье в эпоху средней бронзы. — К., **1976.**

Телегин Д.Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины // СА. — **1977.** — №2. — С. 5-19, Рис. 6.

Нечитайло А.Л. Антропоморфные алебастровые статуэтки в ранних памятниках северокавказской культуры // СА. — **1978.** — .№2. — С. 178-185, Рис. 1, 2.

Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, **1986.** — С. 199-200.

С. ЗЕЛЕНКО

РАБОТЫ ПОДВОДНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА имени ТАРАСА ШЕВЧЕНКО на ЮЖНОМ БЕРЕГУ КРЫМА в 1991-1995гг.

ABSTRACT

The article describes submarine researches in cape region Plaka and introduces into scientific turnover new archaeological material. Such researches have not took place on South Crimea shore till now yet. One of the main objectives of expedition is the composition of archaeological map of submarine part of waterside line of South Crimea coast with mapping of locations of antiquities. The analysis of found archaeological material allows us to speak about existence of medieval settlement on western side of cape Plaka in period between VI - XV centuries and allows us to locate ancient city Lampad on east side of the cape known in written sources. The expedition also discovered two shipwreck places of VII and IX cent. A.D.

Расширение наших знаний об экономике древних государств Северного Причерноморья по-прежнему остается важной задачей исторической науки. Одним из малоизученных вопросов в этой области есть морская торговля Таврики в античную эпоху и средние века. Это связано с малочисленностью письменных источников освещающих этот вопрос.

Археологическая экспедиция Киевского университета им. Тараса Шевченко приступила с 1991 года к подводным исследованиям на шельфе Южного берега Крыма между прибрежными городами Алушта и Ялта. На первом этапе обследовался участок берега между горой Кастель и мысом Аю-Даг. Наземная часть его представляет собой полосу плодородных долин хорошо орошаемых речками и родниками. Вся эта территория была с древних времен густо заселена. История этих мест отражает сложную и богатую событиями жизнь народов, заселявших эти берега с древних времен. Здесь местное население соприкоснулось с древнегреческой, а позднее и римской культурой, которая стимулировала их экономическое, социальное и культурное развитие. Письменные источники, дошедшие до нас из глубины веков очень скупы. И только археологические разведки и раскопки, начатые здесь с XIX века, позволили расширить наши знания о жизни этого региона. Они зафиксировали ряд античных и средневековых поселений, монастырей и укреплений (Кеппен 1837; Репников 1907; Домбровский 1969; Махнева 1988; Баранов 1990; Паршина 1991; Мыц 1991 и др.). К сожалению, в последние десятилетия наземные раскопки возможны, в лучшем случае, только изредка, как охранные, при проведении строительных работ. Подводные разведки на Южном берегу Крыма до этого времени еще не проводились. Поэтому исследования экспедиции Киевского университета дают возможность получить дополнительные сведения о торговле и экономике данного района, связать подводный археологический материал с исследованными прибрежными памятниками и в ряде случаев уточнить хронологические рамки существования последних, обнаружить и обследовать места древних кораблекрушений, содержащие ценные исторические сведения. Все это в комплексе позволит реконструировать динамику морских торговых связей более наглядно, чем это можно сделать только на основании письменных источников. Одной из конкретных задач работы экспедиции является составление археологической карты подводной части береговой черты Южного берега Крыма с нанесением на нее местонахождения древних памятников.

Подводную разведку проводили аквалангисты научно-учебного центра подводной археологии Киевского университета. При обследовании вблизи берега применялся полосовой поиск с визуальным осмотром дна вдоль ходовых тросов, размеченных через метр. Площадки удаленных от берега участков ограничивались буями, и маршруты на них проводились по подводному компасу или ходовому тросу, и контролировались по сигнальному бую аквалангиста. Во время прохождения маршрута производилось описание дна и измерение глубин. Отмечаемые буйком точки наблюдения засекались с берега теодолитом. Подводные участки с археологическим материалом картографировались. Между тросами передвигали сетку из одинаковых квадратов, материал помечался пластмассовыми бирками. Аквалангисты, оснащенные специальной доской для записей под водой, с уменьшенным в масштабе планом участка, плавали над сеткой и фиксировали положение находок. В 1993 году подводные кинооператоры Белошапко С. Г. и Верзилов А.Ю. (г. Ростов-на-Дону) провели киносъемку участков с археологическим материалом вокруг мыса Плака и сняли методику проведения подводных исследований. На базе этого киноматериала и наземных видеосъемок Ростовским телевидением (Россия) был сделан научно-популярный фильм о подводных археологических исследованиях на мысе Плака. С плавсредсва измерение глубин проводилось с помощью эхолота Ultra IIID (Eagle), который позволял наблюдать на экране дисплея характер дна в двухмерной и трехмерной проекции. Также при обследовании применялся подводный металлоискатель «PI 3000» фирмы White's Electronics (UK) Ltd. При расчистке некоторых участков был применен пневмоэжектор и испытан гидроэжектор. Они изготовлены, как и многое другое вспомогательное оборудование, членами научно-учебного центра подводной археологии Киевского университета. Аквалангисты использовали легководолазное снаряжение и оборудование отечественного производства: акваланги "Украина-2" (г. Луганск), гидрокостюмы мокрого типа (г. Киев), компрессор ЭК2-150 (г. Мелитополь) и самодельные компенсаторы плавучести (на базе авиационных спасательных жилетов).

Зеленко С.М. - науковий співробітник кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Заступник голови Ради «Товариства Археології та Антропології», голова комітету з науки Федерації підводного спорту України.

На исследованных участках дна (от уреза воды в сторону моря) выделяются следующие характерные для Южного берега Крыма литологические зоны: валунно-галечниковая, глыбовая и песчано-гравийных отложений. Встречены также литологические зоны, имеющие переходной характер. Волнения в прибрежной зоне исследуемого района определяются, в основном, ветровым режимом, конфигурацией берегов и особенностями топографии дна. В этом районе преобладают ветровые волны восточного направления. На участке между городами Ятла и Алушта волнение восточных, юго-восточных и южных румбов имеет повторяемость 90%. Теплая половина года (апрель-октябрь) характеризуется слабыми переменными ветрами, частыми штилями, хорошо развитой бризовой циркуляцией. Штормы отмечаются редко и в основном восточного направления (Блатов, Иванов 1992). На отрезке берега между горой Кастель и мысом Аю-Даг, мыс Плака является единственным местом для защиты кораблей от штормовых волн этого направления. Подводное обследование выявило природную гряду, примыкающую к мысу и в настоящее время скрытую под водой. Учитывая данные исследований по изменению уровня Черного моря (Шилик 1975; Федоров 1982; Бруяко, Карпов 1992), утверждающие, что в античный период уровень моря был ниже современного, замеры высоты гряды под водой показали, что она могла служить в виде мола, который усиливал защиту бухты от восточных ветров. В средние века, когда уровень моря стал на 3-5 метров ниже современного, природная гряда как мол потеряла свое значение и портовая часть поселения переместилась на западную сторону мыса Плака, что подтверждается археологическим материалом.

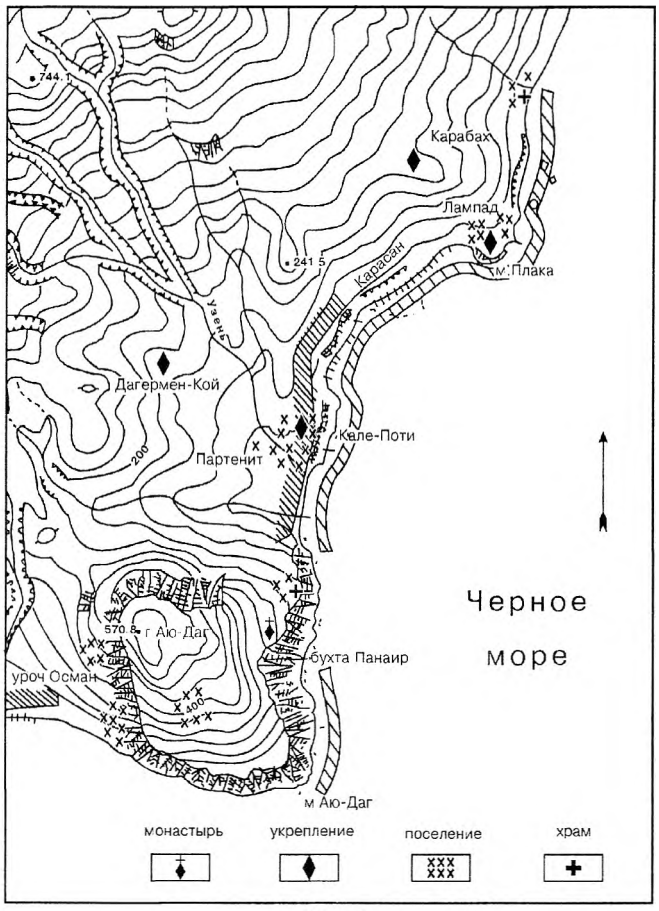

Рис 1.
Археологическая карта района подводных исследований

На исследуемом отрезке берега большое скопление археологического материала обнаружено только вокруг мыса Плака. В других местах (бухта Панаир горы Аю-Даг, подводная гряда напротив санатория "Карасан", у мыса Карабах-Бурун, у Партенита) он встречается единичными фрагментами средневековой керамики. Следует отметить, что отсутствие под водой археологического материала возле средневекового города Партениты вызвано проведением работ по укреплению и благоустройству береговой черты (установка волнорезов, насыпка галечных пляжей и т.д.). До проведения этих работ местные жители неоднократно находили на берегу археологический материал (керамику, монеты, моливдовулы). Археологический материал у мыса Плака находится на глубине 6-12 метров среди камней и на песчаных полянах подводного берегового склона.

Для определения мощности культурного слоя был заложен шурф размером 2 х 2 м на песчано-гравийной зоне в бухте с западной стороны мыса. Мощность культурного слоя — 0,5 м. Выборка материала проходила по слоям. Нижний слой — фрагменты амфор VI - VII века, в верхнем слое фрагменты амфор VIII - X веков. Материал расположен в шурфе хронологически последовательно. Используя квадрат с сеткой и, разметив фрагменты керамики бирками с номерами, была составлена схема расположения археологического материала на участке и проведен статистический подсчет в одном из коридоров и по всей площади. Подъемный материал с западной стороны мыса представлен основными категориями керамики характерными для наземного поселения. Это керамида, калиптеры, плинфа, амфоры, кувшины, фляги, поливная керамика, пифосы, жернова ручной мельницы и т.д. (Рис. 4-5). Хронологический разброс довольно широк: VI - XV вв.

С восточной стороны мыса Плака археологический материал представлен, в основном, фрагментами античных амфор IV в. до н.э. — IV в. (Рис. 2). Также с этой стороны недалеко от берега, на глубине 10 метров, обнаружено место скопления крупных фрагментов амфор двух типов VII века и свинцовые листы (Рис. 3). Большинство фрагментов собирается в целые сосуды. При шурфовке в этом месте были найдены и две целые амфоры. Все это является типичными признаками кораблекрушения.

Как указывалось выше, с восточной стороны мыса Плака обнаружен в основном археологический материал античного времени. Это фрагменты высокогорлых амфор с различными формами венчиков и профили-рованных ручек, разно-образные днища остродонных амфор и фрагменты чернолаковой посуды. К самому раннему относятся ножки пантикапейских и гераклейских амфор широко известных в Северном Причерноморье. Они датируются IV - III вв. до н.э. (Зеест 1960; Лейпунская 1981; Сальников 1966). Находки их единичны. Значительно полнее представлен материал более позднего времени I до н.э. — IV н.э. Эти амфоры можно разделить на пять типов.

К первому типу относятся фрагменты светло-глиняных амфор с двуствольными ручками, высоким, несколько раздутым горлом, с венчиком в виде округлого валика. Ручки с резким перегибом сверху, опускаются на цилиндрический корпус, который внизу сужается на конус. Подобные амфоры широко распространены на памятниках Северного Причерноморья и на поселениях низовьев Днепра в слоях I в. до н.э. — I в. н.э. (Зеест 1954, 1960; Шелов 1961, 1963; Каменецкий 1963; Граков 1954; Вязьмітіна 1957; Добровольский 1960).

Второй тип представлен амфорой с яйцеобразным корпусом, длинным узким горлом с валикообразным венчиком и профилированными ручками. Они датируются I-II вв. Находки этих амфор известны в Танаисе и Ольвии (Шелов 1961, 1963; Каменецкий 1963; Лейпунская 1984).

К третьему типу принадлежат амфоры с реберчатым корпусом, широким горлом и профилированными ручками. Черепок бежевый. Датируются II - III вв. Встречаются на Боспоре, в Ольвии и Румынии. (Зеест 1960; Славин 1940; Scorpan 1975).

Четвертый тип — это амфоры с конусообразным горлом и высокими ручками, горло с рифленое и желобки рифления широкие с мягкими переходами Черепок оранжевый. Датируются III-IV в. Находки этих амфор известны в Тире, Ольвии, на Афинской агоре и Румынии (Самойлова 1978; Лейпунская 1981; Robinson 1959; Scorpan 1975).

К пятому типу относится амфора с невысоким узким горлом и венчиком срезанным сверху. Черепок бежевый. Встречаются в Ольвии, Румынии и Афинской агоре. (Лейпунская 1984; Scorpan 1975; Robinson 1959).

Амфоры средневекового времени обнаружены в основном с западной стороны мыса Плака. За пять лет нами собрана довольно значительная коллекция (Рис. 4-5), основная масса которой принадлежит к широко известным типам:

Тип I — эго амфоры с цилиндрическим корпусом и широким горлом с характерным уступом под венчиком, ручки профилированные. Отличаются между собой небольшими отклонениями в диаметре, высоте горла, изгибом ручек, но при этом сохраняя общую форму характерную для массового стандартного производства неизвестного керамического центра в течении VI-VII веков. Их находки известны в Херсоне,

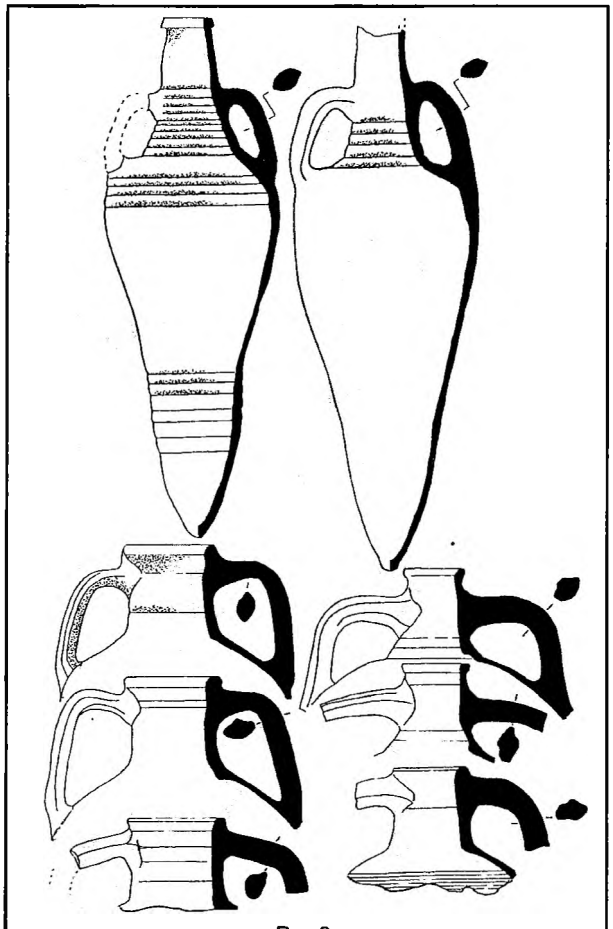

Рис.3.
Археологический материал с места кораблекрушения у мыса Плака (восточная сторона).

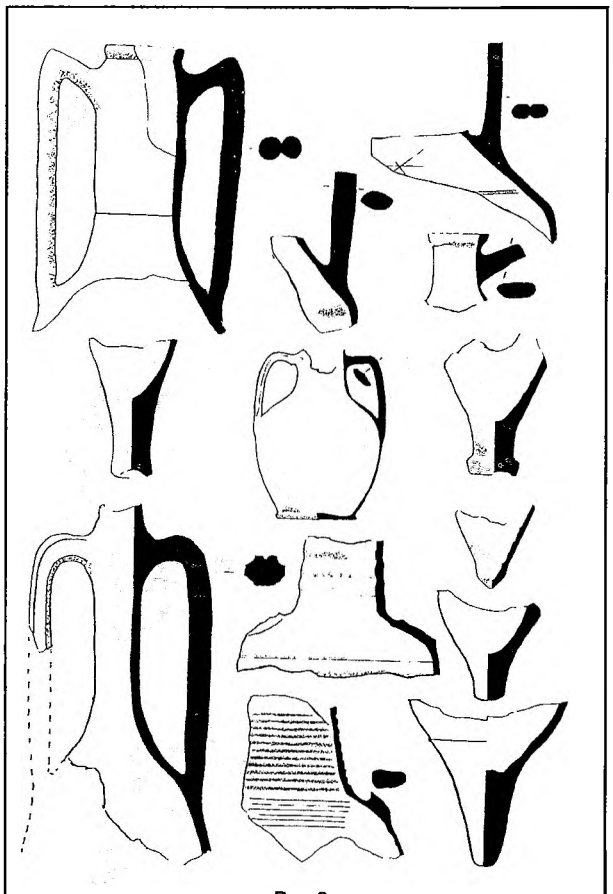

Рис.2.
Археологический материал у мыса Плака (восточная сторона).

в Румынии, в Болгарии и на Афинской агоре. (Романчук 1995; Scorpan 1975; Кузманов 1985; Robinson 1959).

Тип II — это остродонные амфоры с коническим корпусом, горло с подрезанным снизу венчиком, ручки короткие, в сечении овальные и крепятся посередине гофрированного горла, тулово крупное, поверхность с легким рифлением, черепок светлый. Они датируются V — VII вв. и встречаются в Херсонесе, в Болгарии и на Афинской агоре. (Романчук 1995; Кузманов 1985; Robinson 1959).

Тип III — представлен амфорой-корчагой с петлевидными ручками, невысокое горло с округлым краем, на корпусе четкие, неширокие желобки. Черепок коричневый. Они датируются VI — VII вв. и встречаются в Херсоне, в Болгарии и Румынии. (Романчук 1995; Кузманов 1985; Scorpan 1977).

Тип IV — это амфоры с воронкообразным горлом и гребенчатым рифлением в верхней части корпуса, ручки в сечении овальные, черепок оранжевый. Амфоры данного класса датируются: V — первая половина VII вв. Встречаются в Херсоне, на Боспоре, в Болгарии и Румынии. (Гайдукевич 1958; Романчук 1995; Кузманов 1985; Kondurachi 1954).

Тип V — это амфоры с яйцевидным рифленным корпусом, коротким горлом, ручки присоединены верхним концом непосредственно под венчик или чуть ниже, в сечении они овальные или с ребром на наружной плоскости, венчик в виде валика, цвет черепка от красно-коричневого до оранжевого. Этот тип амфор в различных вариантах встречается по всему побережью Северного Причерноморья в VIII — IX вв. (Романчук 1995; Якобсон 1979).

Тип VI — это амфоры с высоким конусообразным горлом, расширяющимся венчиком с плоским верхним краем, с мелким зональным рифлением на стенке, ручками с продольным ребром. Черепок оранжевый. Эти амфоры относят к так

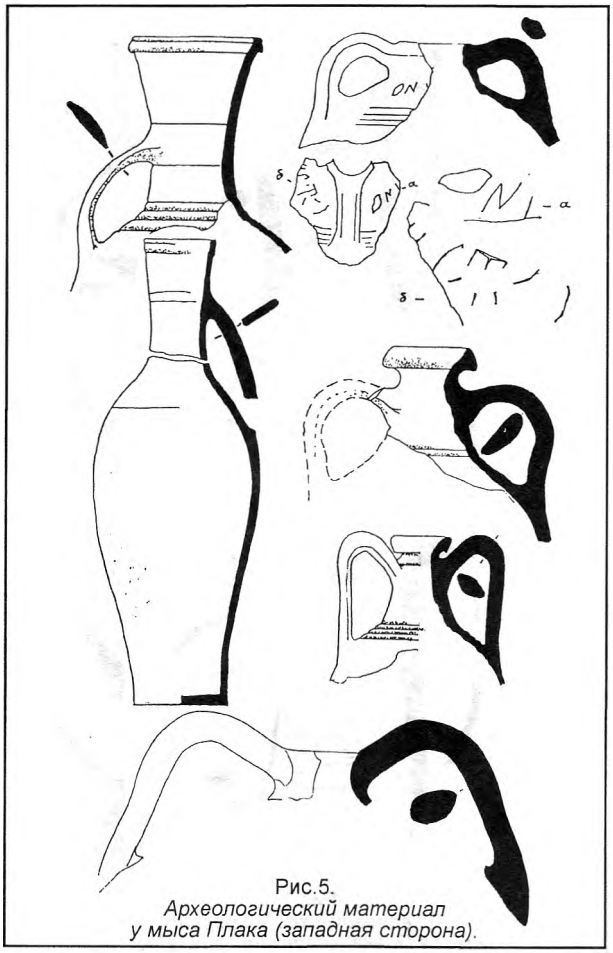

Рис.5.
Археологический материал у мыса Плака (западная сторона).

называемому причерноморскому типу, имеющему разные варианты. Датируются VIII - IX вв. Находки известны в Херсоне и по Южному берегу Крыма. (Романчук 1995; Паршина 1974).

Тип VII — это амфоры-кувшины с плоским дном. Они имеют вытянутое тулово с одной или двумя плоскими и широкими ручками. Венчик разнообразной формы. Внутренняя поверхность осмолена. Черепок оранжевого и коричневого цветов. Они датируются IX - XI вв. (Якобсон 1979; Романчук 1995; Шелов 1957; Паршина 1991; Плетнева 1967; Баранов 1990).

Тип VIII — это амфоры X века. Широкое и короткое горло, ручки массивные, почти круглые в сечении, имеют угловатый перегиб и присоединены к горлу под самым венчиком, который очень слабо выражен. Черепок светло-оранжевый. (Якобсон 1979; Романчук 1995; Паршина 1991).

Тип IX — эти амфоры имеют грушевидное тулово, вертикально поднимающиеся и уплощенные в сечении ручки достигают уровня венчика или несколько выступают над ним, венчик напоминает отложной воротничок. Черепок светло-оранжевый. Этот тип был распространен на побережье Северного Причерноморья в X — XII вв. (Якобсон 1979; Романчук 1995; Паршина 1991).

Тип X — это амфоры с дуговидными массивными ручками, возвышающимися над округлым краем цилиндрического невысокого горла, верхняя часть корпуса желобчатая. Встречаются в XII — XIV веках в Херсоне, в Партените и Судаке. (Романчук 1995; Паршина 1991; Баранов 1991).

Кроме амфор найдены фляги VIII-IX вв.Это круглые сосуды в виде низкого цилиндра, одна сторона их плоская, другая (лицевая) — сильно выпуклая, в верхней части имеют узкое горло и две ручки. Встречаются в городище Тепсень, на Чабан-Куле, под Новочеркасском и на Дону. (Бабенчиков 1958; Якобсон 1955; Артамонов 1954; Плетнева 1967).

На отдельных амфорах встречены граффити. Амфоры импортного производства из различных центров расположенных по берегам бассейна Черного, Азовского и Средиземного морей составляют 95% всех находок, что указывает на торговое значение этого поселения.

Таким образом, в результате пяти лет работ нашей экспедиции на данном участке Южного берега Крыма можно сделать следующие выводы:

1. С западной стороны мыса Плака находилось поселение, жизнь в котором не прерывалась с VI по XV век. Это существенно дополняет известные ранее сведения, так как археологические разведки были эпизодическими и ограничивались визуальным осмотром местности, сбором подъемного материала с незначительной шурфовкой. Они давали неполные, а иногда и противоречивые данные. Так, О.И.Домбровский и И.А. Баранов предполагают здесь существование средневекового поселения (Домбровский 1969; Баранов 1990), Фирсов Л.В.и Мыц В.Л. — небольшую средневековую крепость с храмом-маяком (Фирсов 1991; Мыц 1991). Уточнить эти гипотезы путем археологических раскопок вряд ли возможно в ближайшее время, так как остатки этого поселения перекрыты корпусами санатория "Утес" и реликтовым парком. Это делает еще более ценными материалы, полученные в результате подводных археологических исследований.

2. Кроме того, экспедиция выявила места кораблекрушений в районе мыса Плака, о чем говорят находки целых однотипных амфор и листы свинцовой обшивки днища корабля. Одно из них произошло в VI (VII) веке, а другое в IX веке.

3. Скопление античного материала с восточной

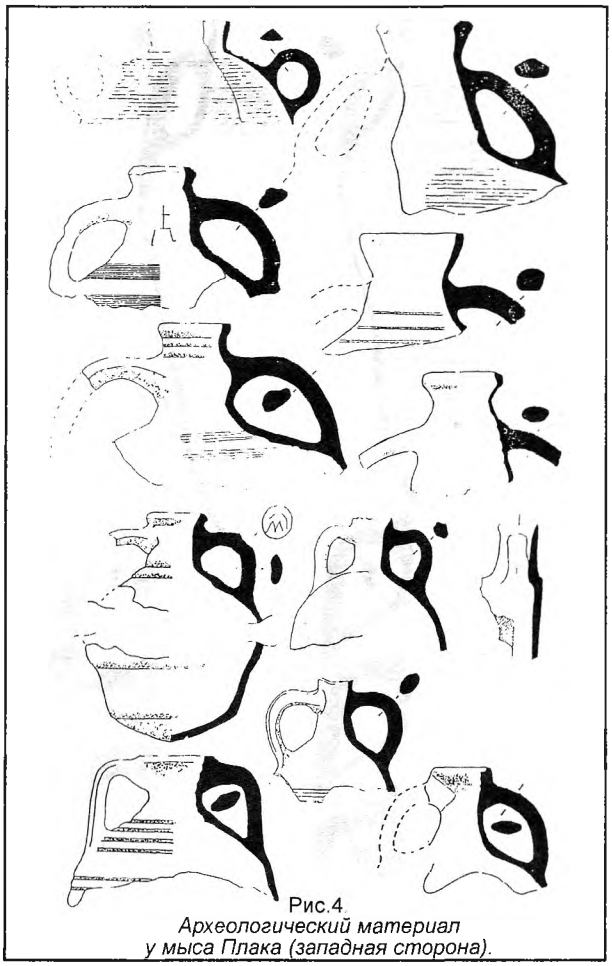

Рис.4.
Археологический материал у мыса Плака (западная сторона).

стороны мыса Плака дает возможность решения вопроса о локализации древнего Лампада (Λαμπαδα). Одно из первых упоминаний о Лампаде обнаружено у Скимна Хиосского (II в. до н.э.) (Кеппен 1837: 1). Затем в "Перипле Понта Эвксинского" Арриана Флавия (II в.), где его помещают между портом Символов и Афинеоном и дают расстояния между пунктами в стадиях: *"...двести стадиев до покинутого порта скифо-тавров, а отсюда до Лампады в Таврической земле шестьсот стадиев. От Лампады до порта Символа, также таврического, пятьсот двадцать стадиев"* (Латышев 1948: 272). В то же время, в другом письменном источнике, "Географическое руководство" Клавдия Птоломея (IIв.). Лампад отсутствует. В нем упоминаются лишь такие пункты между Хараксом и Феодосией, как Лагира, мыс Коракс и устье реки Истрианы (Латышев 1948: 240). Как считает ряд исследователей (Ростовцев 1925: 64-73; Карышковский 1966: 153), это может быть связано с тем, что сведения перипла Арриана по Таврическому побережью относятся к более раннему времени. В более позднем источнике — перипле Анонимного автора (V-VI вв.) вновь упоминается Лампад, но уже между мысом Бараний Лоб и Афинеоном и расстояния между пунктами даются не только в стадиях, но и в римских милях: *"От Афинеона, или гавани скифотавров, до Лампады 600 стадиев, 80 миль; там стоянка для кораблей"* (Латышев 1948: 235). Кеппен П.И. (1837: 163-165) предположил локализовать Лампад на мысе Плака, у деревни Кучук-Ламбат (ныне поселок Малый Маяк). Эту точку зрения поддержали Dubois de Montpereux (1839: 453), З.Аркас (1853: 144-145), E. Minns (1913: 19). В наше время Фирсов Л.В. (1972: 161-174) провел сравнительный анализ величины стадия у различных античных авторов, который дал для перипла Арриана величину равную около 160 метров. Эти расчеты также подтверждают гипотезу о месте расположения древнего Лампада в районе мыса Плака. Суммируя сведения письменных источников и полученный в ходе подводных работ археологический материал, можно с большей уверенностью говорить о месте расположения древнего Лампада в этой точке Южного берега Крыма на Черном море.

ЛИТЕРАТУРА

Аркас З. Сравнительная таблица Еллинских поселений по Евксинскому Понту Безымянного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года, капитан-лейтенанта Манганари 1-го // ЗООИД — №3. — С. 144-145, **1853.**

Артамонов М.И Надписи на баклажках Новочеркасского музея // СА — XIX, **1954.**

Бабенчиков В.П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // ИАСК — **1958.**

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К.: Наукова думка, **1990.**

Блатов А.С., Иванов ВА. Гидрология и гидродинамика шельфовой зоны Черного моря. — К., **1992.**

Бруяко И.В., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря // ВДИ— №2, **1992.**

Вязьмітіна М.І. Поселення біля с. Золота Балка / / Археологія. — .№11, **1957.**

Гайдукевич В.Ф. Илурат // МИА — **№85, 1958.**

Граков Б.Н. Каменское городище // МИА — №36, **1954.**

Добровольский А.В. Розкопки ділянок А і Г та могильника Золотобалківського поселення рубежу н.е. в 1951; 1952 роках // Археологічні пам'ятки УРСР. — №9, **1960.**

Домбровский О.И., Паршина Е.А., Баранов И.А., Скобелев Ю.Н. Сводный отчет о работе Южнобережного отряда Отдела археологии Крыма ИА АН УССР в 1965-1969 гг. // Архив ИА АН Украины. **1969.**

Зеест И.Б. О торговле Неаполя и ее значение для Боспора // МИА. — № 33, **1954.**

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА — №83, **1960.**

Каменецкий И.С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища // КСИА — №94, **1963.**

Карышковский П.О. К вопросу о древнем названии Роксоланского городища // МАСП — Вып. 5, **1966.**

Кеппен П.И. Крымский сборник. — СПб. **1837.**

Кузманов Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV — начало VII в.). София. **1985.**

Лейпунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии. — К.: Наукова думка, **1981.**

Лейпунская Н.А. Керамика из затопленной части Ольвии // АКСП — СПб., К.: Наукова думка, **1984.**

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ — №1, — №2, — №4. **1948.**

Махнева О.А. Поселения ранних тавров // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., **1988.**

Мыц В.Л. Укрепления Таврики X— XV вв. — К.: Наукова думка, **1991.**

Паршина Е.А. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика. — Спб., К.: Наукова думка, **1991.**

Плетнева С.А. От кочевий к городищам // МИА — №142. **1967.**

Репников Н.И. Разведки и раскопки на южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. // ИАК — Вып. 30. — **1909.**

Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. — Екатеринбург, **1995.**

Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — Л., **1925.**

Сальников А.Г. Итоги полевых исследований у с.Пивденное (1960-1962 гг.)// МАСП Вып. **5.** — **1966.**

Самойлова Т.Л. Основные типы амфор I-IV вв. из Тиры // АИСЗП — **1978.**

Славин Л.М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935-36 гг. — Т.1. — К., **1940.**

Федоров П.В. Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменения уровня океана за последние 15 тыс. лет // Колебания уровня морей и океанов за последние 15 000 лет. — М., **1982.**

Фирсов Л.В. Об эратосфеновом исчислении окружности земли и длины эллинистического стадия / / ВДИ — №3, **1972.**

Фирсов Л.В. Исары Южного берега Крыма. — **1990.**

Шелов Д.Б. Некрополь Танаиса // МИА — № 98. **1961.**

Шилик К.К. Изменения уровня Черного моря в позднем голоцене / Автореферат кандидатской дисертации. — Л.: ЛГУ, **1975.**

Якобсон А.Л. Средневековые гончарные печи в районе Судака // КСИИМК — Вып. 60. **1955.**

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: Наука, **1979.**

Dubois de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie, et en Crimee. Paris vol. I-III. **1839.**

Kondurachi E. Ceramica // Histria. Monografie archeologica (Bucuresti). Vol.1. **1954.**

Minns E.H. Scythians and Greeks. — Cambridge. **1913.**

Recherches sur les amphores grecques. Bulletin de correspondance hellenique. Supplement XIII. Paris. **1986.**

Recherches sur la ceramique Byzantine. Bulletin de correspondance hellenique. Supplement XVIII. Paris. **1989.**

Henry S. Robinson. The Athenian Agora Pottery of the Roman Period. Vol. V. **1959.**

Scorpan C. Ceramica romano-bizantina de la Sacidava. Pontica VIII. **1975.**

Scorpan C. Contribution a la connaissnce de certains types ceramiques romanobyzantins dans l'sespace Istro-Pontique. Dacia. T. XXI. **1977.**

С. СОРОКОПУД, А.ФИЛИПЕНКО

О ПОДВОДНЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДКАХ в АКВАТОРИИ СЕВАСТОПОЛЯ в 1993-1994гг.

ABSTRACT
Kiev submadne swimming club (leader Stanislav Sorokopud) under the direction of collaborators of Chersonesus historical-archaeological park carried out inspection of a several bays on territory of contemporary Sebastopol. The results of these inspections are given in presented article.

В 1993 и 1994 году группа аквалангистов банка "АЖІО" (г. Киев) совместно с Херсонесским заповедником провела подводные погружения для ознакомления с исторической топографией и археологической ситуацией участков морского дна в акватории города Севастополя. Для передвижений использовались плавсредства яхтклуба и базы подводного спорта Черноморского флота. Базовый лагерь размещался на Северной стороне Севастополя на базе подводного спорта Черноморского флота.

Исследования носили разведочный характер. За время работ была осмотрена часть акватории морского дна в бухтах Соленая, Омега, Стрелецкая, Карантинная, Михайловская (Матюшенко).

Также произведены погружения у Херсонесского маяка, вдоль побережья между бухтой Омега (Круглая) и бухтой Стрелецкой, возле городища Херсонеса Таврического, у Константиновского равелина, у мыса Луккул и в Балаклавской бухте с прилегающей к ней акваторией.

Особое внимание уделялось поискам затопленной части сельскохозяйственных античных наделов Херсонеса на Гераклейском и Маячном полуострове. Были предприняты поиски затонувших судов и древних якорных стоянок. Из-под воды было поднято значительное количество обломков древней керамики и каменные якоря.

Колебания уровня Черного моря за последние 4000 лет, по представлениям разных авторов, значительно отличающиеся между собой по уровню амплитуды на каком-либо данном этапе, но в общем и в целом средняя амплитуда колебаний уровня за этот период составили шкалу между +2 и -10 метрами (Щеглов 1978). Аналогично нет единого мнения насколько был ниже уровень Черного моря к моменту греческой колонизации Северного Причерноморья. По мнению различных исследователей уровень Черного моря находился по отношению от -3 до -10 метров к современному и более, что отмечает все тот же А.Н.Щеглов (Щеглов 1978). В одной из последних работ приводится цифра -10 -12 метров (Бруяко, Карпов 1992).Остановимся на этой цифре. В результате дальнейших трансгрессий и регрессий уровень моря продолжал меняться и в настоящий момент принят за нулевую отметку. В ходе наших работ было подтверждено неоднократное изменение морского уровня и как следствие береговой черты. На прибрежном шельфе отмечены скалистые ступени, образующие подводные террасы с глубинными отметками 4-5, 10-12, 18-20 метров, выраженные скальными уступами.

При постепенном опускании побережья под воду, прибоем смывался почвенный слой и культурные напластования. Шторма уничтожали древние строения, раскатывали стены. Керамика и тесаные блоки перемалывались и обкатывались в полосе прибоя. Другая ситуация наблюдается в глубине бухт, куда морская волна проникает в меньшей степени, а рельеф дна более пологий. Кладки стен, керамические изделия и культурный слой оказавшийся под водой сохранились лучше.

Один из районов погружений находится у мыса Херсонес, который является оконечностью полуострова Маячный. В 20-30-х годах этого столетия здесь под руководством К.Э. Гриневича здесь проводились подводные исследования с целью обнаружения подводного города, о находке которого он сообщил в отчете о работах (Гриневич 1931).

Наши осмотры указанного им места дали отрицательный результат так как К.Э. Гриневич принял за развалы древних оборонительных стен и башен — подводные скалы. Длинное плоское возвышение естественного происхождения он отождествил с главной городской площадью. В процессе наших погружений к югу и юго-западу от маяка, там где К.Э. Гриневич помещает город, нами не найдено ни одного обломка древней керамики.

Другая ситуация наблюдается вдоль противоположного берега Маячного полуострова, обращенного к бухте Казачьей. Эта бухта, собственно, состоит из двух частей, разделенных мысом: Соленой (западная) и Казачьей (восточная). Наибольшая глубина бухты достигает 22 метров. В верховьях бухты Соленой в древности находилось соленое озеро, а большая часть современной бухты занимали заболоченные солончаки. В бухте Соленой в результате подъема уровня моря античные усадьбы оказались в зоне затопления и разрушения прибоем. На склоне морского дна, до глубины двух десятков метров к центру бухты, часто встречаются обломки древней керамики.

На мысу между бухтой Соленой и Казачьей находилась какая-то постройка. На прибрежной полосе, вдоль мыса, видны раскаты обработанных камней, кирпича, плинфы с клеймом, черепиц с вертикальным бортиком тонкого профиля. Возможно здесь находилось какое-то строение, принадлежавшее средневековому монастырю, который существовал на острове в глубине бухты Казачьей. Здесь же найден обломок амфоры эллинистического времени и фрагмент античной черепицы из красной глины с включениями пироксена. Встречаемые кирпичи сделаны из глины коричневых оттенков. Их размеры 23 х 10 х 3,3 см. Плинфа с клеймом сделана из глины светло-коричневых оттенков, черепок звонкий. Из аналогичной глины сделана черепица. Размеры

Сорокопуд С.О — керівник клубу підводного спорту м. Києва
Филипенко А.А — співробітник Херсонеського історико-археологічного заповідника

плинф 20 х 20 х 1,5 см.

По центру бухты Казачьей, на глубине 19-20 м обнаружены останки гидросамолета и штурмовика, а выше по склону Маячного полуострова сохранились остовы и листы обшивки от двух крупных барж. Большая часть этих трофеев попала сюда во время Второй Мировой войны.

В древности бухта Казачья была короче, и мореходы подходящие к ней, могли принимать ее вместе с бухтой Соленой за одну. В настоящее время внешний рейд бухты Казачьей и соседней с ней бухты Камышовой обозначены на морских картах как бухта Двойная. Сама Камышовая представляет особый интерес. Ее древнейшее происхождение, наряду с Казачьей, не вызывает сомнения. К сожалению, подводные работы в этой бухте затруднены существованием здесь торгово-рыболовецкого порта.

Следующей за Камышовой является бухта Омега (Круглая). Удалось установить, что в античное время бухта была намного мельче и представляла собой небольшой залив. Посреди бухты на глубине около метра находится банка (см. карту), которая раньше являлась островком или небольшим мысовым возвышением. Банка поднимается над дном на 2—4 метра. Состоит из выхода скалы и развалов камней, поросших водорослями. Между камней, на которых видны следы подтесов, часто встречаются обломки амфор и посуды. Определены дно раннесредневековой амфоры с круглым дном и волнистым рифлением и нижняя часть плоскоручной плоскодонной амфоры типа Саркел — IX — нач. XIвв. Возможно когда-то здесь находилась небольшая постройка. В глубине бухты морем покрыты остатки античной усадьбы, находящиеся на отмели по центру бухты. Глубина здесь всего 1-2 м. Таким образом, в верховьях бухты находится затопленная часть сельскохозяйственного надела и усадьба этого надела.

Участок между западным мысом бухты Круглая и бухтой Стрелецкой представляет собой скалистый берег, высотой до 6-7 метров, кое-где имеющий понижения. Берег подверженный эрозионным процессам и размываемой водой постепенно рушится в море. В понижениях рельефа находятся участки, где сохранились следы сельскохозяйственной размежевки Херсонеса и аграрных наделов. Часть из них оказалась под водой. Несколько межевых стен, следы построек и признаки античной усадьбы отмечены на берегу парка "Победа". В результате погружений изучен характер данного рельефа прибрежного шельфа, который на этом участке довольно сложный и представляет собой скалистые подводные барьеры, скальные желоба и каменистые косы уходящие как в море, так и проходящие вдоль берега. В этом районе существует несколько подводных глубинных течений, затрудняющих проведение поисковых работ и ориентирование под водой. В разных точках здесь отмечены находки обломков древней керамики, что указывает на активное судоходство в этом районе в античное и средневековое время. И хотя нам не удалось обнаружить следов затонувших кораблей, не исключено, что здесь могли сохраниться следы былых кораблекрушений .

За этим побережьем находится уютная Стрелецкая бухта. Наши осмотры охватили большую часть этой бухты и дали следующие результаты. В древности верховья бухты и часть берегов являлись сушей. Об этом говорят находки керамики вдоль уреза воды под водой. В верховьях бухты в 80-х годах отрядом Гераклейской археологической экспедиции Херсонесского заповедника были зачищены несколько межевых стенок и отмечены следы сельскохозяйственной усадьбы. У восточного берега бухты вблизи причалов ОВРа со дна неоднократно поднимали обломки эллинистических амфор и другой посуды (Туровский 1988).

Оконечности мысов, замыкающих бухту с востока (Федотов) и запада (Стрелецкий) представляют значительную опасность для судоходства. В древности, когда бухта была мельче и уже, у западного мыса в море уходила коса, находящаяся сейчас на глубине 4—7 метров. Длина этого подводного гребня около мили. В ходе погружений у восточного мыса нами обнаружены скопления керамики средневекового времени.

На западном берегу бухты находится небольшой выступающий мысок, у которого находится топливный причал. Здесь в 1974 году проходили подводные исследования (руководитель М.И. Золотарев). Тогда из-под воды у причала был поднят богатый археологический материал (Золотарев 1974, 1975, 1981). Причал стоит на подводной косе. Берег здесь спускается к морю двухметровой скальной террасой. На этой террасе нами выявлен культурный слой эллинистического — римского — средневекового времени, мощностью до 1 м. По всей вероятности, на берегу размещалась усадьба, а может и небольшое поселение, а у моря находился причал или небольшой порт. В ходе погружений у топливного причала удалось поднять на поверхность несколько десятков крупных фрагментов керамических изделий, часто выражающих археологически целую форму. Керамика рассеяна на площади около 100 м^2, вокруг каменного развала, находящегося на глубине 5-6 метров, прямо около причала. Найденные материалы дают широкую датировку в пределах III в. до н.э.

Наши осмотры охватили большие площади акватории морского дна вдоль побережья городища Херсонес. Особое внимание было уделено месту предполагаемого порта и его внешнего рейда. Со дна между западным мысом Карантинной бухты и подводной банкой у входа в эту бухту, было поднято значительное количество древней керамики. Чаще всего встречаются фрагменты амфор и других сосудов римского средневекового времени. В этом месте часто встречаются якоря различных типов и эпох. Это скорее всего была якорная стоянка. Нами подняты два каменных якоря.

Подводные погружения также были проведены в Михайловской (Матюшенко) бухте. В ходе погружений была обследована акватория между Михайловским и Константиновским равелинами. При этом были повсеместно найдены единичные мелкие фрагменты древней керамики не поддающиеся определению. Дно бухты, начиная с глубины 5-7 метров, сильно заилено. У восточного мыса, замыкающего бухту, были обнаружены, на глубине около 6 метров, фрагменты амфор средневекового времени, в частности, амфор с плоским дном, ленточной ручкой и воронкообразным горлом, типа Саркел, второй хронологической группы (конец X — начало XI вв).

Кроме указанных работ, в 1993 году было проведено разведочное погружение у мыса Лукул, где по некоторым данным находятся останки античного затонувшего судна. К сожалению, наши поиски не дали пока положительного результата.

В июле 1994 года при продолжении археологических разведок в зону осмотров входили следующие районы:

1. Балаклавская бухта с прилегающей к ней акваторией.

2. Мыс Виноградный и Голубая бухта.
3. Стрелецкая бухта.
4. У западного мыса Карантинной бухты.
5. У устья реки Бельбек.
6. Бухта Круглая и Михайловская.

Осмотры ограничивались поочередными попарными погружениями, в ходе которых мы старались осмотреть как можно большие участки дна. В этом сезоне найденные вещи (древняя посуда, якоря и т.п.) поднимались на поверхность за редким исключением.

1. Исследования в Балаклавской бухте.

Балаклавская бухта является последствием тектонического разлома. Начинается она узким входом между скалистыми мысами горы Кастрон и горы Метелено (Безымянной), шириной до 80-85м. Бухта врезана вглубь расщелины скального массива в северном направлении на расстояние до 450-500 метров. Минимальная ее ширина до 45 метров. Глубина 5 — 10 метров в верховьях, до 25 метров у пляжа и до 35 метров на горловине. В настоящее время бухта сильно заилена и замусорена, так что без землеотсосных работ археологические работы здесь малоэффективны. Интерес представляет прибрежная береговая терраса вдоль центральной набережной, где скорее всего в античное время мог размещаться порт Симболон, а в средние века Ямболи. Но пока у нас нет оснований для точной локализации античного пункта при бухте. Удобные места для населенного пункта и порта находятся также в верховьях бухты и в устье балочки, в низовьях урочища Доляни, на ее правом берегу. В самом урочище археологическими разведками открыто значительное античное население, при осмотрах которого в 1994 году нами собраны обломки синопских черепиц, амфор и пифосов времени не позднее III в. до н.э. Подземный материал бухты не богатый. Это горловина светлоглиняной узкогорлой амфоры конца II — половины III в. н.э., обломок тулова средневековой амфоры с желобчатым рифлением, два фрагмента поливной посуды XV — XVI столетия. Еще пара якорей у входа в бухту, осколки бутылок прошлого века.

2. Осмотры у мыса Виноградный и в Голубой бухте не выявили чего-либо примечательного в плане археологии.

Дополнительным осмотрам были подвергнуты отдельные участки акватории бухт Стрелецкой и Карантинной. За истекший год в бухте Стрелецкой у топливного причала на поверхность дна, в результате размыва грунта, выступили еще несколько десятков обломков древней керамической посуды. Несколько наиболее интересных фрагментов были подняты на поверхность. Часть обломков из этого места подбирается к тем что были подняты ранее.

У западного мыса Карантинной бухты было продолжено изучение места якорной стоянки, обнаруженной в 1993 году. Рельеф дна здесь довольно сложен и интересен. Вдоль берега на глубинах: 4-5, 10-12 и 18-20 метров здесь выделяются как бы скальные ступени. Особый интерес представляет гряда высоких — "жандармов", идущая как раз по линии от мыса к подводной банке, обозначенной знаком опасности. Как раз в районе этой косы были обнаружены свинцовые части от двух якорей римской поры. Здесь же были подняты отдельные керамические обломки изделий.

Погружения в Михайловской бухте и у Северной косы новых результатов не принесли.

Осмотры дна у устья реки Бельбек с целью поиска затонувшего судна с грузом амфор также положительных результатов пока не принесли.

Подводя итоги наших работ, еще раз отметим, что эти работы носили разведочный характер. В ходе этих работ частично осмотрена и изучена значительная часть акватории прибрежного шельфа побережья административной территории Севастополя. Работы охватывали малые и средние глубины от 5-10 до 30-35 метров. Собрана информация о настоящем состоянии памятников археологии, оказавшихся под водой в результате поднятия уровня моря. В ходе работ открыт ряд новых археологических объектов, таких как, комплекс на мысу между бухтами Соленая и Казачья, античный — средневековый комплекс на западном берегу бухты Стрелецкой, на территории складов нефтепродуктов у топливного причала. Найдена якорная стоянка у западного мыса на выходе Карантинной бухты. Наши работы стали очередным звеном периодических подводных исследований историко-археологического характера, проводимых в севастопольских водах с середины XIX в.

ЛИТЕРАТУРА

Бруяко И.В. Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря // ВДИ — вып 2. — **1992.**
Гриневич К.Э. Исследование подводного города в 1930-1931 гг. — М., **1931.**
Золотарев М.И. Отчет о раскопках // НА ИА АН Украины. — К., **1974, 1975, 1981.**
Туровский Отчет о раскопках // НА ИА АН Украины. — К., **1988.**
Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л.: Наука, **1978.**

І.ПІОРО

ГОТИ В ГІРСЬКОМУ КРИМУ

ABSTRACT

The problem of the Crimean Goths is one of the most popular in the history of the Northern Black Sea coast. The works of many scientists of the 19th-20th centuries were devoted to its decision.

The history of the Crimean Goths is indissoluble connected with the ethnic processes which proceeded in Europe in the 1st millennium A.D. The ancient authors (Ammianus Marcellinus, Zosimus, Iordanes, Agathias Myrinaeus, Stephanus Byzantius, Johannes Zonaras and others) testified the advancement of various Germanic tribes to the South. The biritual burial-graunds of the Cherniakhovs ka culture (the 3d-mid. - 5th cent. A.D.) in northern Black Sea coast are the archaeological reflection of the multi-ethnical Gothic Union. Germanic cremations, Sarmatiane and Alaniane graves become localized in the burial-graunds together. Such cemeteries (the state farm "Sevastopolic" , the Black River, the Belbek I and others) were opened in the Crimea not far from Chersonesos. Besides that, the finds of the Cherniakhovs ka culture as the indication on the direction of the penetration of the population were found in the graves of Sarmatiane and Alaniane burial-graunds on the territory from the delta of the Danube to the Lower Don. This group of the monuments includes such burial-graunds as Inkerman, Mangush, Red Poppy, Mangup, Ternovka, Ozerne III, Druzne, Perevalne, Neizats and others in the Southwestern Crimea. The cemeteries wits the Germanic cremations (Ai-Todor, Chatirdag, Upper Oreanda, Parthenit) were opened on the south coast of the Crimea.

Under influences of the Christianity the cremations completely disappeared in the second half of the 5th cent. The Alaniane traditions has dominated on the burial-grounds in the Crimean mountains and South coast during early Middle Ages. However, the typical Gothic ethnographical traits in the details of female costumes of the second half of the 6th-7th centuries were discovered in the graves on many cemeteries (Suuk-Su, Arteck, Koreis, Simeiz, Luchiste, Skaliste, Chufut-Kale, Bashtanivka, Aromat, Eski-Kermen, Ternovka and others).

The record about the Gothic region Dori which was fortified with the "long walls" by the emperor Ustinian is contained in the work of Procopius Caesariensis. The remnants of the "long walls" were found in gorge Karalez to the north from Mangup (Dory-Doros) which was the political center of the Gothic region. The settlement and the burial-ground of the period from the 6th to the 10th centuries which belonged to the Goths-Federates were opened near the "long walls". The burial-grounds of the Goths-Federates were opened in the slopes of Mangup too.

The information about Germanic language of the Crimean Goths is contained in the works of the authors of the 13th16th centuries (Rubruck, Barbaro, Busbeck). So, the conception of the Crimean Goths is based on the facts of the various groups of the sources.

Проблема кримських готів, мабуть, одна з найпопулярніших в історії Північного Причорномор'я. Її вирішенню присвячували свої праці такі відомі в минулому вчені, як Ф.Брун (Брун 1874), В.Томашек (Tomashek 1881), Ю.Кулаковський (Кулаковский 1906: 54, 67-69, 120-122, 127), А.А.Васильев (Vasilev 1936) та ін. Проте, їхні дослідження будувалися переважно на письмових джерелах. Археологічні ще не були в достатній мірі виявлені та розроблені. В часи ж Радянської імперії, починаючи з 30-х рр., вивчення історії стародавніх германців в Східній Європі суворо заборонялося. Не минуло це лихо і кримську історію. Замість наукових досліджень підтримувалися відверті фальсифікації, на яких науковці робили собі кар'єру та всіляко засмічували і без того тенденційну радянську історичну науку (Надинский 1951: 43, 45-48; Рыбаков 1952). Традиційний жах перед правдою протягом тривалого часу примушував кримських археологів вдаватися до перекручень історії, що відбилося, зокрема, на появі в 60-70 рр. штучної концепції обмеженої локалізації Готії — лише на вузькій смузі Південного берега Криму (Соломоник, Домбровский 1968; Веймарн 1971), аргументація якої неодмінно супроводжувалася критикою наукових поглядів петербурзьких (ленінградських) вчених. Й лише наступні покоління дослідників повністю повернулися до об'єктивного висвітлення проблеми (Кропоткин 1978; Пиоро 1973; 1976; 1990; Мыц 1987: 60-61; Айбабин 1987: 187-194; 1990: 64-72; Айбабин, Герцен, Храпунов 1993: 214-215; Kazanski 1991: 118-128; Сидоренко 1994; Герцен 1994; Храпунов 1995: 72-76), тим більше, що в останні десятиліття було накопичено величезний археологічний матеріал, який дозволив конкретизувати дані письмових джерел.

Вивчення історії кримських готів неможливе без розгляду етнічних процесів, що проходили в Європі в I тисячолітті н.е. Просування на південь внаслідок перенаселення великої кількості германських племен охоплювало і територію сучасної України. Повідомлення про ці події збереглися в творах стародавніх авторів. Найбільше їх про готів, які ще в першій половині III ст. досягли Причорномор'я (Iordan. Get.: 28, 38-42; Stephan. Byz.: 212, 8) й оселившись тут, очолили великий різноетнічний союз племен, що досяг найбільшої могутності за короля Германаріха, включивши *"всі племена Скіфії та Германії"* (Iordan. Get.: 118-120). Відлуння тих далеких часів збереглося навіть в середньовічному скандинавському епосі (Херварасага, Старша Едда). Переддержавне об'єднання остроготів проіснувало до гуннської навали 375 р. (Ammian Marcellin., XXXI, 3, *1-2)* й, на думку багатьох вчених, залишило по собі черняхівську культуру. Найбезперечніший доказ входження германців до складу її носіїв — це знахідки рунічних написів на глиняному посуді та пряслах (Тиханова 1976; Кухаренко 1980: 69; Рикман 1975: 324).

Крім готів, джерела зберігають назви інших

Піоро І С. — к. і. н., ст. науковий співробітник науково-дослідної частини Київського університету імені Тараса Шевченка.
(Доповідь, представлена на Міжнародну конференцію "Наука і культура між словянськими і німецькомовними світами як чинник оновлення Східної та Південно-Східної Європи", Київ, 25-29 травня 1995 р.).

племен північно-західного походження, що в ті ж часи перебували в Північному Причорномор'ї. До них відносяться борани (Zosim, I, 31-33, 42), що згадуються також разом з готами (Gregor. Thaumaturg. Epist., 40), герули (Iordan. Get., 118-119; Zosim., I, 42; Treb. Pollion. Claud., 6) та уругунди-буругунди (Agath. Hist., V, 11). В працях деяких авторів (Полліон, Зосім, Зонара та ін.) ці загони часто виступали під загальною назвою "скіфи", давнім синонімом терміну "варвари". Зонара завжди користувався таким умовним найменуванням германських племен, наприклад, повідомляючи про їхній похід суходолом на Боспор на початку 50-х рр. III ст. (Zonar. Ann., XII, 21).

Для періоду "військової демократії", яку переживали зазначені народи, були притаманні війни та грабіжницькі походи. Більшість повідомлень стародавніх авторів, що містять наведені етнічні назви, саме присвячено цим подіям. Від військових нападів племен готського союзу потерпав античний світ (Ременников 1954; Буданова 1990: 82-103). З ними пов'язані численні руйнування античних міст та селищ Північного Причорномор'я сер. III ст., розгром пізньоскіфського царства в Криму та проникнення готів на півострів.

Археологічним відображенням розселення племен готського союзу в Північному Причорномор'ї вважається розповсюдження тут пам'яток черняхівської культури. Черняхівські біритуальні могильники (Фурмановка, Вікторовка, Коблеве, Каборга IV, Городок та ін.), в яких чітко виділяються сармато-аланські та германські риси поховального обряду, досліджено від дельти Дунаю до правого берега Бугського лиману (Магомедов 1987).

Різноетнічні дружини, що в наслідок так званих готських воєн потрапили на Кримський півострів, залишили по собі могильники сер. III — першої пол. V ст. Біритуальні некрополі досліджено в Херсонеській окрузі: на території радгоспу "Севастопольський", Чорноріченський, Бельбек I та ін. Крім великої кількості підбійних могил, склепів-катакомб, плитових могил, могил з заплічками та інших сармато-аланських поховальних споруд, в них виявлені поховання, справлені за обрядом кремації. На території радгоспу "Севастопольський" відкрито 29 кам'яних ящиків з поховальними урнами та 398 урн в полі. Деякі з них мали кам'яну обкладку. Шийки урн були перекриті мисками та уламками посуду. За урни найчастіше правили античні амфори та глеки, урни-посудини та кам'яні оссуарії херсонеського виробництва. Вплив Херсонесу відбився також в наявності дитячих поховань в амфорах.

Досить-таки близький за типом поховань був Чорноріченський могильник, що розташований на протилежному боці р.Чорної. В ньому виявлено 34 тілоспалення в урнах-амфорах та ліпних горщиках. Кам'яні конструкції (огорожі, вимостки, перекриття плитами) зафіксовано в 7 похованнях. В одному випадку урна була поставлена догори дном.

В біритуальному могильнику Бельбек I, біля гирла р.Бельбек знайдено 3 тілоспалення в невеликих ямках.

На відміну від пам'яток Херсонеської округи, в синхронних могильниках Південного берега Криму типових сарматоаланських комплексів не виявлено. В Ай-Тодорському некрополі, серед 37 могил відкрито сім груп поховальних конструкцій: 15 урнових тілоспалень в невеликих відкритих ямах, 6 урнових тілоспалень під кам'яними закладами в одній та двох посудинах, урнове тілоспалення, обкладене плескатими каменями зі слідами обробки, 11 безурнових тілоспалень, в яких кальциновані кістки складено суцільно, 2 тілоспалення, вкриті мискою та стінкою амфори, тілопокладення під кам'яною вимосткою та колективне тілопокладення зі слідами ритуального розчленування мерців. Майже всі шийки урн, так само, як і в інших могильниках з тілоспаленнями, були перекриті мисками, денцями амфор, цеглою та камінням.

В Чатирдагському могильнику досліджено вже більше 60 урнових в амфорах та безурнових тілоспалень, що розміщувались в невеликих кам'яних ящиках, під закладами та в полі. Майже всі урни та посудини-приставки, як і на Ай-Тодорі, були розбиті в давнину. Особливий інтерес викликають знахідки речей, що були ритуально зіпсовані: зігнуті довгий залізний меч, наконечник списа, ніж, шило, монета, обламана голка, розбиті осілки, розігнута пряжка, зламані браслети та обручка. Крім ділянок з похованнями, досліджено площадку для тризни, а також — унікальний для Криму і всієї Південно-Східної Європи невеликий кам'яний курган, в якому знайдено амфори кінця III — IV вв.

Нещодавно відкрито ще два могильники типу Ай-Тодор: у Верхній Ореанді та Партеніті.

Особливості розглянутих конструкцій могил з тілоспаленнями як в Південному, так і в Південно-Західному Криму (обкладка урни камінням, розміщення урни на кам'яній вимостці, кам'яні заклади, перекриття шийки урни, розміщення урни догори-дном, наявність посудин-приставок), У сукупності з зафіксованими рисами поховального обряду, а саме: складання в урну чи яму кальцинованих кісток разом з рештками поховального вогнища та речами, що побували у вогні, посипання урни залишками вогнища з обгорілими уламками посуду, ритуальне псування речей поховального вжитку, — в різному співвідношенні характерні для пам'яток пізньоримського часу Скандинавії, вельбарської, пшеворської та черняхівської культур (Nylen 1956: 105, 109, 122, fig. 19, 20 a, 20 в, 25; Albrectsen 1968: 31, 154, fr. 53; Hachmann 1970: 219-450; Могильников 1974: 142-149, 161-162; Кухаренко 1980: 24-25, 28-29; Свєшніков, Смішко 1961: 102-103; Никитина 1974; 5-132; 1985: 60-77; Кравченко 1983: 45, 49-51; Седов 1979; 68, 72-73, рис. 13, *6*, 37; Рикман 1975: 267-270) й, напевно, можуть бути пов'язані з германцями. Разом з тим, слід зауважити, що загальна назва "готи" поширювалася на всі племена, які входили до союзу, та їх нащадків. Відомості про їх етнічний склад, крім перелічених пам'яток ай-тодорського типу та біритуальних некрополів, надають сармато-аланські могильники III — першої половини V ст. Північного Причорномор'я (від пониззя Дунаю до пониззя Дону), включаючи Східний Крим (Заморське) та Південно-Західну частину півострова (Інкерманський, Мангуш, Червоний Мак, Мангуп, Терновка, Озерне III, Дружне, Перевальне, Нейзац та ін.). До складу їх поховального інвентаря, крім виробів античних майстерень, якими "варвари" широко користувалися, потрапляючи в середовище з розвинутим товарним виробництвом, входили поодинокі речі черняхівської культури, які, між іншим, можуть вказувати на напрямок проникнення населення в Крим. Аланське населення, що залишило цю групу поховальних пам'яток, напевно, існувало під узагальненою назвою "готи" і генетично передувало мешканцям гірського Криму, яким належали ранньосередньовічні могильники IV-IX вв. типу Лучистинського, Скалистинського та ін.

В похованнях різних за характером кримських могильників зазначеного часу знайдено різноманітний кружальний посуд черняхівського типу: трьохручні вази, біконічні миски, кубки та келихи. Привертають також увагу знахідки умбонів так званих римсько-германських типів (Бельбек I, Озерне III, Ай-Тодор, Чатирдаг, Керч), бойових сокир-франциск (радгосп "Севастопольський", Мангуш, Ай-Тодор, Чатирдаг), уламків черняхівських кістяних багаточасткових гребенів (Терновка, Скалисте, Херсонес, Керч), бурштинових грибоподібних підвісок (радгосп "Севастопольський", Чорноріченський, Дружне, Херсонес), залізних відерцеподібних підвісок (Ай-Тодор, радгосп "Севастопольський"), кістяних пірамідальних підвісок з циркульним орнаментом (Скалисте, Керч), черняхівських металевих фібул різних типів (радгосп "Севастопольський", Чорноріченський, Інкерманський, Дружне, Скалисте, Заморське, Херсонес, Керч). Особливе значення мають знахідки двочленних підв'язних фібул т. зв. скандинавських типів: однієї — з характерним зернистим кільцем (радгосп "Севастопольський"), іншої — з декоративною кнопкою на голівці (Скалисте), та підвісок у вигляді сокирок — "молоточків Тора" (Завітне, Дружне, радгосп "Севастопольський", Херсонес).

Час проникнення племен готського союзу на Кримський півострів встановлюється за скарбами антонініанів швидкого накопичення, що були залишені варварами-грабіжниками. Один з таких скарбів знайдено біля с. Долинне Бахчисарайського району (Пиоро, Герцен 1974). Він закінчується монетами Деція Молодшого і включає до свого складу срібну фібулу дунайсько-дакійського типу з трьома декоративними кнопками. Мабуть цей скарб був здобиччю, що захопили "варвари" після успішного завершення війни 250-251 рр. на Дунаї, де проти Риму виступали готи, карпи, сармати та ін. За Дексипом, все це були *"скіфи, що звуться готами"* (Dexipp, Fr. 15)

Не виключено, що розташування могильників пізньоримського часу в Херсонеській окрузі та на Південному березі Криму — від Ай-Тодору до Алуштинської долини — свідчить про сприяння з боку Херсонеса і Рима розселенню готських дружин в стратегічно важливих місцях з метою використання їх в якості федератів.

Пізньоантичний автор V ст. ПсевдоАрріан локалізує на чорноморському узбережжі — *"від Синдської гавані до гавані Пагри"* — народ під назвою *"евдусіани, що розмовляють на готській чи таврській мові"* (Anon. Peripl. Eux., 63). Мабуть йдеться про готів з Таврики, тому й згадується так звана таврська мова. Невеличке германське плем'я евдусіїв-евдосів, що мешкало в південній частині Ютландського півострова, було відоме Юлію Цезарю (Caesar. De bell. Gall., 51) та Корнелію Тациту (Tacit. Germ., 40). В скандинавських могильниках римського часу дослідники знаходять найбільше спільних рис з пам'ятками ай-тодорського типу (Казанский 1991: 57). Спорідненість кримських готів з евдусіанами Анапсько-Геленджикського узбережжя в деякій мірі підтверджується повідомленням Прокопія Кесарійського про переселення (приблизно в другій пол. V ст.) готів-тетракситів з Східного Криму разом з гунами-утігурами на протилежний берег Керченської протоки (Procop. De bell. goth., IV, 5, 18-22), хоч тут згадується окрема від населення Гірського Криму, самостійна група готів.

Готам Південно-Західного Криму присвячено уривок з іншої праці Прокопія Кесарійського "Про будови", в якій докладно описано діяння Юстініана I по спорудженню та ремонту всіх прикордонних укріплень Візантії, у тому числі — про будівництво "довгих стін" в *"області на імення Дорі, де з давніх часів живуть готи, ... що були союзниками римлян; вони разом з ними ходять на війну проти їхніх ворогів, завжди, коли імператор цього побажає"* (Procop. De aedif., III, 7, *13-17)*. Область Дорі впевнено локалізується в ПівденноЗахідному Криму, де виявлено залишки "довгих стін" середини VI ст. (Сидоренко 1991: 114-115). Потужна двопанцерна стіна з забутовкою, побудована з великих квадрів у візантійських традиціях, сягає у довжину понад 150 м і перетинає балку Каральоз (Вартова), захищаючи прохід в долину з північного боку гори Мангуп, на якій знаходився одноіменний політичний центр готської області — Дорі-Дорос. Понтійський «oppidum Dori» згадується ще на початку VI ст. Прісцианом (Priscian Grammatic. VI, 1, VII, 1). Його найбільш ранні укріплення — відрізки стін, що перетинали балки та легкодоступні місця на схилах гори Мангуп, ймовірно, як і "довгі стіни" споруджувалися (принаймі, почали споруджуватися) в VI ст., за часів будівничої діяльності Юстініана I (Герцен 1984: 12-13). До речі, єдиний в Криму будівельний напис цього імператора знайдено саме на Мангупі. Будівництво великої мангупської базиліки, відповідно до її типу, також датується часом не пізніше середини — другої половини VI ст., так само як і спорудження невеличкого християнського храму на Тешклі-буруні. Не виключено, що синхронно з обороною Дорі, Дороса, за єдиним планом в гірській Таврициі будуються й інші візантійські фортеці: Каламіта в Інкермані, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Сюрень, Бакла, що повинні були функціонувати в системі прикордонних укріплень імперії, на землях сусідніх залежних народів.

Багато ранніх середньовічних могильників готів-федератів виявлено на території Південно-Західного та Південного Криму. Обряд тілоспалення під впливом християнства повністю зникає в V ст. В ранньосередньовічних могильниках панують сармато-аланські риси на основі обряду тілопокладення, що може свідчити також про поступову асиміляцію готів, за умов збереження узагальнюючої назви "готи" для всього населення. Кладовища християнського часу, як правило, виникають на нових місцях. Лише в Чорноріченському могильнику продовжували ховати в VI ст. Генетична наступність між населенням пізньоримського та ранньосередньовічного часу, крім Чорноріченського могильника, простежується і в інших пам'ятках Херсонеської округи. Так, в могильнику Сахарна Голівка зафіксовано характерне для цього району значне переважання підбійних могил, а також наявність дитячого поховання в амфорі V-VI ст. і такої самої амфори, обкладеної невеликими плитами (Борисова 1959: 181, рис. 6; Вейрман 1963: 62, рис. 17). До речі, це кладовище знаходилося всього в 0,5 км від могильника на території радгоспу "Севастопольський". В балці Каральоз, на південь від "довгих стін", біля ранньосередньовічного поселення з базилікою досліджено могильник VI - X ст., де разом з підбійними могилами та склепами-катакомбами виявлено поховання в амфорах (Сидоренко 1991: 114-115), що дозволяє генетично пов'язати і цю пам'ятку з біритуальними некрополями округи Херсонесу, родючої області — долини р. Чорної, *"де з давніх часів живуть готи"* (Procop. De aedif., III, 7, 18). В останні роки декілька готоаланських могильників ранньовізантійського часу, що скоріш за все були залишені федератами, виявлено на

схилах Мангупа.

В багатьох ранньосередньовічних могильниках Південного та Південно-Західного Криму (Суук-Су, Артек, Кореїз, Сімеїз, Лучисте, Скалисте, Чуфут-Кале, Баштанівка. Аромат, Ескі-Кермен, Терновка та ін.), не зважаючи на переважання сарматоаланських рис, в непограбованих жіночих похованнях присутні деталі святкового вбрання: широкий пояс з великою орлиноголовою чи ромбічною пряжкою, часто в комплексі з парними двопластинчатими, пальчатими або зооморфними фібулами на плечах, — що було притаманне тільки готам (Амброз 1968). Таким чином, кримські готи, що проникають на півострів в пізньоримський період під час грабіжницьких походів, оселилися тут, перетворившись в союзників Херсонеса та Рима, і в тій самій якості федератів продовжували існувати в раннє середньовіччя. Назва їхнього міста Дорі, яка поставлена поруч зі згадкою Херсона, та "область готів" присутні в переліку, що був складений так званим Равеннським Анонімом в кінці VII ст. (Ravenna. Anon. Cosmogr., IV, 3, 5). В актах Трульського п'ятого-шостого соборів в Константинополі (692 р.) згадується *"Георгій — єпископ Херсона хори Дораса"* (Mansi. Sacror. concilior. collect. XI, 992). В "Бревіарії" Нікифора та "Хронографії" Феофана під 704/705 рр. описується втеча візантійського імператора Юстініана II з Херсона в Дорос, причому у Нікифора *"вартове укріплення Дорос"* розміщене в *"готській області"* (Чичуров 1980: 39-40, 62-63, 155, 163). В "Житії Іоанна Готського" йдеться про антихазарське повстання в гірській Таврициі 787 р., в ході якого на певний час була звільнена від хазар фортеця Готії Дорос, та Іоан *"зі своїми людьми"* оволодів Клісурами (Житие... Иоанна 1883: 29). Ймовірно, що в "Житії" висвітлюється вузьколокальний конфлікт, що охоплював Дорос-Мангуп та згадане укріплення в балці Каральоз перед Доросом.

За часів хазарського протекторату, в кінці VIII — на початку IX ст., складається самостійна Готська єпархія, що номінальне проіснувала до XVIII ст. (Герцен, Могарычов 1991: 121).

Узагальнюючий етнонім "готи", "держава готів" та географічна назва "Готія" вживалися протягом всього середньовіччя (лист архієпископа Китаю Джованні Монтекорвіно вікарію францисканського ордену від 8 січня 1305 р.; папська булла 1333 р. про призначення єпископа в Херсон; нотатки про мандри Іоганна Шильтбергера 1394-1427 рр.; угода 1380/81 р. між татарами та генуезцями про передачу останнім узбережної Готії; "Устав для генуезьких колоній" 1449 р.; Трапезундська хроніка Михайла Панарета під 1426 р.; Трактат 1517 р. "Про дві Сарматії" краківського каноніка Матвія з Мєхова та ін.), але найбільшої уваги заслуговують повідомлення про мову готів, яка може правити за основну етнічну ознаку. Так, з донесення 1253 р. ченця Вільгельма Рубрука, посланця французького короля Людовика IX до великого монгольського хана згадується, що *"між Керсоною та Салдайєю існують сорок замків, майже кожен з них мав особливу мову; серед них було багато готів, мова яких німецька (германська)"* — teutonicum (Рубрук 1911: 68). Про те, що кримські "готи розмовляють по-німецьки" розповідає у своїх спогадах про подорож в Тану (1436-1452 рр.) політичний діяч Венеціанської республіки Іосафат Барбаро. В цьому він переконався, оскільки з ним був його *"слуга-німець; вони (готи) з ним розмовляли, і цілком розуміли один одного... Завдяки сусідству готів з аланами виникла назва готалани... Внаслідок змішування одного племені з іншим, вони й називають себе готаланами"* (Барбаро 1971: 157). І, нарешті, цікаву інформацію в середині XVI ст. залишив Бусбек, посол германського імператора Фердинанда в Турцію, який, засвідчуючи що столиця кримських готів була на Мангупі, записав 68 слів їхньої мови, наприклад: «broe» — хліб, «ada» — яйце, «shlipen» — спати, «fider» — чотири, «mine» — луна, «mycha» — меч, «kommen» — йти і т.д. (Топоров 1983: 236-241).

Таким чином, присутність готів-германців в Кримському конгломераті — це факт доведений. Їхніх нащадків, мабуть, можна було б шукати серед місцевих жителів гірського Криму, якби такі збереглися. Але, як кажуть, не судилося. Ще в 1778 р., за наказом Катерини II кримських християн (тих, хто завчасно не перейшов в іслам) було переселено на узбережжя Азовського моря, де й досі проживають так звані маріупольські греки. До речі, серед мешканців с. Константинополь (був. Фуни) на Маріупольщині, яке засноване переселенцями з південно-кримського селища Фуни-Демерджі (суч. Лучисте), з давніх часів дуже поширене прізвище "Халангот", що, скоріш за все, походить від етноніма готалани або аланготи (лат. Halangothi).

В часи існування Кримського ханства проходив закономірний процес навернення до ісламу місцевого населення, що отримало назву "гірські татари", "тати". Однак в їх середовищі продовжують зберігатись певні християнські традиції, зокрема, в поховальному обряді. Під час дослідження кладовищ гірських татар відносно часто зустрічаються поховання в трунах з західною орієнтацією небіжчиків, положенням кистей рук на грудях й т. ін.

Серед різноманітних типів жител кримських татар в гірських селах Бахчисарайського району увагу дослідників привертали типові "північні" будинки зі зрубленими стінами, що були зв'язані брусками, які мали назву "разан" ("разна"), відповідне готському слову "razn" - "будинок" (Куфтин 1925: 20, 23, 51). Що ж стосується зовнішності гірських татар, то, за спостереженнями дослідників, багато з них виділялося нордичним типом та фізичним складом (Кулаковский 1906: 127). Проте, після депортації корінного населення Криму 1944 р., що була вчинена вже Радянською імперією, ці спостереження практично не можуть бути перевіреними.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А.И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII вв. н.э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н.э. — VII в. н.э. — К., **1987**. — С. 164 - 199.

Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, — Вып. 1. — **1990**. — С. 3 - 86.

Айбабин А.И. Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные проблемы этнической истории Крыма / / Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.—Вып. 3.— **1993**.— С. 211-222.

Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI-VII вв.) // Краткие сообщения Института археологии АН

СССР. — Вып. 113. — **1968.** — С. 10 - 23.

Барбаро Иосафат. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Пер. Е.Ч.Скржинской. — Л., **1971.** — С. 113 - 187.

Борисова В.В. Могильник у высоты "Сахарная головка" // Херсонесский сборник. — Вып. 5. — **1959.** — С. 169 - 190.

Брун Ф. Черноморские готы и следы их долгого пребывания в Южной России // Записки Академии Наук. — Т. 24.— **1874.**— С. 1-55.

Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., **1990.** — 232 с.

Веймарн Є.В. Археологічні роботи в районі Інкермана // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. 13. — **1963.** — С. 15 - 89.

Веймарн Є.В. Одне з важливих питань ранньосередньовічної історії Криму // Середні віки на Україні. — К., **1971.** — Вип. 1. — с. 51 - 65.

Герцен А.Г. Система оборонительных сооружений Мангупа: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. — Л., **1984.** — 21 с.

Герцен А.Г., Могарычев Ю.М. О возникновении готской епархии в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, **1992.** — Вып. 2. — С. 119 - 122.

Герцен А.Г. Мангуп — крепость федератов // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье: IV-IX вв.: Тез. Докладов научной конференции. — Симферополь, **1994.** — С. 10 - 11.

Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готии / Пер. А.Никитского // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, **1883.** — Т. 13. — С. 25 - 34.

Казанский М.М. О происхождении могильников типа Ай-Тодор // Проблемы истории Крыма: Тез. докладов научной конференции. — Вып. 1. — Симферополь, **1991.** — С. 56 - 57.

Кропоткин В.В. Черняховская культура в Северном Причерноморье // Проблемы советской археоологии. — М., **1978.** — С. 147 - 163.

Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. — К., **1906.** — 145 с.

Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. — М., **1980.** — 128 с.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., **1987.** — 112 с.

Могильников В.А. Погребальний обряд культур III в. н.э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н.э.— I тысячелетия н.э.—М.,**1974.**—С.133-225.

Мыц В.Л. Могильник III — V вв. н.э. на склоне Чатырдага // Материалы к этнической карте Крыма VII в. до н.е. — VII в. н.э. — К., **1987.** — С. 144 - 164.

Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Симферополь, **1951.** — Ч. 1 — 232 с.

Никитина Г.Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячилетии до н.э. — I тысячелетии н.э. — М., **1974** — С. 5 - 132.

Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., **1985.** — 209 с.

Піоро І.С. Етнічна належність Ай-Тодорського могильника // Вісник Київ. ун-ту. Серія історії. — К., **1973.** — № 15. — С. 92 - 99.

Пиоро И.С., Герцен А.Г. Клад антонинианов из с. Долинное Крымской области // Нумизматика и сфрагистика. — **1974.** — Вып. 5. — С. 81 - 90.

Пиоро И.С. Готы в юго-западном Крыму // Открытия молодых археологов Украины: в 2 ч. — К., **1976.** — Ч. 2. — С. 6 - 8.

Пиоро И.С. Крымская Готия / Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье. — К., **1990.** — 200 с.

Ременников П.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке. — М., 1954. — 148 с.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., **1975.** — 336 с.

Рубрук Вильгельм де. Путешествие в восточные страны в 1253 гг. // *Плано Карпини Иоан де.* История Монголов; *Рубрук Вильгельм де.* Путешествие в восточные страны /Пер. А.И.Малеина. — СПб., **1911.** — С. 65 - 178.

Рыбаков Б.А. Славяне в Крыму и на Тамани: Тезисы доклада... на сессии по истории Крыма.— Симферополь: Крымиздат., **1952.**—15с.

Свешников І.К, Смішко М.Ю. Могильник III-IV ст. н.е. у с. Дитиничі Ровеньської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — К., **1961.** — Вип. 3 — С. 89 - 114.

Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., **1979.** — 158 с.

Сидоренко В.А. "Готы" области Дори Прокопия Кесарийского и "длинные стены" в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, **1991.** — Вып. 2. — С. 105 - 118.

Сидоренко В.А. Федераты Византии в Юго—Западном Крыму (последняяя четверть III — начало VIII вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. — Спб., **1994.** — 21 с.

Соломоник Э.И., Домбровский О.И. О локализации страны Дори //Археологические исследования средневекового Крыма.—К., **1968.**— С. 14-44.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., **1983.** — 151 с.

Тихонова М.А. Следы рунической письменности в черняховской культуре // Средневковая Русь. — М., **1976.** — С. 11 - 17.

Топоров В.Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балтославянские исследования. — М., **1983.** — С. 227 - 263.

Храпунов И.Н. Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы. — Симферополь, **1995.** — 84 с.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора (тексты, перевод, комментарий). — М., **1980.** — 216 с.

Albrectsen E. Fynske jernaldergrave. — Odense, **1968.** — T. 3 (Ingre romersk jernalder). — 339 s.

Hachmann D. Die Goten und Scandinavien. — Berlin, **1970.** — 584 s.

Kazanski M. Les Goths (I ez — VII e apres J.C.). — Paris, **1991.** — 148 p.

Nylen E. Die jonfere vorrmische Eisenzeit Gotlands. — Stokholm, **1956.** — 560 s.

Tomaschek W. Die Goten in Taurien. — Wien, **1881.** — 75 s.

Vasilev A.A. The Goths in the Crimea. — Cambridge, **1936.** — 282 p.

О. КОМАР

САРМАТИ ПОРОССЯ ТА «ПІВДЕННА» ГІПОТЕЗА ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

ABSTRACT

The paper is devoted to the critical examination of the hypothesis about Sarmatian origin of the tribe Ros. Its existence in the Ros river area is the basic hypothesis of the so called south origin of Rus theory. The paper considers the group of Sarmatian burrials in the Ros area (right bank of middle Dniper region) which to authors thought is correlated with the Sarmatian tribe Roxolans. This fact seems to be an argument for the Sarmatian origin of Ros, but analysis of archeological data and written sources have led us to the contrary assertion. The Roxolans had appeared in the Ros river area at the beginning of the 1th century A.D. and migrated to the Lower Danube by the end of the century. The supposition that the part of Roxolans had stayed on this territory and was assimilated by Slavs cannot be pro ved by any facts.

Traditional correlation Ros with Rosomons of Jordanes and Hros of Pseudo-Zaharias Rhetor is based on the mistaken understanding of those names as ethnonyms. The linguistic analysis shows that rosomon is a Gothic word ros-man - horseman that was synonym to the word nomad, m a Gothic legend inserted in the text of Jordanes this word substituted name Alans. The Hros from the text of Pseudo-Zaharias Rhetor cannot be connected with Slavonic tribes either, because it is Syrian adaptation of the Greek heros. So neither archaeological data no written sources confirms the existence of the tribe Ros before the 9th century A.D.

"Війна Півночі і Півдня" навколо питання походження Русі, що продовжується вже протягом двох з половиною століть, схоже, ще дуже далека від завершення. Як справедливо зауважив О.Й.Пріцак, єдиною причиною, чому вона точиться й досі, є слабкість аргументів обох сторін (Pritsak 1981: 6). Сьогодні спостерігається зростання авторитету нарешті звільненої від ідеологічних утисків неонорманістичної теорії, що, проте, лише стимулює антинорманістів до активніших пошуків предків русів серед місцевих скіфо-сарматських племен. Хронологічна лакуна при цьому заповнюється схемою Б.О.Рибакова: росомони — hros — роси, де первісне "рос" походить від назви р. Росі (Рыбаков 1982: 73-90). На жаль, ця гіпотеза побудована більше на непохитних автохтоністичних переконаннях дослідника, ніж на реальних фактах, за що вона неодноразово піддавалася нищівній критиці в літературі. Однак прихильників структурального підходу вона цілком задовольняє, оскільки достовірність всієї структури, за їх логікою, може бути доведена існуванням так званої "невідомої ланки" (missing link) — надійно засвідченого в джерелах народу, пов'язаного з Пороським регіоном.

У центрі пошуку цієї "невідомої ланки" в українських вчених все частіше опиняються сарматські племена, зокрема роксолани, під впливом у країно-польської літописної традиції пов'язані з русами ще батьком антинорманізму М.В.Ломоносовим. Цю гіпотезу успадкувала російська історіографія XIX ст. (Д.Іловайський), в той же час в іноземній історіографії кінця XIX ст. були висловлені гіпотези про зв'язок між роксоланами, росомонами Йордана, hros Псевдозахарії та росами. Зокрема схему: росомони — hros — роси вперше запропонував Й.Маркварт, який, однак, вважав "росомони" епічною назвою герулів (огляд історіографії див.: Грушевський 1991: 143-144, 607, 611-612). На жаль, ця література досить швидко стала важкодоступною (як, проте, і її критика), що примусило радянських післявоєнних вчених починати пошуки в тому ж напрямку практично з нуля.

Сплеск войовничого антинорманізму після 2-ої світової війни був зумовлений об'єктивними політичними й психологічними причинами, тому знаходить виправдання з точки зору моралі. З точки ж зору науки це вилилося у масове продукування слабко обгрунтованих гіпотез, що мали будь-яким чином довести місцеве походження русів. Показовим став вихід VI-VII тт. "Советской этнографии", цілком присвячених початкам Русі, з яких ми відзначимо дві статті, що безпосередньо стосуються нашої теми. С.П.Толстов через тюркську форму "урус" пов'язав русів з сарматським племенем аорси, на користь чого дослідник привів також подібність арабської назви одного з "сінфів" русів — "Арса" до "Аорсія" (Толстов 1947: 57-58).

А.Д.Удальцов висловив припущення, що "росомони" — це інша назва антського союзу племен, до якого вчений, між іншим, зараховував і роксолан (Удальцов 1947: 13). Н.В.Пігулевська, яка опублікувала російський переклад Псевдозахарії, після війни вже не вагаючись ототожнила hros з росами (Пигулевская 1952: 42-48), що дозволило Б.О.Рибакову таким чином заповнити хронологічну лакуну між росами й росомонами та висунути теорію про існування окремого племені росів в Подніпров'ї з IV ст. (Рыбаков 1953: 95-96). Не можна сказати, що вона набула великої популярності, проте, як зазначалося, все ще зберігає актуальність. Зважаючи на неслов'янський вигляд етноніму "рос", в сучасній літературі поширилася тенденція без додаткової аргументації пов'язувати "росів" з іранським світом. Так, до іранського кола відносить етнонім "рос" В.В.Седов (Седов 1982: 111-112), очевидно, більше спираючись на свої погляди про походження антів внаслідок слов'янізації місцевого скіфо-сарматського населення (Седов 1979: 78-100), ніж на лінгвістичні міркування. Також без жодних доказів називає росів *"одним з сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини в ареалі сучасних гідронімів з коренем рос- типу Рось, Роська, Росава, Росавка, Роставиця, яке, вірогідно, входило в антський союз племен"* лінгвіст Г.П.Півторак (Півторак 1993: 65).

Зовсім інший підхід спостерігаємо у О.С.Стрижака, який присвятив цілу монографію з'ясуванню можливих лінгвістичних зв'язків між Руссю та сарматами. В монографії зібрано значну кількість лінгвістичного матеріалу, аналіз якого,

Комар О.В. — аспірант Інституту археології НАНУ.

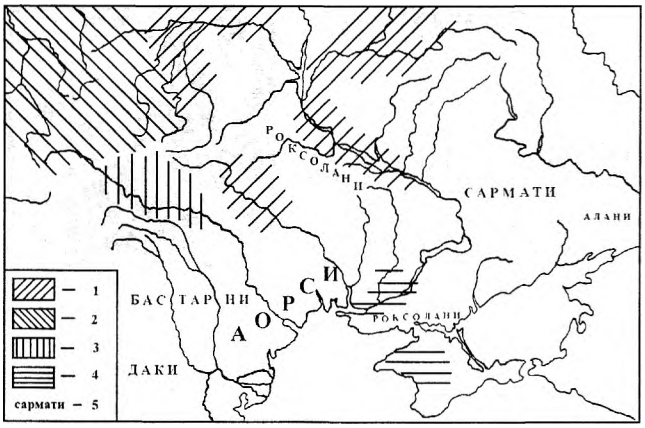

однак, закінчується переважно на стадії порівняння, внаслідок чого монографія майже повністю позбавлена висновків. Обережність дослідника загалом зрозуміла, оскільки об'єктом дослідження було обрано таке складне й суперечливе джерело, як "Керівництво з географії" Клавдія Птолемея, однак не може не викликати подив сміливість, з якою О.С.Стрижак відносить твір Птолемея (не пізніше 165 р. н.е.) до кола джерел про походження етноніму "русь" (перша згадка 839 р.). Попри це, праця все ж містить ряд цікавих лінгвістичних спостережень щодо етнонімії сармато-аланських племен. Дослідник виділив групу етнонімів: роксолани — "світлі алани", аорси — "білі", аланорси — "білі алани", компонент чи основа яких має значення "світлий", "білий" (той же компонент зберігає і скіфська передача "роксолани" — "ревканали", херсонеське "ревксинали") (Стрижак 1991: 31). Припущення, що таким чином вирізняли "білошкіре" місцеве населення від темношкірих вихідців з Азії (Стрижак 1991: 77) , звичайно, є необгрунтованим — вдавнину північноіранські племена слабко відрізнялися від "типово" європеоїдного населення (пор. опис аланів у Амміана Марцелліна (XXXI. 2. 21) (Аммиан Марцеллин 1994: 494). Очевидно, це типовий випадок змістового навантаження системи кольорів, аналогією є й слов'янська етнонімія ("білі серби" та "білі хорвати" Костянтина Багрянородного, "білі хорвати" "Повісті минулих літ", "Біла Русь" і т.д.). Саме в групі "світлих" народів О.С.Стрижак схильний вбачати можливих предків "росів". Він обережно висловив припущення про можливість переходу: роксолани — росомони — роси, як, проте, і аланорси — орси — ороси — роси (ця ж схема діє і для аорсів) (Стрижак 1991: 80). Дослідник явно симпатизує першій гіпотезі, прагнучи зобразити роксолан різноетнічним населенням несарматського походження зі значним відсотком слов'ян, яке певний час об'єднувалося під владою аланів в роксоланському військово-політичному союзі (Стрижак 1991: 65-68, 77-78, 196-198).

Нагадаємо, що гіпотеза про несарматське походження роксолан була висловлена Д.О.Мачинським, який на підставі аналізу переважно писемних джерел дійшов висновку, що роксолани — окремий від сарматів народ, споріднений з аланами і, як і останні, пов'язаний з глибинними регіонами Азії (Мачинский 1974: 122-132). Неправомірність цієї гіпотези показав О.В.Симоненко (Симоненко 1991: 19-20), торкалися даної проблеми і ми (Комар 1994: 32-33), де, зокрема, звернули увагу на джерело роксоланського походження, яке незаперечно доводить, що роксолани самоусвідомлювали себе сарматами. Мова йде про два епіграфічні написи середини II ст. н.е.: в першому роксоланський цар Распараган, який отримав римське громадянство і помер в Полі, іменується Publius Aelius Rasparaganus rex Roxolanorum (CIL,V,32), тоді, як в другому написі, зробленому його власним сином, він названий rex Sarmatarum (CIL,V,33) (Латышев 1949: 256).

Писемні джерела не дають і будьяких підстав розглядати роксолан як неоднорідний "військово-політичний союз" — в усіх випадках йдеться про цілісне племенне утворення з центральною царською владою. Припущення ж О.С.Стрижака про аланське походження правлячої верхівки роксолан малоімовірне. Роксолани з'явилися у Північному Причорномор'ї ще на поч. II ст. до н.е., в той час, як поява у Приазов'ї алан та їх перші спроби перейти Дон можуть бути датованими не раніше 60-х років I ст.н.е. Їх прихід позначається появою групи поховань в районі гирла Дону та на Середній Кубані з виразними східними рисами, частина яких знаходить аналогії лише в Центальноазійському регіоні (Яценко 1993: 60 — 69).

Матеріальна культура роксолан довгий час була невідомою. Лише нещодавно О.В.Симоненку вдалося виділити серед ранньосарматських пам'яток II-I ст.ст. до н.е. Дніпро-Донського межиріччя поховання в простих ґрунтових ямах, орієнтовані в північному півколі, які дослідник надійно пов'язав з роксоланами (Симоненко 1991: 17-27; Симоненко 1993: 107-110). Північна орієнтація небіжчиків у ранньосарматський час була настільки рідкісною, що однієї цієї ознаки вистачило Ю.В.Павленку для співвіднесення з роксоланами і сарматських пам'яток Середнього Подніпров'я, сконцентрованих в басейнах річок Рось та Тясьмин. Саме ці роксолани для дослідника стали тією "невідомою ланкою", якої не вистачало у схемі Б.О.Рибакова. На його думку, до кінця II ст.н.е. у Подніпров'ї утворилося могутнє слов'яносарматське політичне об'єднання "Роксоланія", яке контролювало практично всю територію Лівобережної України, а на правому березі поширювалося аж до Дунаю. Через черняхівську культуру слов'янізовані роксолани пов'язуються ним з Йордановими росомонами (Павленко 1994: 251-254). Одночасно з Ю.В.Павленком середньодніпровську групу сарматів співвіднесли з роксоланами і ми, також визнавши можливим їх зв'язок з росомонами та пізнішими росами (Комар 1994: 40-41, 45-46), однак детальніший розгляд проблеми дозволив засумніватися в останній частині висновків.

Сарматські пам'ятки Середнього Подніпров'я вивчені досить слабко. Досліджено незначну частину курганів, причому більшість з них у дореволюційний час. Проте наявного матеріалу цілком достатньо для того, щоб скласти загальне уявлення про цю групу пам'яток. Її датування останнім часом уточнене: найбільш ранні поховання з'являються у першій чверті I ст. н.е., а останні здійснені не пізніше кінця цього ж століття (Симоненко 1981: 62-66; Гороховский 19886: 19). Таким чином, будь-який зв'язок сарматів Середнього Подніпров'я з носіями черняхівської культури виключений, оскільки найраніші пам'ятки останньої з'являються на даній території не раніше другої третини III ст. н.е. (Гороховский 1988а: 42-45).

Племенна ідентифікація цих сарматів не викликає труднощів. На початку I ст.н.е. не лише найпівнічнішим сарматським племенем, а й взагалі найпівнічнішим відомим варварським племенем Північного Причорномор'я Страбон називає

роксолан (II. V. 7): "За Борисфеном же живуть роксолани, останні з відомих скіфів *(тобто варварів — О.К.)*, хоча вони й живуть південніше, ніж найбільш віддалені відомі нам народи північніше Бреттанії; області за країною роксолан незаселені через холод" *(Страбон 1994: 116).*

Ототожненню середньодніпровських сарматів з роксоланами не суперечить і археологічний матеріал. Майже стовідсоткове домінування північної орієнтації небіжчиків, відсутність поховальних ям складних конструкцій (підбоїв, катакомб, ям з заплічиками) зближають пам'ятки Середнього Подніпров'я з сарматськими пам'ятками II ст. до н.е. — III ст. н.е. Таврії, пов'язаних О.В.Симоненком з роксоланами. Наявність у середньодніпровських похованнях великої кількості імпортних речей, зокрема рідкісного в інших регіонах сарматської культури бронзового та срібного італійського посуду, цілком відповідає тій ролі, яку відігравали на кордоні Римської імперії у I ст. н.е. роксолани.

В той же час не можна не відзначити такі риси, як відсутність у похованнях жертовної їжі та значна роль вогню у поховальному обряді, які відрізняють середньодніпровських роксолан від роксолан Таврії та зближають їх з аорсами. В I ст.н.е. аорси проживали у Дністро-Дунайському межиріччі, межуючи на північному сході з ареалом сарматів Середнього Подніпров'я. Саме з аорсами О.В.Симоненко пов'язує могутнє угрупування Фарзоя та Інісмея. Оскільки у похованні з Баштечок знайдена мисочка з тамгою Інісмея, дослідник не виключає можливості, що сармати Подніпров'я також входили до цього політичного об'єднання (Симоненко, Лобай 1991: 35, 62-75). Можливо, на користь цього свідчить і знахідка монети Фарзоя неподалік од Бердичева (обставини знахідки невідомі) (Карышковский 1988: 115). До такого ж висновку підштовхують і дані писемних джерел. Напис Плавтія Сільвана повідомляє, що той *"повернув царям бастарнів і роксолан їх синів, а цареві даків — братів, взятих раніше в полон або захоплених ворогами"* (Щукин 1989: 80). Події, про які йде мова — це два походи: проти сарматів за Дунай і на підтримку Херсонеса проти кримських скіфів. Зрозуміло, останні ніяк не могли захопити родичів царів бастарнів та даків, малоімовірна і можливість бойових дій між таврійськими роксоланами та кримськими скіфами. Останні не могли розв'язати бойових дій проти Херсонесу, маючи погані стосунки з північним сусідом, який, до того ж, як свідчить декрет на честь Діофанта, традиційно був союзником кримських скіфів. Нарешті, ніяких даних про хід та результати кримської акції Плавтія Сільвана у нас немає. Тому повернення полонених можна пов'язати лише з походом на задунайських сарматів, тобто аорсів. Названі у написі "полоненими" родичі царів бастарнів, даків та роксолан насправді були звичайними заручниками, яких переможці брали для забезпечення себе від виступу підкорених царів. Цей факт надзвичайно важливий, оскільки він означає, що напередодні походу Плавтія Сільвана аорси настільки посилилися, що зуміли підкорити чи, швидше, силою примусили до союзу з собою наймогутніші племенні утворення Подунав'я — даків та бастарнів, а також роксолан. З силою аорсів рахувалися і римляни: повернення заручників, звичайно ж, не було благодійною акцією — римляни намагалися таким чином заручитися підтримкою або принаймні нейтралітетом цих племен на випадок майбутніх сутичок з аорсами. Синхронізація даного походу з відсилкою V Македонського легіону до Вірменії дозволила М.Б.Щукіну датувати його літом-осінню 62 р. н.е. (Щукин 1989: 80). Не можна не помітити, що ця дата надзвичайно близька до початку випуску монет Фарзоя в Ольвії, який П.О.Каришковський відносить до часу близько 64 р. (Карышковский 1988: 108-115). Випуск монет Фарзоя красномовно свідчить, що *"придушення... заворушень сарматів"* Сільваном було лише короткочасним епізодом, який не завадив подальшому зростанню могутності аорсів. Вже взимку 67/68 рр. колишні "союзники" римлян — роксолани — вторгаються в Мезію, набіг повторюється і наступної зими 68/69 рр. Сама по собі зміна політичної орієнтації для кочовиків не є дивною, інша справа, що роксоланські походи мали бути узгоджені з аорсами. Справа в тому, що в I ст.н.е. роксолани ще не переселилися в Подунав'я. Поховання I ст.н.е. в простих ґрунтових ямах, орієнтовані на північ для даного регіону одиничні, в той час, як на правобережжі Середнього Подніпров'я їх виявлено велику кількість. Однак припущення про можливість двох зимових походів роксолан безпосередньо з Середнього Подніпровця малоімовірне. На наш погляд, ситуація пояснюється запланованістю обох походів. В таких випадках боєздатна чоловіча частина племені з осені разом з частиною худоби, необхідної для проживання, залишалася для зимівлі на території дружнього племені, яке приєднувалося до походу та отримувало додатково частину здобичі. Таким племенем в даному випадку, швидше за все, були аорси, чим і пояснюється цифра 9000 вершників, вказана Тацитом для другого походу.

Чи, може, дійсно існувала наддержава "Роксоланія", як вважає Ю.В.Павленко? Підстав для таких висновків немає. У Подніпрової сармати проживали у невеликій смузі вздовж Дніпра, що належала на той час до степової зони (південь Київщини і Черкащина). Обмеженість цієї території та порівняно велика густина розташування сарматських поховань, на наш погляд, свідчать про те, що тут розташовувалися лише зимівники роксолан, літні ж кочів'я мали знаходитися південніше, у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Невелика таврійська група роксолан на Лівобережжі Дніпра безперечно поступалася за чисельністю і впливом сарматським племенам нової хвилі, які переселялися сюди з Поволжя на рубежі нашої ери і продовжували переходити Дон протягом всього I ст. н.е. Їх контакти з середньодніпровськими роксоланами були обмеженими, якщо вони взагалі мали місце, тому стверджувати належність двох груп роксолан до одного політичного об'єднання у нас немає підстав. Довести ж залежність від роксолан лісових та лісостепових слов'янських племен (за виключенням зарубинців Середнього Подніпров'я) практично неможливо.

Стосунки роксолан і племен зарубинецької культури слід розглянути окремо. Хоча ми вже зупинялися на цьому раніше (Комар 1994: 45-46), деякі факти вимагають переосмислення. Перші контакти між роксоланами і слов'янами, очевидно, носили характер збройних сутичок. Принаймні з кінця II ст. до н.е. в зарубинецькій культурі спостерігається будівництво городищ, яке С.В.Максимов пов'язує з сарматською загрозою (Максимов 1971: 56; Максимов 1975: 192). На думку дослідника, стосунки між слов'янами і сарматами протягом всього часу були ворожими.

Підставами для своїх висновків він вважає знахідки кількох сарматських наконечників стріл у земляних валах, що оточували майданчики городищ Бабина Гора та Ходосівка. На городищі Ходосівка були знайдені "виразні сліди пожежі" — перепалений до червоного шар глиняної обмазки, яка входила в комплекс оборонних стін. На городищах Бабина Гора, Монастирьок, Пилипенкова Гора та інших, на його думку, спостерігається схожа, хоча й не така виразна, картина (Максимов 1978: 45-54). Нечисленні знахідки сарматських наконечників стріл у валах зарубинецьких городищ О.В.Симоненко пов'язує з воєнними акціями сарматів I ст. до н.е. (Симоненко, Лобай 1991: 82). В роксоланських комплексах цього часу дійсно виявлено кілька зарубинецьких мисок (Львове 1/1; Каїри 9/2) (Симоненко 1993: 26), однак змальовані Є.В.Максимовим катастрофічні наслідки цих походів для зарубинецьких городищ, на наш погляд, явно перебільшені. Городища Бабина Гора та Пилипенкова Гора існували принаймні до кінця I ст.н.е., а Ходосівка та Монастирьок й в II ст., що робить сарматів непричетними до припинення їх функціонування. Та й, власне, сліди пожеж не обов'язково являються ознаками розгрому, зважаючи на поширену в давнину традицію спалювати старе поселення при переселенні. На розгромлених пізніших слов'янських городищах (Зимне, Пастирське) знайдені рештки загиблих захисників та жителів городища, чого не виявлено на зарубинецьких. На городищі ж Ходосівка, де виявлені залишки пожежі, планомірних розкопок не проводилося, тому ні встановити час пожежі, ні визначити, чи спостерігаються її сліди по всьому поселенні, ми поки що не можемо. На наш погляд, в I ст. до н.е. сармати не доводили справу до штурму зарубинецьких городищ й задовільнялися лише періодичними викупами.

Близько рубежу нашої ери ситуація в Дніпро-Донському межиріччі різко дестабілізується, що пояснюється переселенням в цей регіон зі сходу могутнього племенного об'єднання аорсів та ряду не відомих на ім'я племен (Комар 1994: 42-43). Під їх тиском язиги, а також більша частина роксолан переходять на правий берег Дніпра, однак, якщо перші попрямували у Подунав'я, роксолани віддали перевагу вже знайомому регіону Середнього Подніпров'я. Віднині роксолани стають найближчими сусідами зарубинецьких племен. Між ними навряд чи могли зберігатися ворожі стосунки, як вважає Є. В. Максимов. Очевидно, мала рацію М.П.Абрамова, яка називала ці стосунки мирними (Абрамова 1961: 108). Незважаючи на "сарматську загрозу", населення зарубинецької культури не покинуло район Середнього Подніпров'я, де протягом I ст.н.е. продовжують існувати старі і навіть виникають нові поселення. Пізньозарубинецькі поселення неукріплені, а на городищі Бабина Гора комплекси пізньозарубинецького часу розташовуються не на вершинах пагорбів, а трохи нижче, на майданчиках-уступах і навіть за межами укріплень (Циндровська 1993: 153), що свідчить про відсутність небезпеки з боку сарматів. На думку О.В.Симоненка, ці факти відбивають встановлення політично-економічної залежності слов'ян від роксолан (Симоненко 1981: 68). Оскільки сарматські речі виявлені лише на таких пам'ятках, як Суботів, Жаботин, Бабина Гора, Таценки, Пирогове (Максимов 1978: 50-52), мова йде про залежність лише невеликої локальної групи зарубинців правобережного Середнього Подніпров'я.

Наприкінці I ст. н.е. об'єднання Фарзоя та Інісмея з невідомих причин, швидше за все, під тиском алан, сходить з історичної арени: монети Фарзоя датуються не пізніше часу Тита (71-81 рр.н.е.), монети ж його наступника Інісмея максимум заходять в час Доміціана (81-96 рр.) (Карышковский, 1988: 116-119). Ослаблення аорсів сприяло піднесенню роксолан, які не пізніше кінця I ст. переселяються у Подунав'я. Вже у 107 р. Римська імперія була змушена укласти з роксоланами договір про охорону за плату її кордонів, що було завуальованою формою виплати данини. Таким чином, роксолани проживали на території Середнього Подніпров'я менше століття. Ю.В.Павленко стверджує, що за цей час вони встигли ослов'янитися й осісти на землю, доказом чого є Калантаївський безкурганний могильник. Зарубинецький вплив ним також вбачається в застосуванні дерев'яних конструкцій в похованнях, які продовжують "традиції скіфського часу" (Павленко, 1994: 252-253). Сарматам взагалі була притаманна звичка використовувати для облаштування могил всі наявні під рукою матеріали. Оскільки Середнє Подніпров'я в цьому плані важко порівняти з бідними на деревину степовими районами, М.І.Вязьмітіна у не зовсім коректній формі порівняла могильні дерев'яні конструкції середньодніпровських сарматів зі старшими щонайменше на два століття скіфськими (Археология Украинской ССР, 1986: 195), жертвою чого і став Ю.В.Павленко. Цього порівняння йому вистачило для того, щоб змалювати "широке відродження звичаїв чорноліcько-скіфської доби" (sic!), зникнення сарматських рис у поховальному обряді і, як наслідок, повну слов'янізацію роксолан (Павленко, 1994: 252-254). Насправді матеріальна культура роксолан Середнього Подніпров'я типово сарматська. Вплив зарубинецької культури (якщо не брати до уваги кілька надзвичайно сумнівних випадків, де можна підозрювати тілоспалення), зовсім відсутній. Типово сарматський інвентар містять і поховання Калантаївського могильника, який розташований на території чорноліcького городища. Звичайним безкурганним могильником його вважати не можна. Переважна більшість сарматських поховань впущені в кургани попередньої доби, однак зустрічаються поховання, здійснені на городищах чи навіть просто на колишніх поселеннях. Цей факт пояснюється через призму ідеологічних уявлень стародавніх народів. Могила сприймалася як своєрідне житло небіжчика (показовим є українське "домовина"). Для народів, які використовували курганний поховальний обряд, таким житлом був курган. Оскільки спорудження Кургана було надзвичайно трудомістким процесом, вважалося цілком прийнятним "підселити" свого небіжчика у вже готовий курган. Не кожен курган підходив для цієї ролі. Дослідниками давно відмічений факт, що сармати віддавали перевагу курганам доби міді-бронзи, лише в рідкісних випадках використовуючи скіфські. Це — типове явище боязні помсти з боку духів могутнього войовничого народу, що займав дану територію до них. Оскільки народи передскіфського часу "претензій" до сарматів не мали, їх кургани можна було використовувати. Очевидно, коли "гарного" кургану поблизу не було, використовували "сурогатні" замінники — городища. Калантаївське городище — саме той випадок. Розташоване поруч з місцем зимівлі якогось роду воно поступово перетворилося на "обжитий"

родовий могильник. Розглядати ж його як свідчення осідання сарматів на землю неможливо вже через відсутність поряд поселення з аналогічним інвентарем. Контакти роксолан і слов'ян, безперечно, існували, про що свідчать знахідки речей сарматського вигляду в зарубинецьких комплексах, однак їх нечисленність вказує на низьку інтенсивність таких контактів. Питання, яке нас цікавить, має бути сформульоване так: чи міг етнонім "роксолани" у подібній до "рос" формі перейти на певну групу слов'янського населення і після відходу роксолан зберігатися як самоназва? Відповідь на це питання, звичайно, лежить поза межами нашої компетенції. Розглянемо іншу проблему: чи фіксується археологічними даними в правобережному Середньому Подніпров'ї безперервний розвиток однієї групи населення, яка може бути співвіднесена з гіпотетичними "росами"?

Після відходу роксолан у Подунав'я зарубинецька культура дещо змінює вигляд. Змінюється набір прикрас, в керамічному комплексі та поховальному обряді з'являються виразні риси пшеворської культури. Ці факти свідчать про помітну інфільтрацію пшеворців у середовище зарубинецького населення Середнього Подніпров'я (Козак 1991: 118-122). Процес уніфікації матеріальної культури слов'ян Дністро-Дніпровського межиріччя, яка протягом II ст.н.е. почала набувати змішаного зарубинецько-пшеворського вигляду, на наш погляд, відбиває утворення племенного союзу "спадів". Ці процеси були раптово перервані у останній чверті II ст. інвазією готів. За свідченням Иордана (Getica, 27-29), спали були розбиті, і готи оволоділи "бажаною країною" (Йордан 1960: 70). Переможці вигнали зубрицьке населення з Волині та пізньозарубинецьке з Південного Побужжя. Просунувшись вздовж Південного Бугу до Чорного моря, готи ніби клином роз'єднали слов'ян на два ареали, які стали відомі у VI ст. під назвами "склавіни" та "анти". В другій чверті III ст. готи з'являються і в Середньому Подніпров'ї. Етнокультурна ситуація у даному регіоні в III-IV ст. надзвичайно складна. Окрім "класичних" черняхівських пам'яток (Маслів, Рижівка, Обухів I, Дерев'яна та ін.) тут відомі черняхівсько-вельбарські пам'ятки (Глеваха, Снітинка, Леськи) та пам'ятки типу Журівки (Журівка, Ломовате, Черняхів, Сабадаш-Охматове), що вирізняються напівземлянковими житлами, великим відсотком ліпного посуду (пізньоскіфського вигляду), незначним відсотком тілоспалень й повним домінуванням західної орієнтації інгумацій у поховальному обряді. Перша група впевнено співвідноситься з готами; друга, очевидно, залишена германським населенням, що входило до готського об'єднання. Пам'ятки типу Журівки, незважаючи на присутність вельбарських рис, явно залишені іншим етносом, можливо, спорідненим зарубинецькому пізньоскіфським населенням з Нижнього Подніпров'я . Окрім вищезгаданих груп, в Середньому Подніпров'ї зберігалося і місцеве населення, яке залишило пам'ятки київської культури (Нові Безрадичі. Обухів III, IV, V, VII, Григорівка, Бабичі та інші). Вони займають приблизно той же ареал, що й попередні пізньозарубинецькі, тільки тепер вже черезполосно з черняхівськими. Щоправда, прихід на початку III ст. готів, потім в 2-й половині III ст. пізніх скіфів, а в кінці III ст. вельбарського населення змусив слов'ян злегка "потіснитися": достовірно київські пам'ятки IV ст. відомі лише на північ від р. Стугни (Терпиловский, Абашина 1992: 86). Така мішанина германського, іранського й слов'янського населення виглядає дивно, між тим, саме поєднання германських, слов'янських та іранських елементів являє собою нечисленний лінгвістичний матеріал, яких залишився нам від антів (Свод древнейших письменных известий...: 296310, 328-336). Це підштовхує до висновку, що саме в Правобережному Середньому Подніпров'ї слід локалізувати "антів" III-IV ст.. В V ст. населення даного регіону змінюється, що пов'язано спочатку з відтоком частини населення разом з остроготами, а потім з розселенням антів до Дунаю. В 2-й половині V ст. сюди висувається київське населення правобережної Північної Київщини, що фіксується появою пам'яток пеньківської культури, а його місце, в свою чергу, займає населення празької культури, яке стало відоме пізніше під назвою "дерева" — "деревляни" (цікаво, що поселення VI-VII ст. на Старокиївській горі також празьке (Толочко 1983: 26-28)). І надалі ситуація в Середньому Подніпров'ї не залишалася стабільною, що гарно ілюструється регіоном біля Обухова. Так, поселення київської культури Обухів II перекривається шаром празької культури західного походження, який змінюється шаром волинцевської культури, генетично не пов'язаної з попередньою. Однак західне населення таки домагається свого: поряд зі спаленим волинцевським поселенням виникає поселення культури Лука-Райковецька, яка змінює не лише волинцевські, а й дещо південніші сахнівські старожитності. Ці факти свідчать, що правобережне Середнє Подніпров'я весь час було об'єктом боротьби між різними слов'янськими племенами, перемогу в якій напередодні утворення Русі здобули племена культури Лука-Райковецька, яка й стала підосновою давньоруської на всій Правобережній Україні. Припущення, що за таких обставин якась група населення не лише збереглася в Середньому Подніпров'ї з I ст. до IX ст., а й зуміла поширити свій етнонім на весь східнослов'янський ареал, виглядає надто фантастично, щоб його сприймати серйозно.

Не покращує його становище і посилання на існування "росомонів" та hros. Проблеми цих "народів" існують лише за рахунок браку інформації. Спробуємо з'ясувати, які факти є у нашому розпорядженні. Етнонім "росомони" зафіксований лише в "Гетиці" Иордана при описі обставин смерті Германаріха (Getica 129): *"Підступному ж племені росомонів, яке тоді серед інших служило йому, випала нагода йому зашкодити. Одну жінку з вищеназваного племені на ім"я Сунільда за зрадницький відхід* (від короля — поправка О.Ч.Скржинської) *"ь чоловіка, король, охоплений гнівом, наказав розірвати на частини, прив"язавши до диких коней... Брати ж п. Сар і Аммій, у помсту за смерть сестри, вдарили його мечем в бік"* (Йордан, 1960: 91-92). Належність даного уривку до фольклорних джерел (а, отже, й до тексту Аблабія) безсумнівна, оскільки цей епізод зберігся в скандинавському та давньонімецькому фольклорі. Зокрема у скандинавській "Волсунг-сазі", що є норманським варіантом "Пісні про Нібелунгів", додано історію про Сванхільду — дружину Йормунрека, яка була страчена (розтоптана кіньми) за підозрою у подружній зраді. Її брати, Хамді'та Серлі, у помсту за сестру відрубали Йормунреку руки та ноги, однак голову відрубати було нікому, оскільки по дорозі вони випадково вбили третього брата — Ерпа. Залишки цієї легенди були детально проаналізовані

М.Ю.Брайчевським, щоправда, вже виходячи з тези про слов'янську належність росомонів (Брайчевский 1964: 102-107). Саме пізні легенди дозволили зробити О.Ч.Скржинській відзначену поправку в тексті; аналогічне читання прийняв і А.Н.Антфертьєв (Свод древнейших письменных известий...: 113). Однак Аблабія від даних подій відділяло лише трошки більше століття — час, незначний для народної пам'яті вдавнину. На цій стадії існування легенда обов'язково мала зберігати історичне зерно. Тому ряд дослідників пропонують дослівно перекладати текст: *"Сунільду, за зрадницький відхід її чоловіка* (traudulento discessu — "підступний відхід", "відокремлення", discessus може мати також значення "повстання" (Свод древнейших письменных известий...:157)), *король... наказав розірвати на частини..."*. В такому випадку росомони — союзники Германаріха (або підлегле плем'я), які з появою гунів відходять від союзу з ним, за що той страчує дружину вождя росомонів (Буданова 1990: 134). Таке читання зразу піднімає питання про етнічну належність росомонів. Їх ототожнювали з роксоланами, герулами, слов'янами, називали готським чи аланським родом, проте єдиним способом з'ясувати етнічну належність росомонів є вивчення лінгвістичних даних про них. Сам етнонім найчастіше пояснюється, як "народ роси" — ros Ч- осетинське mojne "муж", "чоловік" (Абаев 1949: 172). Зв'язок цих "росів" з р. Рось, (від давньоіндійського ros, rasa (слов'янське "роса") "волога" (Стрижак 1991: 158-159)), загалом можливий, але лише через різночитання Rosomonorum — Rosomanorum, Rosimanorum, де явно помітно германське man. Справа в тому, що в IV ст. в Пороссі проживали лише "анти" та готські роди /можливе читання gens щодо росомонів — "рід" (Свод древнейших письменных известий...: 155)/, які відокремлювалися від аланів великим масивом остроготів. Однак, якщо "росомани" — германський етнонім, чи не можна прочитати і його першу частину? О.М.Трубачов прочитав "росомони", як готське ros "кінь" + аланське mojne "чоловік" — тобто "кінні люди" (Трубачев 1967: 11). Зважаючи на різночитання, явно штучне тут mojne слід, на наш погляд, замінити на man, отримавши таким чином готське слово, тотожне за змістом до "кочовики". Готським ім'ям є і Сунільда (Суніхільда) — Сванхільда — "Лебідь", але його порівняння з літописною Либіддю є некоректним з точки зору лінгвістики (Свод древнейших письменных известий...: 156; Трубачев 1991: 199). Відзначені ж М.Ю.Брайчевським паралелі в слов'янському фольклорі до персонажу Сванхільди не є доказовими для твердження про його слов'янське походження, оскільки в германському фольклорі він зафіксований ще у VI ст. (Брайчевский 1964: 103-107). Імена "Сар" і "Аммій" не германські, а, швидше за все, іранські: до них близькі авестійське sarah, осетинське sdr "голова" та скіфське ата "сирий" (Стрижак 1991: 79). Ці імена неодноразово порівнювали з придніпровськими містами Птолемея Сар (Сарон) та Амадока (порівняйте: Хамді), однак порівняння не можна визнати коректним, оскільки корінь сар- надзвичайно поширений в іранському світі, а до другого імені при бажанні можна знайти ще більш несподіваніші паралелі (наприклад, арабські міста Хама, Хамадан, Хамрі тощо). Оскільки германські елементи цілком можуть бути пояснені германомовністю джерела, єдиний прийнятний висновок щодо мови "росоманів" буде про її належність до іранської групи. Таким чином, якщо визнати , що під "росоманами" криється реальний народ, його можна описати так: кочовий іраномовний народ, який має іншу назву (не "росомони"!), союзний готам, після появи гунів виступає проти готів, чим сприяє смерті Германаріха. Неважко здогадатися, що мова йде про аланів, з якими у готів існували тісні взаємини (сам Йордан, як вважається був гото-аланом за походженням). Події ж, про які йде мова, докладно передає Амміан Марцеллін (XXXI. 3. 1 — 3): *"І ось гуни, пройшовши через землі аланів, які межують з гревтунгами і, як правило, називаються танаїтами, зробили у них страшне знищення і спустошення, а з тими, що вціліли, заключили союз і приєднали до себе. За їх допомогою вони сміливо прорвалися несподіваним нападом в просторі й родючі землі Ерменріха... Вражений силою цієї несподіваної бурі, Ерменріх протягом довгого часу намагався дати їм рішучу відсіч і відбитися від них; але так як чутки все більше посилювали жах лиха, що насувалося, то він поклав кінець страху перед великими небезпеками добровільною смертю. Витимир, вибраний після його смерті царем, чинив деякий час супротив аланам... Але після багатьох поразок він загинув у битві, переможений силою зброї"* (Аммиан Марцеллин 1994: 494-495). Союз аланів з Гунами, хоча й був вимушеним, але все одно розглядався готами, як удар в спину. Не виключено, що саме звістка про цей союз і стала причиною самогубства Германаріха. Характерною особливістю історичного фольклору є передача подій символами. *"Найшляхетніший з роду Амалів", "дуже войовничий цар, якого боялися сусідні народи через його багаточисельні і різноманітні воєнні подвиги"* не міг загинути для народу через страх поразки, тому героїчний епос приписав його смерть підступності етнічно не атрибутованих кочовиків ("росоманів"), які діяли не з політичних причин, а за зрозумілим германцям законом кровної помсти. Однак ця легенда не про смерть Германаріха. *"Удар мечем в бік"* — символ зради; відрубування ж королю кінцівок — символ позбавлення його сили, влади. На наш погляд, легенда про Сунільду в закодованій формі передає переконання готів, що саме зрада аланів стала причиною катастрофічної поразки готів та їх легендарного непереможного короля Германаріха.

Залишається лише свідчення ПсевдоЗахарії, однак з ним справа простіша. В "Церковній історії", сирійському джерелі, що було складене близько 560 р. і приписувалося Захарії Ритору, міститься додаток з розповіддю про християнську місію Кардоста на Північний Кавказ, в якій приводиться перелік північнокавказьких племен. Перелічивши тринадцять "гунських" племен, джерело говорить: *"Далі від них живе народ амазрати та песиголовці (люди-пси), на захід і на північ від них — амазонки (amazonides), жінки з однією груддю, вони живуть самі по собі і воюють зі зброєю і на конях.,, сусідній же з ними народ ерос, чоловіки, з величезними кінцівками, у яких немає зброї і яких не можуть носити коні через їх кінцівки"* (Пигулевская 1939: 114-115). Передача назви останнього народу викликає труднощі: латиницею вона виглядає як bros, кирилицею, як "ерос". Розповідь про амазонок, песиголовців та амазратів (ast-zarte — "люди величиною з лікоть", "карлики"), безперечно, походить з якогось грецького джерела (Пигулевская 1939: 111). Сюди ж слід відносити і розповідь про hros, тому версію А. І. Попова, що hros — це передача біблійного семітського *"князя Рош"* (саме "князя", а не

"народу"), некоректну і з точки зору лінгвістики, слід визнати помилковою (Попов 1975: 54). О.Й.Пріцак справедливо відзначив, що в сирійській передачі так має виглядати грецьке hŷros — "герой", однак це слово, звичайно ж, застосовувалося не щодо "велеток-амазонок" (Pritsak 1981: 6). Плутані уявлення про героїв, як велетнів без зброї, що не їздять верхи, цілком могли скластися завдяки розповідям про подвиги Геракла, який завжди подорожував пішки або на колісниці, часто змагаючись голими руками чи за допомогою палиці. В тексті також відразу помітно бінарну опозицію:

народ жінки — народ чоловіки
зі зброєю — без зброї
на конях — без коней.

Найближчі аналогії таким уявленням знаходимо у дещо пізніших арабських географів. Так, Ал-Хварізмі розташовує на півночі Європи у *"Західному зовнішньому морі"* *"острів Амазанус, на якому живуть чоловіки"*, а поряд з ним *"острів Амазанус, на якому живуть жінки"* (Калинина 1988: 47, 52). Очевидно, ці дві згадки відбивають своєрідне передньоазійське розуміння грецьких легенд, згідно якого десь на півночі існує войовничий народ жінокамазонок та аналогічний народ чоловіків" героїв". Зрозуміло, реальність існування цих народів не більша, ніж їх казкових сусідів — карликів та песиголовців.

Проаналізувавши наявні писемні, лінгвістичні та археологічні матеріали, ми дійшли висновку про повну відсутність джерел, які могли б довести існування окремого племені росів/русів раніше IX ст., що, на наш погляд, свідчить про повну безперспективність подальших пошуків у цьому напрямку. Вперте бажання ряду дослідників довести реальність існування "поляно-руського князівства" принаймні з V ст. н.е. та його виключну роль в утворенні Руської держави призводить до ігнорації ряду важливих фактів, як, скажімо, повідомлення ал-Мас'уді про домінування волинянського (а не дулібського!) племенного союзу напередодні появи Русі (Гаркави 1870: 135-137), яке, між тим, добре узгоджується з поширенням на Правобережній Україні культури Лука-Райковецька. За нашим глибоким переконанням, проблема походження Русі має вирішуватися лише шляхом аналізу процесів, які безпосередньо привели до утворення Руської держави, та лише на підставі джерел, синхронних цим процесам.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В И Осетинский язык и фольклор — М.-Л ,**1949.**

Абрамова М П Сарматские погребения Дона и Украины II в до н.э — I в н э // СА — **1961.** —№ 1

Аммиан Марцеллин Римская история — СПб , **1994.**

Археология Украинской ССР — Т 2 — К , **1986.**

Брайчевский М Ю Когда и как возник Киев — К , **1964.**

Буданова В П Готы в эпоху Великого переселения народов — М , **1990.**

Гаркави А Я Сказания мусульманских писателей о славянах и русских — СПб , **1870.**

Гороховский Е Л Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов — т 4 — К , **1988а.**

Гороховский Е Л Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия нашей эры Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья Автореф канд дис — К , 1986

Грушевський М С. Історія України-Руси. — т 1 — К., **1991.**

Иордан О происхождении и деяниях гетов — М , **1960.**

Калинина Т М Сведения ранних ученых Арабского халифата — М , **1988.**

Карышковский П О Монеты Ольвии. — К , **1988.**

Козак Д Н Етнокультурна історія Волині (I ст до н.е. — IV ст н.е) — К , **1991.**

Комар О В Роксолани історія та проблематика — Академія. 4 1 — К , **1994.**

Латышев В В Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ — **1949.** — № 3.

Максимов С.В Зарубинецьке городище Пилипенкова гора // Археологія — вип. 4 — К , **1971.**

Максимов Е.В К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье // Скифский мир. — К., **1975.**

Максимов С В Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія. — Вип. 28. — К , **1978.**

Мачинский Д А Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей во II в. до н. э // АСГЭ — вып. 116 — **1974.**

Павленко Ю В Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К , **1994.**

Півторак Г Українці: звідки ми і наша мова — К , **1993.**

Пигулевская Н В Сирийский источник VI в о народах Кавказа // ВДИ — № 1 —**1939.**

Пигулевская Н В Имя "Рус" в сирийском источнике VI в. н.э. // Академику Б Д. Грекову ко дню 70-летия. — М., **1952.**

Попов А И Названия народов СССР введение в этнонимику — Л , **1973.**

Рыбаков Б А Древние русы // СА — Т ХУЛ — **1953.**

Рыбаков Б А Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв — М , **1982.**

Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т 1 — М , 1991

Седов В В Происхождение и ранняя история славян. — М., **1991.**

Седов В.В Восточные славяне в VI-XIII вв — М , **1982.**

Симоненко А.В Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья — К , **1981.**

Симоненко О В Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія — К., **1991.** — *№4*

Симоненко А.В Сарматы Таврии — К , **1993.**

Симоненко А.В., Лобай Б И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в н.э. — К., **1991.**

Страбон География — М , **1994.**

Стрижок О С Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — К., **1991.**

Стрижок О С Роксолани і Русь — Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. — К , **1992.**

Терпиловский Р В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры — К , **1992.**

Толочко П П Древний Киев. — К., **1983.**

Толстое С П Из предистории Руси // СЭ. — Т. VI-VII — **1947.**

Трубачев О Н Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология — М., **1965.**

Трубачев О.Н Этногенез и культура древнейших славян. — М., **1991.**

Удальцов А Д Основные вопросы этногенеза славян. — СЭ, Т VI-VII — **1947.**

Циндровська Л О. Пізньозарубинецькі поселення на Середньому Подніпров'ї // Археологія — К., **1993.** — **№ 2.**

Щукин М.Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события в Центральной и Восточной Европе // СА. — **1989.** — **№ 1.**

Яценко С А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I — II вв н. э // ПАВ. — **1993.** — вып 3

Pritsak O. The origin of Rus\ Vol.1: Old Scandinavian sources other then the sagas, Cambridge, Massachusetts. **1981.**

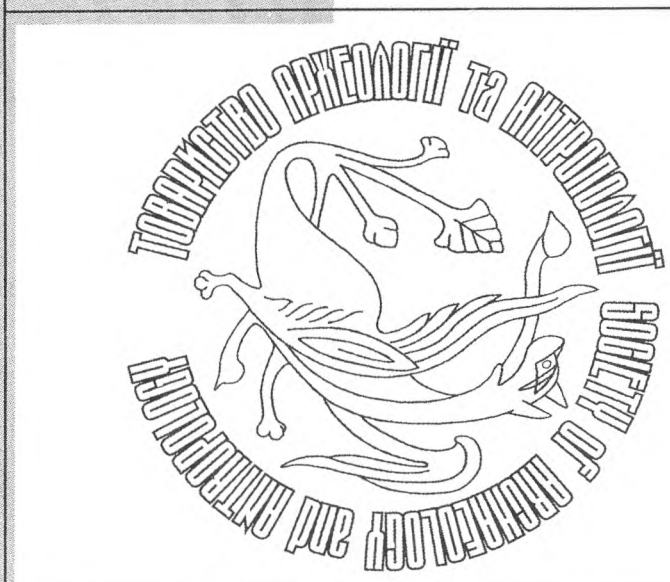

м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164
кафедра археології та музеєзнавства,
«Товариство археології та антропології»
т. (044) 221-32-92, E-mail kaf@archaeol.freenet.kiev.ua
р/р №2600804191 в банку «АЖІО»

ТАА

«ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ та АНТРОПОЛОГІЇ»
висловлює щиру подяку

компанії **«МасHOUSE-Графічні системи»**
та особисто начальнику відділу
Олексію ГРИДКОВЦЮ

ЗА ТЕХНІЧНУ ДОПОМОГУ У ВИДАННІ ЗБІРКИ
«VITA ANTIQUA-1999»

Ф.АНДРОЩУК

К ДАТИРОВКЕ СКАНДИНАВСКИХ ФИБУЛ ТИПА PETERSEN-51

ABSTRACT

The determination of chronology of Scandinavian antiquities in East Europe is important for the reconstruction of the stages and the character of Russian-Scandinavian relations. The article considers one of categories of these objects скорлупобраные or tortoise buckles. The co-occurrence of these buckles with other objects and coins in funeral complexes of Yaroslav Volga region, Ladoga region. Overhead and Middle Dniper region produces an inference of their dating within the of first half of X century. The treats attention on accompaniment of buckles 51 with articles of Byzantine-Eastern origin, that allows to suppose the northmen penetration possibly in South and South-East of Eastern Europe. In general, the offered dating will comfort with chronology of these type of adornment established by I. Janson for Sweden materials.

Среди скандинавских древностей, встречающихся в Восточной Европе, наиболее яркую и многочисленную группу составляют так называемые скорлупообразные или черепаховидные фибулы, получившие согласно типологической работе Яна Петерсена соответствующую индексацию: Petersen — 51 (далее P-51) (Рис. 5) (Petersen 1928). В исследованиях посвященных русско-скандинавским связям скорлупообразные фибулы привлекаются как бесспорные доказательства пребывания норманнов на Руси (Лебедев 1985; Толочко 1996).

Первое описание этим вещам дал В.И.Сизов: *"Цельный или почти цельный экземпляр состоит обыкновенно из бронзовой овально-выпуклой чаши, по борту которой идет орнамент, состоящий из разнообразно расположенных черточек, которые своим расположением заставляют вспомнить древний коленчатый мотив плетения, затемненный с течением времени небрежной передачей. На эту чашку накладывается сверху той же формы ажурное или вырезанное покрытие, на поверхности которого обыкновенно возвышается несколько также ажурных шипов, всегда расположенных симметрично: так, например, один самый крупный занимает середину, а по концам овала находится по три меньших, соединенных между собой рубчатыми прямыми дорожками, придающими всей этой геометрической орнаментации вид двух ромбов Между этими ромбами у краев фибулы находятся квадратные щитки, украшенные часто легко врезанным орнаментом из ломаных линий. Промежутки между шипами и дорожками заполнены обыкновенно ажурным плетением, среди узоров которого можно заметить иногда остатки изображений звериных голов, но уже выродившихся в весьма неясные формы. Ажурный вид всей этой покрышки зависит от отверстий, сделанных однако, не соответственно самим узорам, а просто круглыми, что указывает на отсутствие понимания самого узора и на стремление лишь к декоративности"* (Сизов 1902: 35-36).

Спустя некоторое время, норвежский исследователь Ян Петерсен обратил внимание на существование различных вариантов в декоративном дизайне этих фибул, обозначив их варианты — 51a; 51b; 51c (Petersen 1928, Fig 51a-1). Была предложена их датировка в пределах первой половины X в.

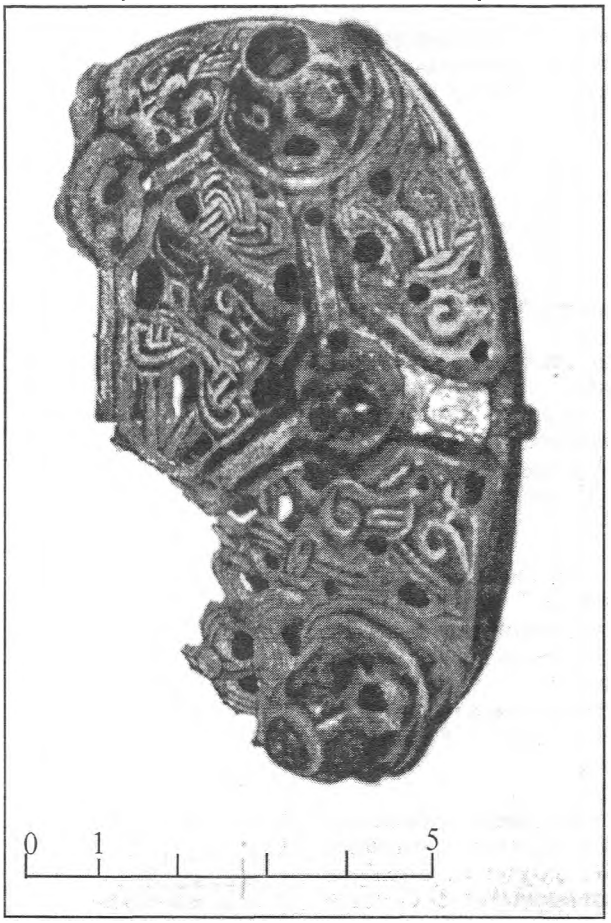

Рис.1.

В 1967 году был опубликован свод всех известных к тому времени скандинавских фибул Восточной Европы (Дедюхина 1967). По мнению В.С.Дедюхиной на древнерусских памятниках Восточной Европы фибулы P-51 датируются более поздним временем чем в Скандинавии, а именно — второй половиной X — началом XI вв. Эта точка зрения получила признание в работах Д.А.Авдусина, М.Ф.Фехнер, Т.А.Пушкиной (Авдусин 1974: 74-86; Фехнер 1959: 149224; Авдусин, Пушкина 1989: 190-205). Однако уже в 1981 году А.Стальсберг высказала предположение об отсутствии разрыва между датировками этих фибул в Скандинавии и на Руси (Stalsberg 1981: 53-62). К этой же мысли начали склоняться И.В.Дубов и С.И.Кочкуркина (Дубов 1982; Кочкуркина 1988: 259). Ознакомившись с рядом работ исследователей Гнездовского могильника, невольно складывается впечатление о сознательном "омоложении" скандинавских древностей,

Андрощук Ф. А. — к.і.н., асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Заступник голови ревізійної комісії «Товариства Археології та Антропології».

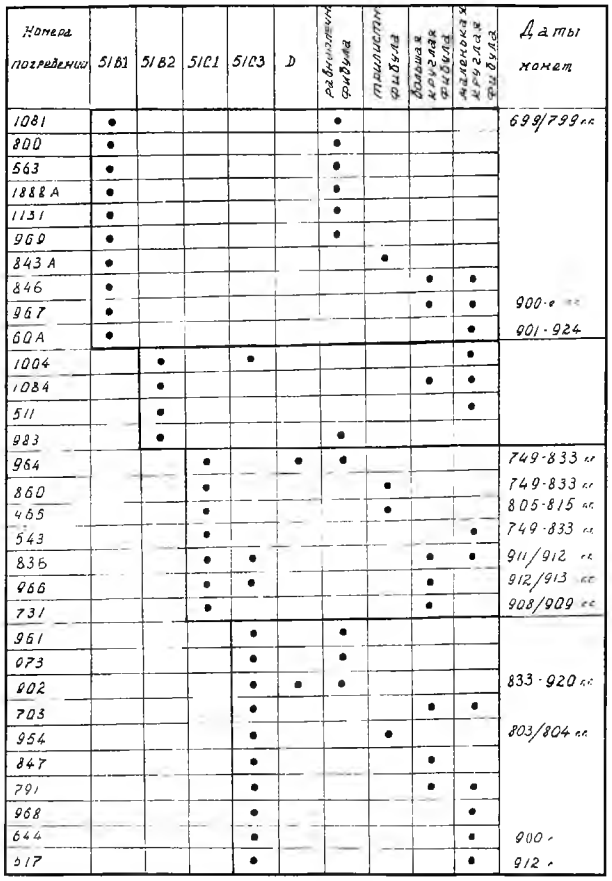

Рис.2.
Датировка вариантов фибул типа Petersen-51 в могильнике Бирки

поскольку проблема их датировки — это проблема времени первого появления скандинавских коллективов в Восточной Европе, являющаяся предметом постоянных варяжских дискуссий 1960-х — 1970-х годов.

На протяжении 70-х — начале 80-х годов скорлупообразные фибулы эпохи викингов стали предметом исследований И.Янссона (Jansson 1970; 1972; 1981; 1985). Результатом изысканий стала капитальная работа содержащая исчерпывающий анализ этих древностей (Jansson 1985). И.Янссон, проанализировав новые материалы, свидетельствующие о конструкции и дизайне фибул P-51, произвел новое подразделение, образовав варианты A-G с подномерами, причем три из них (A, B, C) соответствовали в основном вариантам определенным Петерсеном как a, b, c. Некоторые редкие варианты с более специфическими особенностями не имеющими аналогов получили название по месту находки. Детальный анализ конструктивных особенностей и дизайна фибул P-51 привел исследователей к выводу о изготовлении этих вещей посредством литья из одной формы. Вслед за Я.Петерсоном и П.Паульсеном был сформулирован вывод о происхождении большинства вариантов фибул P-51 от "древнейшего" образца-варианта P- 51 a (Jansson 1985: 77). И.Янссон обратил внимание на устойчивую повторяемость деталей орнаментации и, исходя из положения, что ремесленники использовали модели готовых брошек, высказал предположение о возможности построения "генеалогии" вариантов фибул P-51 (Jansson 1985, Fig 63). Вместе с тем было высказано важное замечание о возможности несовпадения образованной "генеалогии" и хронологии вариантов. На основании данных приведенных в книге И.Янссона, нами составлена таблица совстречаемости различных вариантов фибул P-51 с другими типами фибул и монетами, иллюстрирующая этот вывод (Рис. 2). Согласно подсчетам И.Янссона, фибулы P-51 составляют 65% от общего количества скорлупообразных фибул, причем варианты P-51 C получили большее распространение в Восточной Европе (Jansson 1985: 81). Хронологический метод совстречаемости фибул P-51 с другими находками и монетами привел исследователя к выводу о возможной передатировке отдельных вариантов. Так, более чем половина самых поздних монет, найденых в погребениях Бирки вместе с фибулами P-51, отчеканены ранее 890 года. С другой стороны, варианты фибул P-51C встречаются более часто с монетами отчеканенными после 890 года. На основании совстречаемости монет с бронзовыми ювелирными украшениями сделан вывод о появлении художественного стиля Борре в начале X века. Хронология вещей Раннего Периода Бирки, найденных в Дублине, привела исследователя к определению верхней даты этого периода после 841 года (время поселения викингов в Дублине согласно ирландским анналам) (Jansson 1985: 182).

Поскольку выводы И.Янссона не вызвали никаких комментариев со стороны исследователей восточноевропейских древностей, обратимся к датированным находкам фибул P-51 в Восточной Европе.

Ярославское Поволжье.

Из материалов Тимеревского, Михайловского и Петровского могильников учтено 23 находки. Корреляционная таблица образует два блока в наборе вещей. Первый маркирует находки фибул P-51 вместе с металлическими бусинами, костяными остриями, оселками, хрустальными бусинами, лепной керамикой, цепочками, кольцевидными фибулами с граненными головками, трилистными фибулами, сферическими гирьками, кольцами. Характерной особенностью этого блока являются присутствие гребней и глиняных лап в погребениях. Во втором блоке отсутствуют гребни, глиняные лапы, металлические бусины, но встречены игольники, обломки шкатулок и ключи. Существование этих двух групп погребального инвентаря, вероятно, отражают особенности погребальных ритуалов, а не хронологические изменения (Рис. 3).

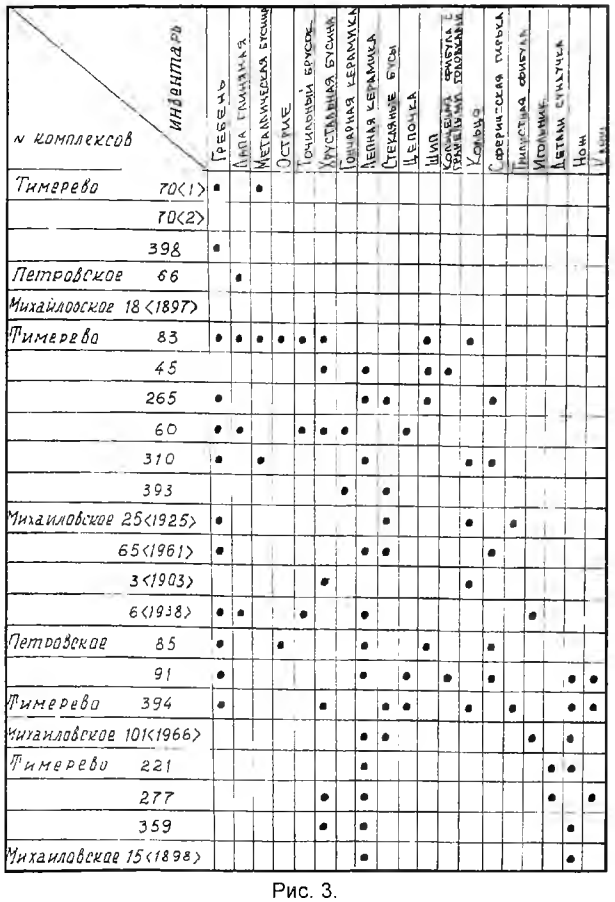

Рис. 3.
Таблица встречаемости фибул Petersen-51 с различными категориями инвентаря в могильниках Ярославского Поволжья.

Как уже упоминалось, М. В. Фехнер в свое время высказала мысль о датировке фибул Р-51 в погребениях Тимеревского могильника второй половиной X века (Фехнер 1963: 79). Такая датировка вызвала возражения у И.В.Дубова, который обратил внимание на наличие на тимеревских фибулах декоративных "крылышек" на ободке — существенного элемента для индикации фибул первой половины X в. (Дубов 1982: 134-135; Petersen 1928: 61-62). Именно эти вещи, по мнению И.В.Дубова, являются четкими хронологическими индикаторами тимеревских погребений середины X века. С другой стороны, совстречаемость фибул Р-51 с трилистными, кольцевидными с граненными головками фибулами, хрустальными и металлическими бусинами, лепной и гончарной керамикой близка отдельным комплексам Бирки датированными моментами 749-833 гг. (Gr 860), 805-815 гг. (Gr 465), 803/804 гг. (Gr 954) и после 912 г. (Gr 517).

Для датировки фибул в Тимерёвском могильнике важна находка их вместе с дирхемом 804-805 гг., перстнем салтовского типа в камерном погребении №297 (Дубов, Седых 1992: 115-123). Авторы публикации атрибутировали фибулы как вариант 51-к, согласно типологии Я.Петерсена. Основным аргументом этой атрибуции послужило наличие 7 шишечек, что является единственным отличием этого варианта от 51-с. Однако, как показал И.Янссон, количество шишечек не является хронологическим показателем. Напротив, присутствие усатых личин в треугольных полях с двумя завитками над бровями (модификация Rcl по И.Янссону) сближает этот вариант с ЯП 51-е. Перстни салтовского типа датируются в пределах VIII-IX веков (Плетнёва 1967: 137-143). Напомним, что на Рюриковом городище салтовский перстень был найден вместе со скорлупообразной фибулой ЯП 37 в комплексе конца IX—начала X веков (Носов 1990: 93, 107). Таким образом, учитывая дату монеты, комплекс этой погребальной камеры можно датировать концом IX—началом X веков.

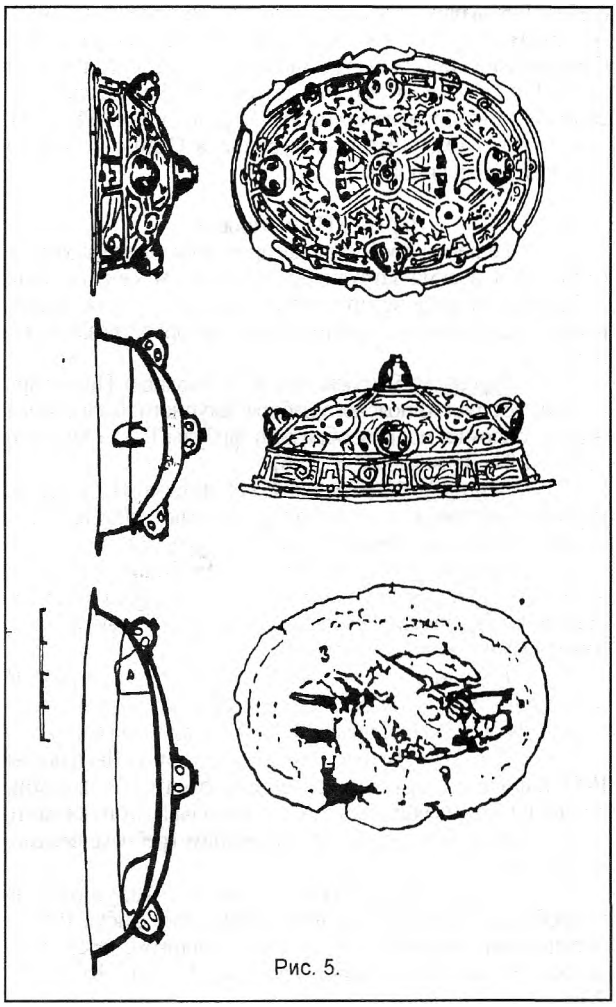

Рис. 5.

N комплексов \ Инвентарь	Кольцевая фибула с гранеными головками	Стрела	Гривна	Литой браслет	Бусы	Пластинчатый браслет	Лепной сосуд	Копье	Топор	Нож	Цепочка	Височное кольцо	Кольцевая фибула с сохраненными головками	Щитовидная подвеска	Бубенчик	Игольник	Подвеска-утонка	Круглая фибула	Витой браслет	Подвеска-конек	Перстень	Гребень
Овино 4 (8)	•	•	•	•	•	•	•															
Сязнега 2 (5)					•		•			•												
Вихмязь LXIX			•	•	•					•												
Галично 3					•			•	•	•	•											
Орехово 2			•		•		•			•	•	•										
Кулибита VIII			•	•	•						•		•									
Кулибита X	•				•					•				•	•							
Сязнега 2 (9)			•		•		•				•					•						
Сязнега 12 (LX)					•	•				•	•				•		•	•				
Кирилино LXXXIX		•		•				•	•		•		•	•					•			
Костино CII					•			•	•	•	•							•	•			
Подъелье CIII			•	•	•					•	•					•				•		
Заозерье 6					•					•	•	•			•					•	•	
Залющик 4 (1)			•		•						•					•		•		•		
Шугозеро 4			•	•			•			•			•	•		•	•				•	

Рис 4.
Таблица встречаемости фибул типа Petersen-51 с различными категориями погребального инвентаря в курганах Поволжья.

Приладожье.

На основании публикации С.И.Кочкуркиной (Кочкуркина 1988) учтено 15 находок. Фибулы рассматриваемого типа встречены здесь вместе с кольцевыми застежками с гранеными, спиральными головками, стрелами, литыми браслетами, пластинчатыми браслетами, гривнами, круглыми фибулами, подвесками-коньками с лепными сосудами (Рис. 4). Для определения датировки фибул Р-51 в приладожских курганах важны комплексы курганов Заозерье6, Залющик-4(1), Овино-4(8). В кургане 6 в Заозерье фибулы Р-51 встречены с дирхемами 922/933 гг., височным кольцом, бусами, кольцевидной привеской, перстнем, ножом и бубенчиками. Над этим погребением находилось два более поздних. В одном найдены меч типа "Т-2", топор, поясные бляшки, копье и ключ; в другом — меч типа «S», умбон, копье, гребень, наконечник стрелы, нож, огниво, кольцо, оковка ведра. Верхнюю дату совершения нижнего погребения определяют находки двух мечей, которые датируются не ранее середины X в. В кургане 1 могильника Залющик-4 исследовано 2 погребения. В кострище с мужским погребением встречены меч типа «Н», наконечник копья, нож, стрелы, оселок, гребень. В кострище с женским погребением найдены: фибула Р-51, круглая фибула Р-116, гривна глазовского типа, шумящие подвески, бусы и две монеты 943-954 гг.; 914-943 гг. Согласно хронологии древностей приладожских курганов, разработанной О.И.Богуславским, фибулы Р-51 появляются в 920-950-х годах (Богуславский 1994: 78-82). Вместе с тем вызывает сомнения определение верхней даты этих фибул. По мнению Я.Петерсена и И.Янссона, фибулы Р-51 в середине X в. были "вытеснены" другими скорлупообразными фибулами представленными группой Р-52/55. Согласно хронологии О. И. Богуславского комплекс кургана 8 могильника Овино-4, где была найдена

фибула Р-51 в паре с Р-52, следовало бы датировать 920-980-ми годами. Однако это противоречит материалам самой Скандинавии. Как показал И.Янссон в Бирке отсутствует тип фибул Р48, однако, он встречен вместе с Р-55 в Треллеборге, сооружение которого датируется 980 годом (Jansson 1985:228). Таким образом, комплекс кургана 8 Овино-4 можно датировать серединой X в.

Верхнее Поднепровье.

Решение проблемы датировки скорлупообразных фибул Р-51 весьма затруднено отсутствием качественной публикации Гнездовского могильника, поэтому, в нашем распоряжении имеются материалы некоторых гнездовских находок.

Курган № 59 (раскопки В.Д.Соколова). Инвентарь кургана состоял из поясного набора, ажурного наконечника ножен, обломка подковообразной фибулы Р-51 (Авдусин 1974: 74-84; Дедюхина 1967:196).

Курган № 65 (раскопки С.И.Сергеева). В инвентаре кургана найдены бусы, пряслица, обломки фибулы Р-51, стеклянные шашки, гирьки, ладейные заклепки.

Курган №13 (раскопки Д.А.Авдусина). Обломки фибулы Р-51 встречены с пинцетом, 5 дирхемами, гривной, стеклянными шашками, бляшками, гирьками, обломками меча, гончарными и лепными сосудами.

Курган № 22 (раскопки Д.А.Авдусина). В погребальном инвентаре найдены обломки фибулы Р-51, гирьки, фибула Р-119, дирхем 904/905 гг., круговой сосуд.

Курган Ц-198 (раскопки Д.А.Авдусина). Две фибулы Р-51 найдены с круглой застежкой, бусами, подвеской, лунницей, кольцевой фибулой со спиральными головками, проволочным браслетом, односторонним гребнем, весами, ножом (Путь., 1996: 53-54).

Курган Ц-306 (раскопки Д.А.Авдусина). В погребении обнаружены фрагменты двух фибул Р-51 с обрывками шелковой ткани, круговым горшком, деревянной чашкой и стеклянной бусиной (Авдусин, Пушкин 1989: 190-206).

Курган № 25 (раскопки Е.В.Каменецкой). Две фибулы Р-51 найдены с ножом, остатком ткани, бусами, монетами 886-912 гг., 905/906 гг. (Каменецкая 1991: 125-175, 148, 167).

Для датировки фибул в гнездовских погребениях важны комплексы кургана № 13 и даты монет из курганов Ц-306. В последнее время Т.А.Пушкиной удалось датировать вещевой комплекс этого кургана началом X в. (Пушкина 1991: 226-243, 232). Исследовательница относит к ранним курганам также курган .№ 23, датируя его второй четвертью X в. (Пушкина 1991: 32). Вещевой комплекс кургана № 59 помогает датировать находка в нем ажурного наконечника с прорезным изображением птиц. Данный тип наконечников появляется в погребениях Шестовицкого могильника в конце IX — начале X вв. (Андрощук 1995: 115-122). С другой стороны, даты монет из кургана Ц-306 подтверждают датировку фибул Р-51 в гнездовских курганах первой половины X в.

Общий территориально-хронологический блок с гнездовским материалом образуют находки скорлупообразных фибул Р-51 в могильнике у Новоселок, где они найдены вместе со стеклянными, хрустальными бусами и лепной урной и датируются автором раскопок 30-40-ми гг. X в. (Ширинский 1970:114-116).

Среднее Поднепровье.

В погребальных комплексах Среднего Поднепровья фибулы Р-51 встречены, главным образом, в Киевском и Шестовицком могильниках (Каргер 1958; Бліфельд 1977).

В киевском погребении № 124 две фибулы Р-51 встречены вместе с круглой фибулой, серьгами "волынского типа", золотым проволочным кольцом, хрустальными, стеклянными, каменными бусинами, бронзовой крестообразной подвеской и двумя монетами 931-944 гг.

В Шестовицком могильнике скорлупо-образные фибулы 51 типа найдены в пяти курганах (Ж№ 53, 78, 92, 59, 69) вместе с маленькими круглыми фибулами, хрустальными и стеклянными бусами, крестообразными подвесками, односторонними гребнями, пуговицами. В кургане № 78 найдены две половинки дирхемов 913/914 гг., 909/910 гг. В целом, хронология фибул этого типа по материалам Шестовицкого могильника укладывается в пределах II фазы (900-950 гг.) (Андрощук 1995: 115-122).

В 1984 году при строительных работах в Вышгороде, в 2,5 км к югу от Вышгородского городища, были выявлены остатки разрушенного погребения, в инвентарь которого входил обломок фибулы Р-51, подвеска-брактеат и височное серебряное кольцо (Рис.1). О находке ранее упоминали В.Н.Зоценко и А.П.Моця (Моця 1990). В.Н.Зоценко отнес вышгородский экземпляр фибулы к варианту 51-е по Я.Петерсену. Согласно работе И.Янссона, вышгородскую находку можно отнести к варианту 51С3, а ближайшей аналогией является пара фибул из Шестовицкого кургана № 53 и фибула из погребения № 961 Бирки (Jansson 1985: 69, Fig 53-d). На основании находки брактеата, вышгородский комплекс можно датировать первой половиной X века.

Обращают внимание находки фибул Р-51, как и других скандинавских древностей Поднепровья вместе с предметами восточного и византийского происхождения, что свидетельствует о проникновении норманнов с юга на север, а не наоборот. Это позволяет связать поднепровские находки с материалами Бирки, которые, как представляется, образуют общий хронологический блок. Вместе с тем, отсутствие восточных монет в погребениях после 950-х годов, а с другой стороны, существование в этих регионах кладов второй половины X в., свидетельствует о сокращении торговых операций скандинавов на Востоке к 60-м — 70-м гг. X в.

Таким образом, рассмотренный материал позволяет датировать большинство скорлупообразных фибул типа Р-51 в пределах 900-950 гг. Отдельные экземпляры, видимо "переживают" этот период, встречаясь в комплексах после 950 г. (Авдусин, Пушкина 1989: 190-206; Богуславский 1994: 78-82). Предложенная датировка синхронна материалам Бирки и свидетельствует о присутствии женщин-скандинавов на Руси уже на ранних этапах.

ЛИТЕРАТУРА

Авдусин Д.А. О датировке гнёздовского кургана с мечем из раскопок М.Ф.Кусцинского //Культура и искусство Древней Руси. Ленинград. **1967.**

Авдусин Д.А. Скандинавские погребения в Гнездове //Вестник МГУ. История. № 1. **1974.**

Авдусин Д.А.,Пушкина Т.А. Три погребальные камеры из Гнездова //История и культура древнерусского города. Москва. **1989.**

Андрощук Ф.О. Топографія і хронологія Шестовицького могильника //Археологія. № 3. **1995.**

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам"ятки Шестовиці. Київ. **1977.**

Богуславский О.И. Предметы между-народной торговли в Юго-Западном Приладожье // Взаимодействие древних культур и цивилизаций и ритмы культурогенеза. Спб. **1994.**

Булкин В.А., Назаренко В.А. О нижней дате Гнездовского могильника //КСИА., Вып. 125. **1971.**

Дедюхин В.С. Фибулы скандинавского типа // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Москва. **1967.**

Дубов И.В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья. Ленинград. **1982.**

Дубов И.В., Седых В.Н. Новые исследования Тимерёвского могильника. Древние славяне и финно-угры. Санкт-Петербург. **1992.**

Каменецкая Е.В. Заольшанская курганная группа Гнездова //Смоленск и Гнездово. Москва. **1991.**

Каргер М.К. Древний Киев. Москва-Ленинград., Т. 1. **1958.**

Кочкуркина С.И. Памятники Юго-Восточного Приладожья и Прионежья. Петрозаводск. **1988.**

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград. **1985.**

Моця О.П. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі // Археологія. №4. **1990.**

Носов Е.Н. Новгородское /Рюриково городище/. Ленинград. **1990.**

Путь из Варяг в Греки и из Грек... Каталог выставки. Москва. **1996.**

Пушкина Т.А. Торговый инвентарь из курганов СмоленскогоПоднепровья. //Смоленск и Гнездово. Москва. **1989.**

Сизов В.И. Курганные древности Смоленской губернии. Гнёздовский могильник. Спб. **1902.**

Толочко П.П. Київська Русь. Київ. **1996.**

Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни //Труды ГИМ. Вып. 33. Москва. **1959.**

Фехнер М.В. Внешнеэкономические связи по материалам Ярославских могильников //Ярославское Поволжье в X-XI вв. Москва. **1963.**

Ширинский С.С. Курганы IX - первой половины X вв. у поселка Новоселки //Древние словяне и их соседи. Москва. **1970.**

Jansson I. Till dateringen av vikingatidens ovala spannbucklor. En gravskning av Fyndkombinationerna / /Tor 14, 1970-1971/ **1972.**

Jansson I. Economic aspects of fine metalworking in Viking Age Skandinavia. Economic aspects of the Viking Age // British Museum, Occasional paper 30. London. **1981.**

Jansson I. Ovala spannbucklor. En studie av vikingatida standartsmycken med utganspunkt fran Bjorko - fynden. Uppsala. **1985.**

Peterssen J. Vikingatidens smykker. Stavanger. **1928.**

Stalsberg A. Zur datierungen der fruhen wikingerzeitlichen Funde skandinavisher Herkunf in alten Rus' // Les Pays du Nord et Byzance. Uppsala. **1981.**

Р.ОСАДЧИЙ, О.ФІЛЮК

ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЖОЇ ДОБИ XI - XIII ст. БІЛЯ с.СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА на КИЇВЩИНІ

Впродовж березня — липня 1995 р. експедицією Київського обласного Центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтв досліджувалось багатошарове поселення на південно-західній околиці с. Софіївська Борщагівка (табл. 1). На підставі підйомного матеріалу та знахідок отриманих під час розкопок встановлено, що пам'ятка репрезентована двома різнохронологічними шарами: скіфського часу IV — III ст. до н.е. та доби Київської Русі XI — XIII ст. Поселення Великокняжого часу розташоване на л. б. р. Нивки, у північній частині пам'ятки, на площі близько 4 га, загальна площа пам'ятки становить 7 га. Під час археологічних розкопок були досліджені шари Київоруського часу, площею 3 га та скіфського часу, площею 3,6 га. На цій території нами виявлено одну житлову споруду, чотири господарчі будівлі та вісімнадцять ям, які за речовим матеріалом датовані XI-XIII ст. Проте ще 8 ям належать IV-III ст. до н.е., а 31 яма — без будь-якого речового матеріалу, який би дозволив встановити культурно-хронологічну належність об'єктів (Осадчий Р.М., Покас П.М., 1996 р.).

Житлова споруда типова для сільських поселень XI-XIII ст. Це будівля зі зрубною конструкцією стін, розміри котловану 4,7 х 4,7 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Долівка знаходилась на глибині 0,68 м від рівня сучасної поверхні. Опалювальна будівля — глинобитна підковоподібна піч, розміщувалась у західному куті житла.

Господарчі споруди схожі між собою. Вони в плані підпрямокутної форми розміром 1,3-1,5 х 2,0-3,0 м, заглиблені в материк до 1,5 м. За своїм призначенням подібні споруди, зважаючи на характер заповнення необхідно інтерпретувати як ремісничі майстерні. Про це красномовно свідчить будівля № 1, де на рівні підлоги зафіксовано чотири гранітні брили (розміром 15 — 30 см), які покладено плескатими, тобто спрацьованими, поверхнями догори. На нашу думку цей робочий "майданчик" відповідає місцю коваля — є знахідки металургійних криць (20 екз.) та шлаків, пов'язаних з обробкою чорних та кольорових (принаймні бронзи) металів. Залишки виробничої діяльності знаходились на всіх рівнях заповнення будівлі, а також на рівні підлоги. Характерне розташування будівлі, на відстані 70 м від найближчого житла свідчить про спеціалізований характер виробництва, пов'язаний з вогненебезпечним температурним показчиком.

Серед господарчих ям, досліджених на селищі, за своїми розмірами та заповненням, принаймні чотири можна пов'язувати з ямами-зерносховищами. Це — округлі ями, діаметром від 1,5 м до 2,2 м, глибиною до 2 м від рівня сучасної поверхні. Інші за своїм призначенням, відповідають ямам-смітникам.

Найбільшу за кількістю групу речового матеріалу з розкопок даної ділянки селища становить кераміка. Керамічний посуд за його функціональним призначенням можна поділити на чотири групи: кухонний, столовий, спеціальний і тарний. Кухонна кераміка складала 95% загальної кількості, тарна — 3,5%, столова — 1%, спеціальна — 0,5%. Кухонна кераміка представлена в основному горщиками, виготовленими на гончарному крузі. Профіль вінець горщиків різний, але при розгляді можна виділити три основні типи.

Статистична обробка матеріалу проводилась за такими параметрами, як діаметр вінець (Р1), діаметр шийки (Р2), діаметр найбільшого розширення тулубу (Р3). Наводимо результати:

1. Р1 — переважають горщики з середнім (18-21,5 см) діаметром вінець — 57,1%, з малим (11,5 — 14,5 см) діаметром — 28,6%, з великим (23,0 — 25,0 см) — 14,3%.

2. Р2 — про-стежується

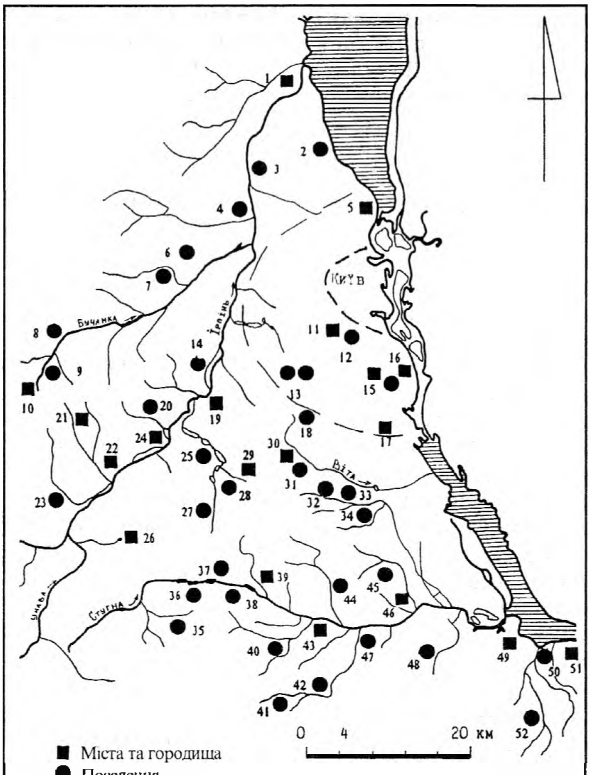

1 Демидів
2 Старі Петрівці
3. Мощун
4. Гостомель
5. Вишгород
6. Яблонька
7. Михайлівка-Рубежівка
8. Колонщина
9. Мотижин
10 Берестейська
11. Северинівка
12. Караваєві Дачі
13. Софіївська Борщагівка
14. Гореничі
15. Видубичі
16. Берестово
17 Китаєво
18 Гатне
19. Білогородка
20. Музичі
21.Ясногородка
22. Новосілки
23. Яблунівка
24. Княжичі
25. Забір"я
26. Плесецьке
27. Данилівка
28. Малютинка
29 Боярка
30. Віта-Поштова
31. Круглик
32. Іванковичі
33. Рославичі
34. Гвоздів
35. Парадівка
36. Велика Солтанівка
37. Здорівка
38. Застугна
39. Васильків
40. Барахти
41. Тростинка
42. В.Вільшанка
43. Погреби
44. В. Бугаївка
45. Дмитровичі
46. Старі Безрадичі
47. Копачів
48. Обухів
49. Трипілля
50. Халеп"я
51. Вітачів
52. Верем"я

Осадчий Р.М. — старший науковий співробітник Київського обласного археологічного музею.

Філюк О.В. — співробітник кафедри музеєзнавства та охорони пам'яток історії та культури Київського державного університету культури та мистецтв.

розподіл майже порівну між середніми посудинами (18,5 — 21,0 см) — 49,7%, та малого розміру (10,0— 16,5 см) — 42,6%. Тільки 7,7% належить горщикам з невеликим діаметром шийки (23,5 см — та більше).

3. РЗ — виділяються три типи: 36,4% з малим (13,0 — 17,0) розширенням тулубу, 54,6% з середнім (29,5 — та більше) розширенням тулубу.

4. За висотою шийки безперечно домінують посудини з низькою шийкою 100% (1,0 — 2,0 см), де висота шийки 1,5 см — становить 53,3%.

5. За висотою плічок всі 100% об'єднують посудини з дуже низьким плечем (до 5,5 см).

Найбільш диференціюючою ознакою посуду, виготовленого на крузі при кореляції ознак, що характеризують окремий горщик, є форма вінець. За формою вінець, горщики з поселення відповідають трьом типам.

Горщики 1-го типу становлять менш 20% від загальної кількості. Це посудини з широким манжетом на плавно відігнутій шийці, іноді манжет відтягнутий (Табл. 2, Мал. 2; Табл. 3, Мал. 1, 2).

До 2-го типу горщиків належать вінця витягнуті за вертикаллю, найчастіше з канелюрою під кришку. Загалом становлять близько 35% (Табл. 2, Мал. 5, 6).

Третій тип горщиків найбільш чисельний — 40%. Вінця у формі валику, округлий, найчастіше з канелюрою під кришку (Табл. 2, Мал. 4, 8, 14).

Орнаментований посуд становить близько 30-40%. Абсолютна більшість орнаментальних композицій складається з прямих паралельних заглиблених ліній (в кількості від 3 до 8). Майже не зустрічаються горщики орнаментовані хвилястою, проте іноді трапляється насіннеподібний орнамент. Загалом орнаментальні сполучення нанесені виключно на плічках посуду.

Денця посудин загалом складають 20%. Серед яких 10 екз. мали на зовнішньому боці клейма.

Аналізуючи керамічний матеріал, необхідно звернути увагу на значну кількість горщиків з ручкою. Найчастіше вони невеликі, діаметр отвору 2 — 3 см, в перерізі ручка округла, діаметром до 1,5 см. За технологією виготовлення вони наліпні, тобто після формовки глиняного горщика наліплювалися з заздалегідь зробленої маси (Табл. 2, Мал. 5).

Столовий посуд представлено глеками. Це незначна група кераміки (близько 1%) знайдена в культурному шарі, в житлі та будівлі № 1. Колекція уламків від глеків не дає уявлення про загальну форму посудини. Проте, за профілем вінець майже всі вони з прямими вінцями з горизонтально обрізаною гранню, відігнутою до середини та канелюрою на зовнішній нижній грані. Діаметри вінець становлять 11,5 см, по шийці орнаментовані врізаними однорядними лініями (Табл. 2, Мал. 3).

Амфорна тара виявлена в багатьох будівлях та культурному шарі, вона становить близько 5% від загальної кількості посуду. Всі вони червоно-брунатного кольору, іноді поверхня рифлена. Фрагментальність уламків не дає більш повного уявлення.

Цікавою знахідкою є фрагмент амфори, знайдений в заповненні будівлі № 1. Графіті являє собою окремі позначки, зроблені по випаленій глині, можливо слід пов'язувати з літерами кирилічної абетки.

До спеціальної кераміки належать світильник та поливний горщик малих розмірів. Світильник зберігся досить добре. Він виготовлений з сірої, добре витвореної глини на гончарному крузі. За типологією запропонованою Г.Г.Мезенцевою (Мезенцева 1973: 74), знайдений нами світильник на високій пустотілій ніжці з наліпним плескатим блюдцем належить до 2-го типу.

На нашу думку, фрагмент полив'яного

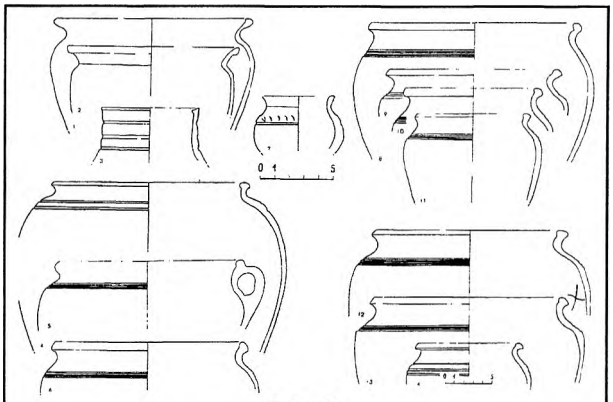

Табл. 2

мініатюрного горщика (частина вінця) слід відзначити як спеціальний посуд. Загалом світло-зелена полива вкриває поверхню фрагменту з обох боків. Злам черепка має світло-сірий колір. Тісто добре витворене, слідів домішок не виявлено. По шийці та тулубу горщика було нанесено орнаментальну композицію, яка складається з горизонтальної заглибленої лінії, та нігтєподібних відбитків вище лінії. Вдалося реконструювати цей горщик, отже діаметр вінець становить 5 см, діаметр основи шийки 4,5 см, найбільше розширення тулубу 6,2 см. Висота шийки 0,8 см, відповідно плеча — 1,7 см. Подібний посуд за функціональним призначенням класифікувати важко, хоча можлива сфера використання — виробництво скла та смальти (Табл. 2, Мал. 7).

Металеві речі побутового вжитку, сільськогосподарський та ремісничий реманент — найбільш масовий після кераміки археологічний матеріал знайдений на поселенні.

Залізні ножі типологічно репрезентовані однорідними екземплярами. Вони характеризуються клиноподібним перерізом леза: довжина леза 5 — 6 см, ширина леза 0,7 — 1,0 см, переріз леза по спинці — 0,3 — 0,5 см. Перехід від клинка леза до черешка виділено чіткими поріжками. Черешок довжиною 1,5 — 3,0 см в перетині підквадратний 3-4 х 3-4 мм. Лише один екземпляр з підйомного матеріалу значно відрізняється від попередніх. Цей ніж має довжину леза 13 см, ширину 1,5 см, переріз леза по спинці — 3-4 см. Спинка леза пряма. Перехід від леза до черешка виділено чітким поріжком, з боку спинки — невеликим (зважаючи на розмір ножа). Черешок довжиною 4 см, в перетині підквадратний 4,5 х 4,5 мм (Табл. 3, Мал. 3 - 7).

Особливу групу металевих речей складають ковані цвяхи. Знайдені цвяхи — розплющені округлі шляпки діаметром 1,4 — 1,8 см, ніжки довжиною до 5 см, в перетині підквадратної форми розміром 0,4 х 0,5 мм (Табл. 3, Мал. 8).

Єдиним знаряддям безпосередньо пов'язаним з сільським господарством знайденим на поселенні є коса-горбуша, яка збереглася фрагментарне. Довжина частини леза, що збереглася, має довжину 12,5 см, ширину — 2,0 см. Спинка леза має товщину 0,4-0,5 см, яка повільно переходить у підпрямокутний в перерізі черешок, розміром 0,3-0,5 см (Табл. 3, Мал. 10).

Своєрідну групу ремісничого реманенту складає уламок стругу — інструменту для знімання кори з дерев. В перерізі лезо трикутне шириною 1,8 см, ширина спинки 0,5 — 0,6 см. Черешок підпрямокутної форми, довжиною 7,5 см (Табл. 3, Мал. 2).

Скляні вироби з розкопу представлені жіночими прикрасами — уламками браслетів. Скляні браслети

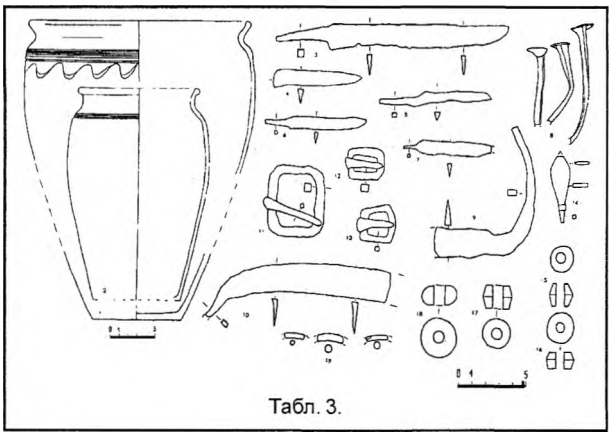

Табл. 3.

(уламки знайдені лише в заповненні житла 1 та будівлі № 3.) Браслети світло- або темно-зеленого кольору, в перетині округлі, діаметром 3 — 5 мм. Вони сильно патиновані (Табл. 3, Мал. 19).

Найпоширеніщими виробами з каменю є пряслиця. Виготовлені з рожевого овруцького сланцевого пірофіліту, вірогідніше на токарному верстаті. За формою всі знайдені прясла поділяються на біконічні та овальні (за типологією Петрашенко В.О. 1988: 24-32). Висота прясел 10-15 мм, діаметр основ 12 — 18 мм, максимальний діаметр (гурту) 18 – 25 мм, діаметр веретенного отвору 7 — 8 мм. Подібні прясла, як правило, інтерпретують як прясла легкого або середнього типу (Табл. 3, Мал. 15 — 18).

Колекція залізних пряжок репрезентована трьома екземплярами. На нашу думку пряжка № 1, яка зроблена з підквадратного штабу заліза розміром 5х6 мм з зовнішніми розмірами 43 х 45 мм та застібкою, довжиною 46 мм (в перетині ромбоподібна — 3х3 мм) слід віднести до елементів кінської збруї, точніше до підремінних пряжок. На відміну від попередньої, дві інші мають належати до чоловічого костюму. В плані вони підтрапецеподібної форми з зовнішніми розмірами 27 х 25 х 25 х 20 мм. Застібка вістряподібної форми, в перетині підпрямокутна 3 х 5 мм (Табл. 3, Мал. 11 — 13).

Нечисельну групу знахідок складають вироби з кістки — це просвердлена бабка (невелика за розміром) та платівка, можливо від набірного гребінця.

До предметів озброєння належить ромбоподібне вістря стріли. Загальна довжина леза 35 мм, в перетині лезо сплющене: товщиною до 3 мм та максимальною шириною 15 мм. Між лезом та черешком фіксується добре збережена п'ята (0,4-0,6 мм). Черешок має довжину 8 мм, в перетині круглий, діаметром — 3 мм (Табл. 3, Мал. 14).

На перший погляд, бідність та одноманітність речового матеріалу, отриманого під час дослідження селища, не дає можливості проведення палеоекономічних реконструкцій, тим більше до відтворення перебігу подій, пов'язаних з життєдіяльністю мешканців селища. Проте, на наш погляд, заслуговує увагу порівняльно-типологічна обробка речового матеріалу.

По-перше, звернемося до найбільшої групи знахідок, отриманих під час розкопок — глиняного гончарного посуду. Для керамічних виробів диференційними показниками, які характеризують особливості посудини, вважаються загальна пропорція, профілювання вінець, шийки та тулубу, орнаментальна композиція (а з тим і її відсутність), інші елементи оформлення — вушка, потовщення, наліпи тощо. Зважаючи на запропоновані критерії, за нашими спостереженнями риси тотожності знаходимо серед керамічного посуду давньокиївського Подолу XII-XIII ст. В цьому аспекті викликає зацікавленість знахідки — світильника та мініатюрного поливного горщика. На нашу думку, подібна аналогія дозволяє висказати припущення про єдність місця придбання цих виробів. Ця теза деякою мірою співпадає з висновками дослідників київського Подолу. Принаймні за даними Сагайдака Н.А., простежуються риси товарного виробництва керамічної продукції XII-XIII ст. За словами автора: *"Збут продукції... відбувається на місці її виготовлення (тобто на Подолі) або на території в радіусі близько одного шляху від місця виготовлення..."* (Сагайдак 1991: 120). Досліджене селище поблизу с. Софіївська Борщагівка знаходиться на відстані 13 — 15 км на захід від Подолу. Таким чином, воно вірогідніше входило до міського ринку збуту, принаймні керамічного посуду.

Картографування пам'яток X — XIV ст. правобережної Київщини, на яких отримано під час розкопок керамічний комплекс, придатний до діагностичних досліджень, свідчить про значну різницю не тільки в асортименті, але і за типологічно-ідентифікаційними показниками. Рівень вивчення гончарного посуду часів Київської Русі, не тільки на теренах Київщини, взагалі України доводить про неможливість виготовлення керамічного посуду XI — XIII ст. на кожному господарському подвір'ї.

По-друге, настав час спростувати положення про місце неукріплених селищ навколо міст, як сільськогосподарських додатків (Мовчан 1993: 161).

Безперечно родючі грунти, луки та пасовища правобережної Київщини сприяли високопродуктивному землеробству та скотарству. Багатства лісових масивів дозволяло займатися такими промислами, як бортництво, заготівля деревини, полювання тощо. Проте, існує ціла низка промислів та ремесел, заняття якими потребує не аби-яких професійних навичок. Це стосується видобутку та первинної обробки болотяних руд, відтак процес отримання кричного заліза у металургійних горнах. Чисельні археологічні дослідження давньоруських міст впевнено доводять, що в містах було поширене лише ковальство, а металургійна справа (у зв'язку з прив'язаністю до сировинної бази та протипожежними заходами) функціонувала в межах сільських поселень. Крім металургійного виробництва, до цієї категорії належать вуглярські, смолокурні, дігтярські та інші промисли, які розвиваються на зламі промисел — ремесло.

На селищі біля с. Софіївська Борщагівка нами зафіксована майстерня коваля, а знахідки металургійних криць свідчать про поширення і рудницької справи.

Реконструкція історичного розвитку даного селища, на жаль не може бути підкріплена фактичним матеріалом, головним чином вона базується на наших спостереженнях з значною кількістю особистих міркувань. Селище, згідно керамічного комплексу, виникло в середині — наприкінці XI ст. Стратиграфічні перекриття об'єктів свідчать про тривалість існування життя на поселенні. Незначна кількість знайденого сільськогосподарського, ремісничого ремануенту, загалом ювелірних виробів не може пояснити незаможний статус мешканців селища. Будівлі, які припиняють своє існування у першій половині XIII ст., безперечно слід пов'язувати з Батиєвою навалою. Вірогідніше припустити, що мешканці поселення мали вдосталь часу покинути свої домівки, забравши з собою найбільш цінні речі. Звичайно населення шукало більш безпечнішого

місця, спроможного дати їм притулок. Таким місцем повинен був стати добре укріплений та із значною залогою давньоруський Київ.

Після пограбування та винищення значної кількості населення, його більшість повернулася до попередніх помешкань. Неодноразово в етнографічних джерелах згадується повір'я про неможливість будування осель на згарищі, звичайно якщо цьому немає значних перешкод (наприклад: обмежена ділянка помешкання, яка є у щільно забудованому місті). Тому досліджене 1992 р. експедицією ІА АН України під керівництвом О.П.Моці поселення XIII-XIУ ст. є хронологічно пізнішим по відношенню до досліджуваної нами ділянки.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що досліджене селище, повинно було входити до приміської округи середньовічного Києва. Головним критерієм, на нашу думку є єдність міського ринку збуту та придбання ремісничих виробів. Запропонований радіус давньокиївської округи XI-XIII ст. до 12 км (Мовчан 1993: 7) співпадає з нашими висновками та висновками Сагайдака М.А. Таким чином, найвірогідніша межа економічної округи стародавнього Києва на Правобережжі знаходиться за такими населеними пунктами X - XIV ст., як городище Китаєво, городище біля Феофанії, городище Теремки, поселення біля с. Борщагівка, городище біля Білечей і далі, на Оболонські Луки (Табл. 1).

ЛІТЕРАТУРА

Готун І., Моця О. З життя киян в часи Батия / / Київська старовина. — **1993.** — № 5. — С. 77 — 80.

Мезенцева Г.Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники // Археологія. — **1973.** — № 10. — С. 72 — 77.

Мовчан И. Давньокиївська околиця. — К., **1993** — С. 175.

Моця О.П., Козюба В.К., Шевцова Л.В. Дослідження багатошарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка // АО1992.-К.,**1993.**- С.99-101.

Осадчий Р.М., Покас П.М. Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської області.

Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиці VIII—X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія.—1988.—№ 62.—С. 24-32.

Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., **1991.** — С. 168.

Е. ЛИНЁВА

ПРЕДПОСЫЛКИ И ИСТОРИЯ ЗАРОЖДЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АРХЕОЛОГИИ

ABSTRACT

This brief sketch is the attempt to look at the history and preconditions of origin of Ukrainian archaeology as a science in general and in Kiev, in particular.

In the becoming a science the Archaeology have passed a complex, ambiguous way from accumulation of archaeological material and its publication, up to the understanding of importance of that source, and also interpretation and generalization of historical processes on the basis of archaeological materials on Ukraine in XIX - beginning of XX centuries.

The article draws the attention to the contribution of the teachers of Kiev university of St. Vladimir (todays National University of Tarasa Shevchenko) to development of archaeology in Ukraine.

Памятники археологии — это уникальные свидетели нашего прошлого, важные источники исторического процесса предыдущих поколений.

Воссоздавая этапы развития археологической науки в нашей стране важно вспоминать тех людей, которые стояли у ее истоков. Имена многих были забыты, упоминать имена других долгое время не рекомендовалось.

Не собираясь приукрашать или идеализировать события прошлого, попытаемся воссоздать процесс зарождения археологии на Украине.

Заглянув в древнерусские летописи мы видим, что ряд археологических памятников упоминаются как ориентиры. Так, в грамоте, приписываемой А.Боголюбскому, определявшей границы угодий Киево-Печерского монастыря, названы два городища и четыре кургана — Перепет, Перепетовка, Великая могила и курган на Невесёловском поле.

Еще в древности, Киев привлекал внимание путешественников из разных стран своей красотой, величием, обилием свидетельств седой старины. Епископ Мерзебургский Титмар в двух местах своей "Хроники" описывает Киев, отмечая: "В *большом этом городе, который служит столицею государства, имеется более 400 церквей и 8 торжищ, а народу несметная сила...*" (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. 1874. Киев — ч. 1: 3-9). Это сообщение, несмотря на вероятное преувеличение, сделанное еще в 1018 году говорит о могуществе и значении Киева, как одного из крупнейших европейских центров.

Древнерусский летописец Никон Печерский в 70-х гг. XI в., описывая историю Руси сообщает о древних могилах, городищах, древней топографии городов.

Люди древней Руси не только замечали археологические памятники, но и пытались узнать, каково их происхождение, но не всегда найдя ответ, приписывали их возникновение великанам, змеям, нечистой силе. В народе эти легенды дожили до XIX-XX ст. и попали в записи фольклористов.

Наиболее раннее указание на раскопки и случайные находки мы имеем в люстрации Каневского замка составленной в 1552г. (Архив Юго-Западной России. — Ч. VII, т. 1: 103) Люстраторы, между прочим, считают своей обязанностью внести в составленные описи замка замечание об убытках причиняемых городскими промышленниками, отправляющимися на летние промыслы — "уходы". Убытки эти происходят от *"копачей с драбовъ* (бродячих людей), *которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы, погребенных выкидывают на помсту живых и невинных"*. Из этого замечания люстраторов видно, что в половине XVI в. кладоискательство обращается в промысел, оно сосредоточивается в руках "копачей", так наз. археологов XVI в., принадлежащих к людям бродячим; отыскивая обручи (браслеты, ожерелья, гривны) и перстни, они грубо разбрасывают кости погребенных, нарушая тем священный и вечный покой смерти.

Количество находок дорогих предметов древности все увеличивалось. Владельцы земель поняли, что расхищение богатств заключающихся в недрах земли, причиняет наконец им и материальный ущерб. Поэтому во Втором Литовском Статуте 1566 г. записано уже постановление, в котором признается право владельца земли и на то, что будет найдено в ее недрах: находчик клада обязан был уступить половину находки владельцу земли, но при раскопках, предпринимаемых со специальной целью, все найденное принадлежит владельцу земли; случайную находку находчик мог и скрыть от владельца земли. В этом плане весьма показателен долголетний судебный процесс по поводу находки в 1610 г. клада из 18 предметов крестьянином с. Ласково Владимирского повета Волынского воеводства Кириллом Божком, который поспешил его продать. О сделке, заключенной между крестьянином и евреем-торговцем Хаскелем узнал хозяин крестьянина и села, землевладелец Михаил Войно-Оранский и подал иск во Владимирский замок на суд старосты, так как считал, что находка по праву принадлежит ему. Испугавшись хода событий, Хаскель сдал в замок этот клад бургграфу Андрею Мисевскому (Книга Киевского центрального архива № 992 л. 113, о. Б, акт 130). Дело затягивалось и Войно-Оранский стал уже обвинять Мисевского в присвоении себе клада. Но у Мисевского клад по реестру забрал владимирский староста Януш Острожский, который не возвратил его до своей смерти в 1620 г. Такая борьба за клад шла, так как все понимали не только саму материальную ценность находки (ее оценили в 1000 польских злотых., а это для XVII в. равнялось цене довольно крупных сел со всеми их угодьями), но и историческую ценность, ведь клад относился к великокняжескому древнерусскому периоду и был

Ліньова Є А — головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України

найден в черте древнего г.Владимира. Вес всех вещей доходил до двух фунтов золота и серебра, а также состоял из 48 драгоценных камней и двух вещей имевших форму раков (Е.И.Де-Витте. // ЧИОНЛ, К., 1900, — кн. 14 — 1-3. — С. 85-101. Дальнейшая судьба клада и его местонахождение автору этих строк неизвестна).

Немаловажные данные о Киеве и его древностях мы находим в многочисленных украинских хрониках и книгах XVII в., авторы которых, как например Софонович, Иннокентий Гизель, Афанасий Кальнофойский, Павло Лисицкий, пользовались более древними, не дошедшими до нас документами, содержавшими ценнейшие сведения о Киеве.

Огромную ценность для исследований древнерусской архитектуры представляют рисунки XVII века. Это, в первую очередь, перспективный план Киева 1637 г. с изображением многих киевских построек, приложенный к книге Афанасия Кальнофойского "Тератургима". Огромную ценность представляет альбом зарисовок Киева, сделанных в 1651 году придворным художником литовского гетмана Януша Радзивилла голландцем Абрагамом Ван Вестерфельдом.

Колоссальную роль в изучении и сохранении киевских древностей сыграла деятельность митрополита Петра Могилы.

В 1630—40 гг. он частично реставрирует Софийский собор, Михайловский Златоверхий собор, Выдубецкий монастырь, церковь Спаса на Берестове, Трехсвятительскую церковь. В 1635 году по его распоряжению разбирается униатская церковь, построенная из дерева на месте Десятинной церкви X в., но сохранившая название Николы Десятинного, и раскапываются руины древнего храма. Найденное во время раскопок Десятинной церкви погребение, объявили останками князя Владимира.

Хотя эти раскопки не дали большого научного материала, с этого времени принято считать начало изучения древнерусских построек (Каргер 1961: II., 12-13), то есть началом археологических исследований на территории Киева и вообще на Украине.

В XVIII в. к памятникам старины в Киеве особенного внимания не уделяли, хотя при Петре I дважды издается указ (1718 и 1720 гг.) о собирании и сохранении "курьезных вещей" и прежде всего обнаруженных в земле. Однако найденный во время земляных работ в Чернигове серебряный идол был перекован на "царские врата", а огромный клад арабских дирхем, найденный на Печерске, много лет провалялся в Киевской канцелярии, а в 1707 г. был перевезен в Петербург и несколько монет поспешили отослать к царю в действующую армию (Барсов 1883: 22-23).

В 1750 г. военное командование стремилось разобрать остатки Золотых ворот, через которые в то время въезжали в старокиевскую крепость. Над воротами еще сохранялись остатки древней церкви с фресковой росписью. Из-за протестов местных любителей старины разбор руин прекратили, но по приказу Сената древние руины были засыпаны, а верхнюю часть уничтожил инженер-полковник Даниил Дебоскет, проводивший фортификационные работы в этом районе. Рядом, в 1751 г., были построены новые каменные Золотые ворота, которые просуществовали до конца XVIII ст.

К концу XVIII в. на Западе уже было много наработок по классической археологии и искусствоведению. В России, после завоевания Крыма, также увлекались прежде всего античной археологией. Познание далекого прошлого началось с античной скульптуры, нумизматики и эпиграфики. Как на Западе, так и в России древности своей страны по сравнению с греческими и римскими казались чем-то третьестепенным, не заслуживающим серьезного внимания. На рубеже XVIII и XIX вв. европейская научная и общественная мысль обращается к проблемам источников того или иного народа. В России также возрастает интерес к отечественным древностям и киевской старине в частности.

М.В.Ломоносов был инициатором составления первой в мире археологической карты, куда вошли сведения более чем 4 тыс. городищ, курганов и т.п.

Еще в 1739 г. В.Н.Татищев издал первую в мире инструкцию для проведения археологических раскопок и сам немного занимался ими в Сибири.

К концу XVIII в. — началу XIX в. на территории Украины обнаружено немало ценных для науки фактов, проведены раскопки, собраны коллекции древностей и поднят вопрос об их охране, создаются первые музеи. Впервые в нашей литературе появились рисунки археологических находок и планы городищ. Нащупывались методы интерпретации результатов раскопок путем сопоставления их с этнографией и известиями античных авторов.

Подъем национального самосознания в период наполеоновских войн резко повысил интерес общества к отечественной истории и своим древностям. В это время в России начинает зарождаться археология как отдельная научная дисциплина. Ее предметом считалось изучение всех памятников истории и культуры от древнейших времен до XVII-XVIII вв., среди которых архитектурные, этнографические, фольклорные, литературные и, собственно археологические — т.е. материальные. Именно так первоначально понималась археология. Специально археологов не готовили. Ими становились по зову сердца те просвещенные умы, которым важно было восстановить историю своего народа. Особый интерес вызывают памятники на территории Крыма, Украины, и особенно "матери городов русских" — Киева.

В начале XIX в. в России стали возникать научные общества. Они, в отличие от государственных научных учреждений, в то время были менее подвержены контролю государства, что способствовало развитию творческой инициативы и создавало более благоприятные возможности для плодотворной работы. Первым было создано в 1804 г. Общество истории и древностей российских при Московском университете. Это дало толчок зарождению интереса к древностям и в других регионах России. В начале XIX в. в среде киевских краеведов встает вопрос о совместной исследовательской работе по изучению отечественной истории.

В 1816 г. по просьбе графа Н.П.Румянцева М.Ф.Берлинский вместе с Анной Александровной Турчаниновой на ее средства провели раскопки в Вышгороде около Борисо-Глебской церкви. План раскопа с объяснениями М.Берлинского был выслан Румянцеву (Востоков 1842: 220). (О А.А.Турчаниновой писал сам М.Ф.Берлинский как о *"девице, с самых молодых лет единственно занимавшейся ученостью, имеющей вкус к познанию древностей и искусства, упражняющейся в чтении отборных сочинений и всю жизнь свою* (после смерти родителей) *посвящающей на полезные* изыскания" (Щербина 1896: 405). В дореволюционной

Большой Энциклопедии под редакцией Южакова о ней сказано и как о писательнице).

Комплексное и всестороннее изучение Киевских древностей безусловно было не под силу одному М.Ф.Берлинскому и требовало сподвижников.

В 1822 г. в Киев из Пскова переезжает близкий друг Румянцева, епископ, (митрополитом станет уже в Киеве) Евгений Болховитинов (1767-1837), основатель славяно-русской палеографии, историк, археограф. Е.Болховитинов образование получил в Воронежской семинарии, Московской духовной академии, а также посещал лекции в университете, был членом Новиковского кружка. Большое значение для будущей историко-литературной деятельности имело его знакомство с Н.Н.Бантыш-Каменским. Был энергичным и просвещенным пастырем, оставаясь по сути своей светским человеком. Очень много писал об истории церкви, о духовных и светских писателях. Везде на местах своей службы собирает архивные материалы и пишет труды по истории того или иного края.

Став Киевским митрополитом, он по архивным материалам начинает изучать историю города, правда его преимущественно интересовала церковная проблематика. Е.Болховитинов и М.Берлинский стали участниками первых археологических раскопок фундаментов Десятинной церкви, а также Ирининской церкви в Киеве и Борисоглебской в Вышгороде.

В 1825 г. киевский митрополит Евгений Болховитинов публикует "Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с разными грамотами", а в 1826 г. выходит его труд "Описание Киево-Печерской лавры". Эти работы были результатом больших изысканий Е.Болховитинова, которые ему удалось осуществить в епархиальных архивах Киева. Обе работы представляют собой попытки создать историко-топографические очерки Софии Киевской и Киево-Печерской лавры на основании летописных свидетельств и документов, обнаруженных самим автором.

В трудах Е.Болховитинова нет глубоких идей, исторической критики. Это лишь описание монастырей, церквей и содержимого их ризниц, своеобразные своды. Но такие добросовестные каталоги и нужны были тогда, когда требовалось доказать, что у нас есть свои исторические памятники, где эти реликвии находятся.

Е.Болховитинов и М.Ф.Берлинский поддерживали также тесные связи с Московским Обществом истории и древности, в изданиях которого публиковали свои труды. Е.Болховитинов, как член многих исторических обществ и страстный поклонник древностей приобщал к истории и других. Он первый пытался в Киеве организовать научное общество на базе Киевской духовной академии. Он предлагал темы исследований, касавшихся отечественной истории и древностей, за успешное решение которых предлагались денежные вознаграждения. При нем сформировалась группа краеведов (кружок Болховитинова), сделавшая много для изучения киевских древностей.

Одним из учеников Е.Болховитинова считается Кондрат Андреевич Лохвицкий (1774—1838), отставной чиновник 6-го класса особых поручений при Киевском генерал-губернаторе, археолог-дилетант, начинал работать под его руководством при раскопках Десятинной церкви в 1824 г. В 1834-1835 гг. исследовал фундаменты Ирининской церкви, храмов вокруг усадьбы Софийского собора, церковь у Иорданского ручья на Подоле. С 1832 по 1838 гг. он раскапывал остатки Золотых ворот. Собрал ценную коллекцию монет и медалей. Был первым заведующим Музея нумизматики (Мюнц-кабинет) и Музея древностей университета св. Владимира (1837—1838). На раскрытие киевских древностей он часто не жалел и своих скромных сбережений. Человеком он был весьма честолюбивым и не всегда находил общий язык с киевскими любителями древностей. Но нужно отдать ему должное: в его деятельности не было элементов кладоискательства.

Одной из значительных работ Лохвицкого были раскопки Золотых ворот. Уже к осени 1832 г. этот памятник был настолько раскрыт, что генерал-губернатор Киева граф В.В.Левашов предложил проезжавшему в то время императору Николаю I осмотреть новооткрытый памятник древности. Николай посетил раскопки 9 сентября 1832 г., внимательно осмотрел их и, пройдя ворота насквозь, произнес: "Памятник достойный сохранения".

"Высочайшим повелением от 4 января 1833 года" выделялось ежегодно 1500 рублей на раскрытие киевских древностей (Оглоблин 1891: 149). Несмотря на естественное для того времени несовершенство методики и значительную некомпетентность, раскопки Лохвицкого имели большое научное значение — они впервые показали, что в изучении древнего Киева ведущее место принадлежит археологическим источникам.

Открытия киевских краеведов способствовали популяризации отечественной истории, вызывая большой интерес к ним не только в Киеве, но и в других городах. В 1832 г. проводился сбор денег для дальнейших исследований древнего Киева (Історія...: 182). Деятельность "кружка Болховитинова" подготовила благоприятную почву для дальнейшего изучения древности Киева и понимание необходимости специальной подготовки молодых увлеченных людей.

С созданием в 1832 г. Киевского генерал-губернаторства значение Киева еще больше возрастает. Он становится административным центром т.н. Юго-Западного края, в состав которого входили Киевская, Подольская и Волынская губернии.

Еще при Александре I поднимался вопрос об открытии в Киеве университета. Целый край был лишен светского очага культуры и просвещения, тем более, что с 1819 года Киевская академия полностью превращается в духовное заведение. На начало XIX в. в Российской империи существовал ряд университетов: Московский (1755), Дерптский (1802), Вильнюсский (1803), Казанский (1804). Харьковский (1804), Петербургский (1819). В конце 1831 г. было предложено открыть университет для четырех губерний: Киевской, Волынской, Подольской и Минской, на что Николай I отметил: "В Киеве неудобно... на первый раз перенести Волынский лицей" (Кременецкий). Только через год, 12 апреля 1832 года, было подписано соответствующее решение об основании нового Киевского лицея св. Владимира, а вскоре, все же, и университета.

Дальнейшее развитие исторической науки и изучение древностей связано с открытием в 1834 г. Киевского университета св. Владимира и с именем его первого ректора, ученого-энциклопедиста Михаила Александровича Максимовича (1804-1873).

Он родился на хуторе Тимковка вблизи Золотоноши. В 1812 г. окончил Золотоношскую монастырскую школу, и затем Новгород-Северскую гимназию. Страсть к наукам он перенял от своей

матери и ее братьев Тимковских, которые были просвещенными людьми своего времени, их имена помещены в энциклопедии Брокгауза и Эфрона: Илья — профессор, доктор философии и права Московского университета; Иван — поэт и переводчик; Василий — дипломат и общественный губернатор; Роман — профессор римской и греческой словесности; Егор — известный русский путешественник. В семье знали и почитали свое прошлое. Мать украинской песней привила Михаилу Максимовичу любовь к родной земле.

В 1819 г. он был зачислен "казеннокоштным" студентом Московского университета, сначала на славянское отделение, а через два года на физико-математическое, которое окончил в 1823 г. В 1827 году защитил диссертацию по ботанике "О системах растительного царства" и оставлен преподавателем Московского университета. Его книгу "Основание ботаники" (ч. I, 1828; ч. II, 1831) ученые признали "лучшей ботанической книгой" того времени.

В 1827 г. большим событием стало издание им сборника "Малороссийских песен" (127 песен различного содержания). Они были приняты в либеральных кругах с большой любовью и одобрением. В 1833 г. он назначен ординарным профессором ботаники Московского университета и в то же время сотрудничает в литературных журналах "Московский Телеграф" и "Телескоп". В 1830, 1831 и 1834 сам издавал альманах "Денница". Был другом А.С.Пушкина и Н.В.Гоголя, знаком со всеми прогрессивными людьми своего времени, человек разносторонних глубоких знаний, который стремился принести как можно больше пользы своему народу. В конце 20-х — начале 30-х гг. Максимович увлекается историей и особенно материалами по Киевской Руси, переводит с древнеславянского на украинский, а затем на русский "Слово о полку Игореве". Страстно мечтает вернуться в Украину. Это ясно видно из переписки с Н. В. Гоголем.

Н. Гоголь — М.Максимовичу

20 декабря 1833 г.

"Благодарю тебя за все: за письмо, за мысли в нем, за новости...

Представь, я так же думал. Туда! Туда! В Киев! В древний чарующий Киев! Он наш, он не их, не так ли? Там, либо вокруг происходили дела древностей наших.

...Мне надоел Петербург, или вернее, не он, а проклятый климат его: он меня допекает. Так, это прекрасно, если мы вместе с тобой займем киевские кафедры. Много можно будет сделать добра.

... одному приехать в этот край, хотя и желанный, но быть там абсолютно одиноким, не иметь с кем поговорить языком души — это ужасно! Говорят уже много назначили туда немцев каких-то, это тоже не очень приятно. Хотя бы ради святого Владимира, как можно больше славян. Необходимо побеспокоиться, чтобы кого-то из известных людей туда впихнуть, истинно просвещенных и таких же чистых и добрых душой, как мы с тобой." (Письма Н.В.Гоголя 1901., Т.I: 268.)

Н. Гоголь — А.Пушкину

23 декабря 1833 г.

"Я в восторге заранее, когда представляю как закипят мои труды в Киеве. Там достану я из-под полы много вещей, из которых я не все еще вам читал. Там завершу я историю Украины и Юга России и напишу общую историю, которую в настоящем ее виде еще до сих пор, к сожалению, нет не только на Руси, а и в Европе. А сколько соберу я там пересказов, поверий, песен и т.п.

Кстати, пишет мне Максимович, что хочет оставить Московский университет и ехать в Киевский. Ему вредит климат. Это хорошо. Я его люблю... " (там же).

Н.Гоголь — М.Максимовичу

26 марта 1834 г.

"Во-первых, дело твое не клеится как следует, несмотря на то, что и князь Петр, и Жуковский хлопочутся о тебе. И их мнение, и мое вместе с ними такое, что тебе необходимо непременно ехать сюда самому. Заочно эти дела не делаются, да и Мекка (нота бене) любит поклоны. Ныне поют, якобы ты нужен Московскому университету, в Киеве место якобы занято и т.п. Но когда ты сам приедешь и пояснишь свои резоны, что ты мол, и был бы рад, но твое здоровье и т.п., тогда будет другое дело; князь же со своей стороны, впустит подкрутить, да и Пушкин тоже. Приезжай, я тебя жду ..." (там же).

Н.Гоголь — М.Максимовичу

20 апреля 1834 г.

"Ну, я рад от души, что дело твое подтверждено уже официально. Теперь уже не нужно ехать в Петербург... Слушай, отслужи службу. Когда будешь писать Брадке, намекни ему обо мне..."

Н. Гоголь — М.Максимовичу

8 июня 1834 г.

"..Я не могу также понять Брадке:
давши слово Жуковскому ждать меня целый год и не отдать кафедры всеобщей истории, через месяц передать ее Цыху! Это обидно, ей-богу, обидно..." (там же).

Итак, в мае 1834 г. М.А.Максимович был утвержден деканом первого философского отдела и заведующим кафедрой русской словесности, а в июне того же года — первым ректором. Его работы по истории и археологии были первыми штрихами в начинающейся тогда разработке истории Украины: "Откуда идет русская земля" (1837), "Об участии и значении Киева в общей жизни России" (1837), "Выдубецкий монастырь" (1841), "О времени основания Киево-Софийского собора" (1867), "О Киевском урочище Копырева конца" (1871), "О горе Щекавице", "Украинские стрелы древнейших времен, собранные над Днепром, возле Михайловой горы" (1837), "Волынь до XI в." и многие другие. Предвосхищая будущее, Максимович планировал совместную исследовательскую работу в области истории отечественных ученых в масштабе всей страны. (Марков 1986: 108).

Университет с первых же лет своего существования становится центром по выявлению, собиранию и изучению памятников старины. Одним из первых, кто занимался античной археологией и читал курсы по истории древней Греции и Рима был Владимир Францович Цых (1805—1837) — профессор, ректор (после Максимовича). Одна из его широко известных работ "Об эллино-македонском периоде" (1835 г.).

Страстным проводником археологических знаний был Иван Яковлевич Нейкирх, профессор греческой словесности и древностей. Один из руководителей университета в начальный период. Был неоднократно деканом исторического факультета, проректором, ректором. Читал курсы греческих древностей и древней археологии.

В 1835 г. по распоряжению императора в Киеве создается Временный комитет для изыскания древностей. В него вошли прежде всего преподаватели университета (Цых, Зенович, Орнатский) во главе с М.А. Максимовичем, а также М.Ф. Берлинский, А.И. Ставровский и А.С. Анненков.

Алексей Иванович Ставровский (1809—1882), получил образование в главном педагогическом институте. В 1836 году был назначен адъюнктом в

Киевский университет. В 1842 г. защитил магистерскую диссертацию "О значении средних веков в отношении к новейшему времени" и с тех пор до 1870 г. был экстраординарным профессором всеобщей истории. Также преподавал в Киевском женском институте и кадетском корпусе. Разработал план серьезных археологических исследований, важнейшими из которых были: раскопки фундаментов церкви св. Ирины на углу ул. Владимирской; раскопки в Василькове; исследования церкви Василия в Овруче. А.И.Ставровский 16 лет (1838—1854) заведовал Музеем древностей университета св. Владимира.

С 1835 по 1845 г. археологические исследования проводились под руководством Временного комитета по изысканию древностей. Из-за недостаточного государственного финансирования (1500 руб.), Комитет выполнял свои функции, как признавали многие, весьма инертно (Щербина 1929: 10-14).

Попытки Временного комитета как-то активизировать свою деятельность не имели успеха. Его члены в 40-х гг. обращались в Петербургскую Археографическую комиссию (ПАК) с предложением составить отделение ПАК, но им отказали (Протоколы заседаний Археографической комиссии. 1885. Спб. — 1: 556-557). Для понимания сложившейся ситуации весьма ценна переписка Е.Болховитинова с одесским историком и археологом Н.Н.Мурзакевичем (1806-1883), впоследствии основателем Одесского общества истории и древностей (1839). Усилиями Е.Болховитинова, М.Ф.Берлинского и М.А.Максимовича было собрано много древностей и древних актов, которые хранились в плачевнейшем состоянии по монастырям, частным и государственным архивам. Их заботила судьба и сохранность этих ценностей, необходимость их обработки и публикаций. Временный комитет по своему характеру деятельности имел мало общего с научным обществом, поэтому у киевских краеведов стала задача создания научного центра.

В письме Болховитинова к Мурзакевичу от 13 февраля 1836 г. говорится: *"Об учреждении у нас исторического общества и слуху нет, а только учрежден Министром у нас комитет об отыскании древностей, но и к этому еще не приступили... Жатва многа, а делателей мало"*. В письме от 6 апреля дается оценка Комитета, который *"спит беспробудным сном, да и не умеет приняться, а о заведении исторического общества и слуху нет"*. В письме от 14 сентября узнаем, что М.А.Максимович и митрополит Евгений хотели бы переезда Мурзакевича в Киев и предлагали стать *"основателем русского исторического общества, о чем здешние ученые и не думают, да и не умеют приняться"*. В четвертом письме от 21 декабря 1836 г. Евгений Болховитинов сетует, что *"в Киеве еще и не собраны древности. Это поле долго надо обрабатывать, а делателей у него мало"* (Письма высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н.Н.Мурзакевичу 1868: 377-386).

Одним из положительных моментов деятельности Временного комитета была рассылка 12 июня 1837 г. в земства 12 уездов Киевской губернии афиши о необходимости собирания и сохранения древностей, а также об открытии в Киеве при Императорском Университете св. Владимира Музея древностей (17 марта 1837), куда следовало направлять находки. Но поступления со стороны шли весьма вяло (Киевский обл. архив, Ф. 1238, 0.1, д. 98, л. 1,2). В Музей передавались коллекции, собранные прежде всего членами Комиссии, и закупленные у населения.

После смерти Е.Болховитинова М.А.Максимович продолжает упорно искать единомышленников по созданию научного общества и находит его в лице ректора Киевской духовной академии Иннокентия Борисова. Он вспоминал: *"В начале 1841 г., беседуя с Иннокентием, пришли мы к той мысли, что пора бы. и в Киеве быть историческому обществу, когда есть оно не только в Москве, но и в Одессе... Вот когда задумано и предпринято было учреждение в Киеве исторического общества"* (Максимович 1872).

Профессор Киевского университета Н.П.Дашкевич, основываясь на воспоминаниях М.А. Максимовича, пишет, что в начале 40-х годов в Киеве был организован кружок местных историков и Максимович, взяв за основу Уставы Московского и Одесского обществ, составил проект Устава Киевского общества истории и древностей славяно-русских и представил ходатайство об его утверждении. Местные власти проект поддержали. Однако царское правительство отклонило эту просьбу (Дашкевич 1898: 17-98). Скорее всего учитывались общественно-политические взгляды М.А.Максимовича. Ведь, будучи ректором университета, он видел свою задачу в широком просвещении молодежи, поддерживал распространение либеральных взглядов, считал самобытной и прекрасной украинскую культуру, вступил в открытый конфликт с царскими властями, не оправдав их доверия.

В результате конфликта, сославшись на болезнь в декабре 1835 г., он был вынужден уйти в отставку с поста ректора, а в 1840 г. в возрасте 36 лет *"прекратил преподавательскую работу и фактически был отстранен властями от учебно-педагогической и общественной деятельности"* (Марков 1986: 23-24). Лишь временно в 1843-1845 гг. он читал лекции в университете св. Владимира в качестве частного преподавателя (Большая энциклопедия. 1909. СПб. — т.12: 524).

В противовес идеям М.А.Максимовича, по инициативе Киевского генерал-губернатора Д.Г.Бибикова (1792-1870) (В Киеве Бибиков был с 1838 по 1856 гг. и проявил себя преданным служакой Николаю I. Он принял крутые меры к ослаблению значения польского элемента в крае после восстания 1831 г. В 1847 г. он добился утверждения так наз. инвентарей, которые устанавливали повинности крестьян и определяли права помещиков на крепостной труд в частных имениях. Затем он был даже министром внутренних дел, но со вступлением на престол Александра II был уволен и лишен званий), который считал, что научная разработка истории Юго-Западной России должна быть поручена "не ученому обществу, а ученному правительственному учреждению, всецело подчиненному представителю высшей власти в крае". Таким образом была учреждена, по "высочайшему повелению", 31 мая 1843 г. Временная Комиссия для разбора древних актов, в последующем больше известная как Археографическая комиссия. Задачей вновь созданной Комиссии должна была быть разработка истории Юго-Западного края по актам, хранившимся в Центральном архиве со времени польского владычества. В мае 1845 г. пришло указание упразднить Временный комитет для изыскания древностей, созданный в 1835 г., и

передачи всех ассигнований и изысканий древностей не только в Киеве, но и в Киевской, Подольской и Волынской губерниях в ведение Временной комиссии для разбора древних актов (Киев.гор.архив. Ф.16, оп. 381. д.104). В 1845 г. вышел уже I том, подготовленный Комиссией. Усилиями членов Комиссии была развернута значительная и многообразная научная деятельность. Они выявили и подготовили к публикациям документы по истории всей Южной Руси до Литовского времени и периода существования Литовско-русского государства, собирали сведения и фиксировали (зарисовывали) памятники старины (курганы, архитектурные сооружения). Организовывали и осуществляли археологические раскопки, публиковали результаты исследований. Пополнялся Музей древностей университета. В целом их деятельность освещена в отечественной историографии.

Одним из первых активных членов Временной комиссии для разбора древних актов, ее вице-председателем и в дальнейшем многолетним главным редактором ее изданий был Иванишев Николай Дмитриевич (1811—1874). Родился он в Киеве. Образование получил в Петербурге. Был специалистом по истории права славянских стран. После защиты докторской диссертации в 1840 г. "О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою верою" был утвержден профессором. С 1850 по 1861 гг. был деканом юридического факультета Киевского университета. Вместе со Ставровским разработал проект описания древних монументальных памятников Украины. На деньги Комиссии проводил археологические раскопки курганов на Белокняжем поле. Трех братьев. Между Васильковом и Фастовом в 1845 г. раскопал курган Перепетиха, а в 1846 г. художником в этих и других экспедициях работал Т.Г.Шевченко (Шовкопляс, Шовкопляс 1990: 25-29). Одна из важных его работ "0 древних сельских общинах в Юго-Западной Руси" (1857).

В середине XIX в. изучение курганов на территории Украины, в частности, в лесостепной и полесской зоне Приднепровья только начиналось и поэтому не проводилось еще на надлежащем научном уровне. Не существовало определенного хронологического и этнического их определения. Курганы в степях народные легенды больше связывали с историей козачества.

Работая в экспедициях, Т.Г.Шевченко делал много рисунков общего вида курганов, отдельных этапов их раскопок и обнаруженных при этом разных объектов и находок. Его рисунки были использованы в художественно оформленном специальном издании "Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов", вышедшие в феврале 1846 г. в Петербурге, а в мае в Киеве с параллельным текстом на русском и французском языках.

Известно высказывание Т.Г.Шевченко: *"Я люблю археологию. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории"* (Дневник, V, 105).

В эти годы в Киеве выходят книги И.И.Фундуклея (1804-1880) (Киевский губернатор, 1839-1952, археолог-историк. С 1855 г. был генеральным контролером Царства Польского.) "Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии" (1848) и "Обозрение Киева в отношении к древностям" (1847), а также Амвросия Грабовского «Ukraina dawna i teraznieisza» (1850) (Польский историк и археолог, род. 1782умер 1868, происходил из крестьянской семьи, самоучкой изучил историю и языки; с 1817 по 1837 г. вел собственную книготорговлю в Кракове, а затем, свернув дело, полностью отдался архивным изысканиям. В своих исследованиях не был самостоятелен, но труды его весьма ценны для выяснения разных деталей, установки хронологических дат, топографических указаний. Основаны на древних польских архивах. Писал только на польском.). Несмотря на позднейшие критические нарекания (А.А.Бобринский в книге "О курганах близ местечка Смела" — Одесса, 1886), эти книги ценные тем, что они были одними из первых, посвященных археологии. Причем И.И.Фундуклей лично проводил раскопки курганов (например, курган у с. Новая Осота Чигиринского уезда в 1845 г. и др.).

В 1854-1865 гг. заведующим университетским Музеем древностей и нумизматическим кабинетом был Я.Я.Волошинский, который занимался раскопками курганов вблизи Киева у сел Янковичи, Бугаевка, Кошеватое, Николаевка; на западной его окраине — Совки, Жуляны. Раскопал т. наз. Курган Дира. В Трудах Комиссии для описания губернского Киевского учебного округа за 1853г. издал "Описание Нежинского клада" (сегодня утрачен).

Систематическую научную работу с чтением лекций в Киевском университете с 1864 по 1875 гг. совмещал М.П.Драгоманов. Его научная тематика в основном касалась истории античности. Наряду с литературными он использовал археологические и эпиграфические источники, которые считал необходимо глубже изучать в музеях Европы, так как *их "не могут заменить ни издания графические, ни описания"*. Хорошие знания отечественной и зарубежной литературы и археологических материалов открывало перед ним возможность вести научную полемику, а также давать в лекциях и в научных работах квалифицированные историографические очерки.

С 1869 по 1877 гг. в университете преподавал В.И.Модестов. Его перу принадлежат переводы сочинений Тацита, "Введение в римскую историю" (2 тома) и ряд других ("О латинской надгробной надписи, найденной на Аппиевой дороге в 1877г." в кн.: "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца". 1879. Киев, кн.1: 303; О надписях на Ольвийских камнях, принадлежащих Киевскому университету св. Владимира. Там же: 276). Увлекшись археологическими сокровищами римских музеев и археологией, периодически выезжал для работы в Риме, а под конец своей жизни переселился в Италию, где и умер.

К 70-м гг. XIX века был уже накоплен достаточный археологический материал по античным городам Северного Причерноморья. Это дало возможность заниматься торговыми отношениями Боспорского царства и Афин, этнографией Скифии профессору Ф.Г.Мищенку. Он был прекраснейшим знатоком греческих древностей, перевел Полибия на русский язык. Его интересовали работы Геродота и Фукидида применительно к территории Северного Причерноморья.

Первый исторический очерк о древних городах Северного Причерноморья со времени их основания и до позднего средневековья — "Прошлое Тавриды", принадлежит специалисту по древней истории Причерноморья, Византии и древнему Риму Юлиану Андреевичу Кулаковскому (1855—1919). Он проводил археологические исследования в районе Керчи, в 1900 г. исследовал ольвийский некрополь. Его перу принадлежат такие важные работы как "Карта Европейской Сарматии по Птолемею" (1899),

"История Византии" в 3-х тт. (1910-1913), "Смерть и бессмертие по представлению древних" (1900) и ряд других (Археологические раскопки близ Керчи летом 1890г. в кн. ЧИОНЛ, кн. 5 — отд. 1: 20-23; Керченские раскопки летом 1890г. в кн. ЧИОНЛ, кн. 7 — отд.1: 15-16; Раскопки в Керчи и Анапе летом 1894г., в кн. ЧИОНЛ, кн. 9 — отд. 1: 43-44; Раскопки в Крыму летом 1895г. в кн. ЧИОНЛ, кн. 11 — отд. 1: 3-4).

В 1868г. в Киеве выходит двухтомная работа Н.В.Закревского (Закревский Николай Вас.(1805-1871). Первое издание "Летопись и описание г. Киева" вышло в Москве в 1858 г., а затем со значительными дополнениями в 1868 г. за счет Московского археологического общества. В книге собрано много интересного материала, но приводимые данные не всегда обработаны в одно последовательное целое. В 1860-61 гг. он издал в трех частях книгу "Старосветский бандуриста": первая часть — песни, вторая — пословицы и загадки, третья — "Словарь малороссийскихъ идиомовъ" (11.127 идиом). В свое время, несмотря на многие грубые ошибки, словарь этот был наиболее полным украинским словарем). "Летопись и описание Киева", как и многие другие его труды, не потеряла своей научной ценности и в наши дни.

Будучи одним из наиболее активных членов Археографической Комиссии, М.А. Максимович понимал, что она не может заменить собой научного общества историков. Он считал, что *"Временная комиссия, с ее председателем Юзефовичем, есть все-таки временной. Мне же приходит на мысль, что в Киеве Историческому Обществу, и при существовании оной Комиссии, подобало бы состояться, подобно Московским обществам. — при университете св. Владимира, где есть уже и музей древностей и неисчерпаемый центральный Архив, и даже особая сумма на открытие древностей..."* (Науменко 1904: 294).

Стремления Максимовича можно понять. Ведь в 1869 г. проходит первый Археологический съезд в Москве, второй был назначен на 1871г. в Петербурге. В Одессе уже давно существовало общество (с 1839 г.). Основано Императорское археологическое общество в Москве (1864), Археологическое общество и музей в Вильно (1855). В 1861 г. основано нарвское общество древностей в Дерпте, с 1838 г. существует Ученое эстонское общество, отчасти занимавшееся археологией, в Риге с 1834 г. общество истории и древностей Прибалтийских, в 1859 г. учреждена Императорская Археологическая комиссия в Петербурге, которая выдавала "открытые листы" на раскопки. И только в Киеве не было подобного общества.

Как уже отмечалось, всплеск национального самосознания, особенно после отмены крепостного права и в результате проведения государственных реформ, способствовал созданию ряда научных обществ.

Наконец и в Киеве в конце 1872 г. было утверждено Историческое общество Нестора-летописца. Свою работу оно начало с января 1873 г., а с 1874 г. развернуло свою активную деятельность при Киевском университете св. Владимира, ставившее своей целью разработку отечественной и всеобщей истории вообще и истории Украины в частности. Таким образом была реализована идея М.А.Максимовича, несмотря на ряд интриг и препятствий.

Членами Общества были такие известные историки как Костомаров Н.И., Антонович В.Б., Владимирский-Буданов М.Ф.; Котляревский А.А., Багалей Д.И. и многие другие. Число членов из года в год возрастало. Его членами были ректоры и ученые других университетов (Московского, Петербургского, Варшавского, Венского, Тартусского, Харьковского и др.), а также преподаватели гимназий. Оно поддерживало тесные научные связи с аналогичными обществами Москвы, Петербурга и других городов.

Круг вопросов, над которыми работали члены общества, чрезвычайно широкий — история, археология, краеведение, история права, история церкви, нумизматика, литература, фольклор и т.п. За время своего существования при Киевском университете (до 1917 г.) оно издало 24 книги в 48 выпусках (1879-1914) — "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца".

Рассматривая ежегодные опубликованные отчеты о его деятельности, мы убеждаемся в той огромной положительной роли, которую оно оказывало на воспитание и просвещение широкого круга населения, взяло на себя функции охраны памятников истории и культуры. Его члены выработали и разослали по всей территории Украины "Программу для собирания сведений о древностях". Между членами общества были распределены губернии для обследования памятников старины до XVIII в.

В.Б.Антоновича следует считать основоположником украинской археологии. Раскопками, археологическими реконструкциями и обобщением материалов он занимался на протяжении всей своей творческой жизни — более 40 лет. Как отмечал профессор Г.Г.Павлуцкий, "... *перед Антоновичем украинской археологии как науки не существовало. Аматоры-археологи приносили ей больше вреда, нежели пользы, потому как из-за отсутствия материалов вынуждены были приходить к ложным заключениям, что тормозило правильный ход научного познания"*. (Павлуцький 1908: 22). Своеобразный подход В.Антоновича к археологическим исследованиям видно по его известному выражению: *"Археологические материалы — это такие же источники исторической науки, как и летописи"*.

Первые археологические исследования Владимир Бонифатиевич начал еще во время своих путешествий по Украине. В 1871 году он выступил на Археологическом съезде в Петербурге с докладом об украинских курганах и с тех пор стал активным участником этих научных форумов (I-ый в Москве в 1869 г., II-ой в Петербурге в 1871 г., III-ий в 1874 г. и XI-ый в 1899 г. в Киеве. Всего проведено — 15, XVI-ый — во Пскове был подготовлен, но не состоялся в августе 1914 г. из-за начала первой мировой войны).

Из года в год он начал ездить на раскопки, которые проводил по всей территории Юго-Западного края, а также исследовал археологические памятники в Муромском крае, а перед Тифлисским археологическим съездом летом 1879 г. вместе с А.С.Уваровым провел исследования курганов на Кавказе и впервые открыл памятники так называемой Кобанской культуры (ЧИОНЛ, Кн. 2, отд. 1, С. 114-119. — К., 1888).

Самостоятельно собирая археологические материалы для университетского музея Владимир Бонифатиевич вступал в непосредственные контакты со всеми коллекционерами и любителями древностей в нашей стране, приобрел большие знания, опыт и широкую эрудицию в археологической науке, был общепризнанным авторитетом среди отечественных археологов. Воспитал целую плеяду украинских археологов и историков (М.С.Грушевский,

В.З.Завитневич, В.И.Щербина, В.Щербакивский и др.).

Таким образом, мы видим какой большой вклад внесли в изучение истории и археологии Украины первопроходцы археологической науки — члены Исторического общества Нестора-летописца.

В нашей стране оформление методологического компонента системы археологической науки относится к 1874 г., когда на третьем Археологическом съезде в Киеве А.С.Уваровым и И.Е.Забелиным были впервые даны определения понятий "археологический памятник" и "археологический метод", а также предложено определение задач археологии и ее места в системе исторического знания. Впоследствии широкое распространение получили картографический и типологический (впервые примененный у нас в 1899 г. В.А.Городцовым) методы, было выделено около двадцати археологических культур.

ЛИТЕРАТУРА

Антонович В.Б. О результатах археологической экспедиции по северному склону Кавказа совершенной летом 1879 // ЧИОНЛ. Кн. 2. — К., **1888** — Отд. 1. — С. 114-119.

Антонович В.Б. О результатах трех археологических раскопках произведенных в Муромском уезде в июне 1878 г. // ЧИОНЛ. Кн.2. — К., 1888. — Отд. 1. — С. 60-64.

Архив Юго-Западной России. — Ч. VII., т. 1. — С. 103.

Барсов В.Е. О кладе, найденном в Киеве при Петре Великом // Древности.—М., **1883.**— Т. IX — Вып. II/III, протоколы. — С. 22-23.

Большая энциклопедия. — СПб., **1909.** — Т. 12. — С. 524.

Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. — Спб., **1842.** — С. 220.

Дашкевич Н.П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца по январь 1898 // ЧИОНЛ. Кн. 13.— К., **1899.**— Отд.1.— С.17-98.

Де-Витте Е.И. Археологическая находка в селе Ласкове Владимиро-Волынского уезда в 1610 г. // ЧИОНЛ. Кн. 14. — К., **1900.** — Отд. 1-3. — С. 85-101.

Завитневич В.З. Из воспоминаний о В.Б.Антоновиче как археологе // ЧИОНЛ. Кн. 21.— К., **1909.**— Вып. I-IL— Отд. 1.— С.38-43.

Історія Київського університету (1834-1959). — К., **1959.** — С. 182.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.-Л., **1961.** — Т. II. — С. 12-13.

Киевский областной архив. — Ф. 1238. — Оп. I — д. 98. — л. 1, 2.

Киевский городской архив. — Ф. 16. — Оп. 381. — д. 104.

Максимович М.А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества // Киевлянин. — **1872.,** 14 декабря.

Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. — К., **1986.** — С. 108.

Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г. Лебединцевым // Киевская старина. — **1904.** — №11. — С. 294.

Оглоблин Н. К истории открытия Золотых ворот (1832-1838 гг.) // ЧИОНЛ. Кн. 5. — К., **1891.**— Вып. II . — С. 149.

Павлуцький Г. В.Антонович, як археолог // Записки українського наукового товариства в Києві. — **1908.** — Кн. 3. — С. 22.

Письма высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н.Н.Мурзакевичу (1), 1834-1837 // Киевские епархиальные ведомости. — **1868.** — № 10. — Отд. II. — С. 377-386.

Письма Н.В.Гоголя. Изд. под ред. В.И.Шенрока в 4-х томах. — Спб., **1901.** — Т. 1. — С. 268.

Протоколы заседаний Археографической комиссии.— Спб., **1885.**— Вып.1.— С. 556-557.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., **1874.** — 4.1. — С. 3-9.

Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 2. — К., 1888. — Отд. 1.— С. 114-119.

Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця. — К., **1990.** — С. 25-29.

Щербина В. Первый киевский археолог М.Ф.Берлинский // Киевская старина.— К., **1896.** — Т. IV., декабрь. — С. 405.

Щербина В. Спроби організації науково-історичної праці в Києві в першій половині XIX ст. // Україна. — **1929.,** січень-лютий. — С. 10-14.

Ю.ОМЕЛЬЧЕНКО

ДОМУЗЕЙНІ ФОРМИ НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ABSTRACT
The article considers the historical process of formation of the first subsystem of museum studies (the subject of museum significance), pre-museum forms of accumulation and use of historical-cultural values as means of sozialization.

Впровадження у музеєзнавство поняття "музейна потреба" пов'язане з оновленням предмета дослідження цієї галузі знання. У зв'язку з цим чеський музеолог З.Странський висунув ідею: предметом музеєзнавства є історично обумовлена "музейність" — властивість речей, що виявляється в специфічній сфері ставлення до них людей, яке породжує своєрідну "музейну потребу". (Stransky 1966: 30-33; Странський 1981: 37-43). Згодом німецький музеолог І.Ян зазначила, що мова йде про відносини між пізнавальною діяльністю суспільства та музейними предметами — носіями інформації, процедуру перетворення звичайних речей в музейні предмети. Х.Векс уточнив, що останні є результатом історичної пізнавальної діяльності, а Р.Ланг висловив припущення: *"сфера предмета музеєзнавчого дослідження пов'язана з визначенням музейного предмета, бо від цього залежить розуміння музейності"*. (Jahn 1979: 77-78; Museologie: (Diskussionsmaterial)1981: 47, 58, 74). Тож бачимо, що на етапі становлення сучасного музеєзнавства як науки, чи не найбільшу складність являло з'ясування предмета його дослідження. Щодо останнього висунуто концепції: предметну, інституційну, комплексну (Музееведение 1988: 11). У процесі їх опрацювання виявилось, що разом вони дають можливість визначити музейництво — об'єкт музеєзнавства — як трирівневу систему успадкування історико-культурних цінностей, а предметом — будь-який з трьох її ключових елементів (підсистем): предмет музейного значення — музейний предмет, домузейні форми нагромадження та використання предметів музейного значення — музей, музейне будівництво (Омельченко 1993: 329; його ж 1994: 52). Це, сподіваюсь, не суперечить визначенню предмета музеєзнавства, яке було запропоноване А.Разгоном, хоч в ньому йдеться про *"коло об`єктивних закономірностей, що стосуються процесів нагромадження і збереження соціальної інформації, пізнання і передачі знань, традицій, уявлень та емоцій за допомогою музейних предметів, процесів виникнення, розвитку та суспільного функціонування музею, музейної справи"* (Музееведение 1988: 12). Деякі розбіжності в понятійному апараті ("музейна справа" — "музейне будівництво") суті не міняють. Тим часом, такий погляд на музейництво дозволяє вбачати в музейності (музеальності) властивість речей бути засобом забезпечення культурної наступності шляхом передачі соціального досвіду, тобто соціалізації в її широкому розумінні.

Сучасний рівень культурології та музеєзнавства дає можливість встановити причини виникнення і характер розвитку так званої суспільної музейної потреби, задоволення якої передбачає добір, збереження та використання артефактів, об'єктів природи, предметів музейного значення та музейних предметів. Якщо про останні написано чимало (Разгон 1984: 174-183; Дукельский 1986: 36-37), то предмет музейного значення тільки починають досліджувати (Омельченко 1995: 406-407). Тим часом лише впровадження цього поняття в музеєзнавство значно розширило хронологічні рамки історії музейної справи. Тепер витоки музейництва бачать у первісному суспільстві. Досліджуючи джерела вітчизняного музейництва, ми дійшли висновку, що появі відносно самостійної від інших культурних потреб — музейної — мав передувати тривалий період її формування, коли вона виявлялась у комплексі з багатьма іншими (життєвими, пізнавальними, естетичними, етнічними тощо). Власне, людський спосіб існування, пов'язаний з виробництвом та використанням речей, викликав розмаїття історично обумовлених людських потреб, серед яких культурні, а в їх надрах, зокрема, музейна (Омельченко 1996: 147-162). Сучасне музеєзнавство пов'язує виникнення музейної потреби з часом, що викликав до життя специфічний спосіб практично-духовного освоєння предметного середовища, близький до міфологічного, релігійного, художнього (Музееведение 1988: 15). Маємо чимало свідчень того, що речі завжди освоювались людиною не лише матеріально, а й духовно.

Процес зародження та становлення музейної справи як специфічної системи успадкування історико-культурних цінностей у нашій країні йшов у тому ж напрямку, що і загальноєвропейський, хоч мав свої особливості, обумовлені соціально-економічним та культурним розвитком. Це був шлях від простої сукупності окремих розрізнених елементів музейництва до складної системи, в якій вони органічно інтегровані. Як і в усьому світі, витоки суспільної музейної потреби спостерігаються вже в первісному суспільстві, а передумови становлення форм її задоволення шляхом нагромадження та використання культурних цінностей відбувалось у стародавній Русі. З поширенням християнства тут виникає нова культурна ситуація, а з нею нові джерела і форми успадкування та освоєння історико-культурної спадщини. Саме в цей час формуються передумови становлення історично обумовленої музейної потреби і підвалини відповідного їй "музейного" ставлення до речей, а на їхній основі зароджуються засади першої підсистеми музейництва (предмет музейного значення — носій інформації про суспільний досвід).

Омельченко Ю.А. — к.і.н., доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка.

Завдяки цьому та традиційним каналам комунікації виникають домузейні форми нагромадження, збереження та використання культурних цінностей.

Більшість істориків вітчизняної музейної справи починають її з часів Київської Русі. Зазначивши, що середньовіччя не знало музеїв, Ф.Шміт все ж згадує давньоруські скарбниці, які передують вітчизняним музеям (Шмит 1919: 18). Писали про них і викладачі кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка, підкреслюючи, що *"найбільш виразного вигляду збирання та колекціонерство набуває в період древньої Русі"* (Бондар, Мезенцева, Славін 1959: 6). В іншій роботі Г.Мезенцева до цього додає: *"Первісна історія музеїв — це історія зібрань та колекцій"* (Мезенцева 1959: 5). Пославшись на огляд церковних та монастирських старожитностей м. Києва, зроблений наприкінці минулого століття П.Сементовським, Г.Скрипник теж пов'язує "першопочатки, власне, музейної справи" з періодом Київської Русі (Скрипник 1989: 5). Видно, що згадані автори, виявляючи інституційний підхід до предмета дослідження музеєзнавства, вже відчували його відносну обмеженість для розв'язання проблем історії вітчизняного музейництва. У зв'язку з цим, радянський музеєзнавець А.Разгон у другій половині 80-х років здійснив спробу намітити шляхи таких досліджень. Стосовно проблеми генезису музейництва він застерігав: *"Якщо спробувати виявити, що являло собою на самих ранніх етапах «музейне» ставлення до об'єктів оточуючого світу, то цілком очевидно, що його неможна пов'язувати з «нагромадженням матеріальних цінностей», як це часто стверджується в літературі"* (Музееведение 1988: 16). З цим можна було б погодитись, якби матеріальна цінність речей не виявлялась через їх властивості у зв'язку з іншими значеннями, зокрема, естетичною цінністю. Наше дослідження джерел музейництва у первісному суспільстві начебто підтверджує це. Диференціація цінностей речей (матеріальна, естетична, дидактична, наукова та ін.) — наслідок історичного розвитку аксіологічного освоєння їх світу. Матеріальна цінність — важливий елемент комплексу цінностей, що визначають музейне значення (цінність) предмета. Остання виявляється у пізнавально-аксіологічній процедурі, наслідком якої є найбільш повна, всебічна характеристика властивостей предмета, комплексна оцінка, що встановлюється на основі визначення його наукової, художньої, історичної та інших цінностей, а головне, з точки зору можливості музейного використання. Що ж до співвідношення матеріальної та музейної цінності речей, то воно добре відбивається в сучасних музеях — тезаурусах. Зважаючи на те, що матеріальна цінність речей посідає далеко не останнє місце в аксіологічному освоєнні світу людиною ще з сивої давнини, недоречно залишити поза увагою цей аспект історії формування вітчизняного музейництва часів середньовіччя. Його слід розглянути хоча б тому, що в російській історіографії з подачі К.Бестужева-Рюміна вже в останній чверті минулого століття укорінилася думка: Русь "не займалася збиранням старожитностей як старожитностей". Вважалось, що старі речі зберігали як коштовність, а до їх знахідок ставились прагматично, сприймаючи як скарб (Бестужев-Рюмин 1872: 150-151). Проти цього "апріорного судження", підтриманого рядом дослідників (В.Іконніков, В.Смолін та інші), виступив у середині століття радянський музеєзнавець Г.Малицький, вносячи до нього певні корективи і, навіть, намагаючись спростувати. Він слушно зауважив, що *"притаманному музейництву нового часу цілеспрямованому науково-музейному збиральництву мали передувати... історично засвідчені факти нагромадження матеріальних цінностей як таких"* (Малицький 1950: 159, 161). Вони зафіксовані в період інтенсивного переходу від первісного ладу до феодалізму, створення Давньоруської держави та її розвитку. Зміна природи суб'єкта, його внутрішньої організації, призводить до зміни потреб, а отже, і цінності об'єкта. Причини та джерела нагромадження матеріальних цінностей, культурного досвіду в середовищі феодальної "переважаючої меншості" Київської землі добре відомі. Поступово спливали часи, описані в арабському джерелі IX століття, коли батько — русин клав перед немовлям оголений меч і казав, що не лишає нащадку ніякого майна, і в майбутньому він матиме те, що здобуде сам мечем. Невідповідність і суперечливість, що виникають між потребами меншості суспільства та станом останнього як резервуару засобів їх задоволення, є стимулом перетворюючої діяльності. Метою цього нового прошарку суспільства стає матеріальне збагачення та пов'язана з ним влада. Різні форми данини з підкорених сусідів, інтенсивна торгівля з Візантією, на службі яких стоїть урядова політика, як відзначав М.Грушевський, відіграли не останню роль у становленні державної організації (Грушевский 1991: 39-40, 47). Серед військової здобичі, данини князям-язичникам переважають матеріальні цінності. *"І прибув Олег до Києва, несучи золото, і поволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя"*, — пише літописець (Літопис Руський 1989: 19). Термін "узорочьє" вживається в давньоруських літописах щодо цінностей взагалі, тканин з вишитими візерунками, ювелірних виробів, різьблених речей.

Так поступово, за рахунок данини, трофеїв, торгівлі в руках правлячої верхівки накопичується велика маса монетного металу, срібних та золотих, прикрашених коштовним камінням речей (парадна зброя, посуд, ювелірні вироби тощо). Їх постійно нагромаджували й зберігали доки не з'являлась потреба обдарувати дружину, "лучших мужів", і в такий спосіб підтримувати соціальні відносини. Хоч встановлювались вони завдяки чи не найбільшому багатству — землі, існувало поряд чимало інших форм феодальних відносин, що відбивалось і на матеріальній культурі. Зокрема, нові відносини власності зовні породжують ілюзорне уявлення стосунків "людина — річ", а не "людина — людина" через річ. Зберігали коштовні речі як символ багатства, за допомогою якого можна придбати що завгодно, "включаючи такі делікатні речі як честь, совість, любов і т.ін" (Брайчевський 1985: 65). А головне, що виробничі сили в той період зросли так, що були вже здатні витримати тягар феодальної держави з її багатими містами, марнотратним боярством, пишністю князівських дворів. Якщо раніше джерелом нагород княжих дружинників лишались данина, трофеї, то у 20-ті роки XI століття князівська скарбниця, спираючись на київські майстерні художньої обробки металу, що діяла постійно, вже здатна забезпечити необхідним спорядженням сотні воїнів. Їх продукція призначалась суто для матеріальної нагороди дружинників, виступаючи в ролі ознаки (символу) феодальносвітського поняття честі і відбиваючи місце володаря на ієрархічній драбині. Таке оздоблення — нагороди — могло виготовлятись виключно на замовлення князя (Орлов 1971: 92-93). Річ — дарунок, відзнака — символ соціального зв'язку. Дружинник за свою службу князеві отримував винагороду у вигляді матеріальних цінностей: монетного металу, коштовних виробів, про

що свідчать знахідки давньоруських скарбів. За часів Київської Русі поширені скарби арабських монет, вагових зливків срібла з точно визначеним дозуванням металу. Є знахідки візантійських та західноєвропейських монет, скарбів ювелірних виробів. Показово, що приховані на межі X-XI століть скарби значно багатші за скарби попередніх часів (Брайчевський 1985: 65). За підрахунками Г.Корзухіної, третину скарбів X-XIII століття, виявлених на території давньоруської держави, становлять київські (Корзухина 1954: 74). Слід зазначити, що кількість знахідок скарбів поза містом, з часу публікації Г.Корзухіної, зросла. Мотиви приховування скарбів хоч і різні, та суть одна — зберегти нагромаджене. У скрутну годину цінності закопували, ховали в тайниках. Це стосується скарбів монетних, речових та змішаних. Характер їх нагромадження відрізняється як і час побутування. Пояснюється це тим, що монетою користувалися довше, ніж прикрасою. Перша легше переходить з рук у руки, а потрапивши в Русь, перебуває в обігу протягом кількох століть. Накопичення в одних руках відбувається не в порядку їх випуску. Речові скарби нагромаджувалися в інший спосіб. Комплектування особистого убору (речові скарби цього часу складаються переважно з жіночих прикрас) відбувається внаслідок успадкування цінностей. Якщо речова частина скарбу накопичувалася протягом 1,5-2 століть, то між часом придбання та побутування окремих речей нема великих інтервалів (Самоквасов 1908: 263). Це тому, що скарб формується не шляхом скуповування різночасових речей, а внаслідок систематичного наповнення убору рядом його власників, які успадковують родові коштовності. Згадаймо цінності дружини князя Мстислава Ізяславича Агнеси (1137—1182), діадему якої успадкувала 1235 р. старша онука, дочка сина князя Романа (скарб з округи Сахнівки) (Рыбаков 1987: 682, 776). Про цінності, успадковані князем Володимиром Васильковичем-Волинським від бабусі та батьків розповідає літописець (Літопис Руський 1989: 442-443).

Звичайно, було б неправильно вбачати в матеріальному збагаченні єдиний сенс життя "переважаючої меншості", не кажучи вже про суспільство в цілому та його окремі прошарки. Адже саме багатство значною мірою залежить від характеру моралі, інших стійких прагнень суспільства. А його ідеали, яко цінності, особливо різних верств, безперечно відрізнялись. Та були й такі загальнолюдські як здоров'я, які купити не можна було. Що це справді так, підтверджує літописна розповідь про поведінку смертельно хворого Волинського князя Володимира Васильковича. *"І роздав він убогим майно своє все — золото і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібло, і своє, що після отця свого придбав був — усе він роздав. І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні, сам він перед своїми очима побив і перелив у гривні, і намиста великі золоті баби своєї і матері своєї, все перелив і розіслав милостиню по всій землі"*, — пише літописець (Літопис Руський 1989: 442-443). Коштовні прикраси переплавляли й тому, що вони виходили з моди, переробляли в нові — відповідні смакам нового часу. Опинялись вони і в закопаних скарбах. Чому в землі, адже як естетичну цінність їх слід було б охороняти в інший спосіб, що не заважав би виконувати естетичну функцію? Поставивши таке питання, М.Брайчевський пояснює, що це зумовлено тогочасним натуральним господарством і простим відтворенням: багатство феодалів лежить нерухомо у вигляді скарбів (Брайчевський 1985: 65).

Аналізуючи характер давньоруського світського нагромадження матеріальних цінностей, неможна не помітити поряд з прагматичним підходом і досить виразний естетичний, часом ідеологічний, династичний, меморативний інтерес. І ці прагнення верхівки давньоруського суспільства враховувались візантійським урядом у відносинах із Руссю. *"Греки бо хитромудрі й до сьогодні"*, — зауважує літописець (Літопис Руський 1989: 5). Візантійські посли дарують князю Святославу меч, *"і він, узявши, став любуватися, і хвалити, і дякувати цесареві". "Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере,"* — роблять висновок посли і радять імператорові погодитись на данину (Літопис Руський 1989: 44). В іншому випадку *"Цесар же Леон, влаштувавши послів руських дарами — золотом, і поволоками, і фофузіями, — прислав до них мужів своїх показати им церковну красу, і палати золоті, і багатство, що було в них: золота безліч, і поволоки, і каміння дороге, і страждання господні — вінець, і гвоздіє, і багряницю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру"* (Літопис Руський 1989: 55). І руська феодальна верхівка, зокрема, князь Володимир, зуміли оцінити політичне значення християнства — важливого чинника візантійської культури, суспільної і державної організації, культурної релігії *"з багатим внутрішнім змістом і зовнішнім блиском мистецтва, з цілком завершеними формами і виробленою ієрархією"*. Тому князь Володимир прагнув до зближення, уподібнення своєї держави візантійській, перш за все в цьому аспекті. Він сподівався, що нова релігія, тримаючись князівської влади як власної опори, *"пов"яже новим культурним вузлом племена руської політичної системи"*, посилить їх залежність від київської династії (Грушевский 1991: 56). Прийняття християнства, природно, внесло певні корективи в процес нагромадження та використання матеріальних і культурних цінностей, привело до розширення їх репертуару.

Декларуючи, що у Давній Русі не існувало того ставлення до старожитностей, яке сформувалось пізніше, в нові часи, К.Бестужев-Рюмін все ж визнавав, що старі речі зберігали як коштовності у скарбницях або як святині у ризницях. Г.Малицький з цього приводу зауважував: *"Щодо давньоруського збиральництва (від часів утворення Київської держави і до кінця XVII ст.), тобто світських і храмових скарбосховищ, що виростали на базі ще дофеодального, а головним чином феодального нагромадження, основна проблема може бути визначена як з`ясування факторів їх утворення з врахуванням місцевих особливостей — в Київській Русі, Володимиро-Суздальській землі, в Галичі або на Волині, у Новгороді та Пскові, в ранній Москві, а з іншого боку, як розкриття різноманітних зв'язків цього явища із загальноісторичним процесом і розвитком давньоруської культури"* (Малицкий 1950: 160). Маємо звернути також увагу на джерела та особливості підходу до нагромадження цінностей світськими феодалами та церквою.

Побудувавши перший кам'яний храм Києва, прикрасивши його, князь Володимир *"вда ту все єжє бе взял в Корсуни, иконы й ссуды церковные й кресты"*, дав від *"имения своєго й от град десятую часть"* (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 10-11). Добре відомі джерела зростання багатств інших церков — князівські та боярські пожертвування "від свого багатства на потреби монастиря". У "Житії Феодосія" неодноразово згадуються такі бояри "христолюбця Ізяслава". Лише

один з них Климент передав Печорському монастирю дві гривні золота і оклад, спеціально викарбуваний на ікону, а згодом і Євангеліє (Житие Феодосия 1969: 123). Уже в XI столітті чутки про значні монастирські коштовності, зосереджені в церкві, були поширені серед селян навколишніх сіл. Розповідаючи про "прихождение разбойников на Печерский монастырь" (селянське повстання, що відбувалося під Києвом десь між 1066-1074 рр.) автор Києво-Печерського патерика, як і "Житія Феодосія" звертає увагу на те, що селяни не пішли по келіях, а попрямували до церкви. Говорили вони, що у церкві приховане багатство монастирське (Житие Феодосия 1969: 119; Тихомиров 1955: 80). У даному випадку під загрозою опинилось не лише "узорочье", зосереджене у ризниці монастиря, а й значні духовні скарби — історичні реліквії, бібліотека, що справді являли неприйдешні цінності.

Монастирські стіни і укріплені князівські хороми були надійним захистом. Але під час міжусобних війн та чужоземних навал цінності довіряли землі, хоч церква нещиро засуджувала сріблолюбство, застерігала від цього. Нерідко траплялось, що господар таких захованих у землі і монастирі скарбів вже ніколи по них не звертався. Так збагачувались монастирські скарбниці не лише матеріальними, але й духовними цінностями. Серед них чимало творів прикладного образотворчого мистецтва, що з іншими коштовними речами складали "узорочье". Саме воно дає уявлення про характер нагромадження матеріальних культурних цінностей, а вони у свою чергу про характер духовності суспільства. Створювались вони і лаврськими ченцями, що часто досягали значних висот професійної майстерності. Автор "Житія Феодосія" розповідає про свого сучасника — чернеця Іларіона, який був *"искусный книгописец й дни й ночи переписывал книги в келье у блаженного отца нашего Феодосия"*. У "Патерику" міститься розповідь про Алімпія-іконописця, за ікони якого дехто з бояр згоден був платити великі гроші, аби мати їх у себе. Високе естетичне значення цих творів мистецтва підтверджено сучасними музеєзнавцями. Все це дало підставу окремим дослідникам пов'язувати "музейність" речей з їх здатністю задовольняти естетичні та "престижні" потреби (Музееведение 1988: 16). Г.Малицький припускав, що збереження таких цінностей створювало передумови для демонстрації їх господарем, щоб підкреслити свою зверхність, багатство, силу, шляхетність. Робилося це з метою звеличення, уславлення, для настрашки ворогів. Так, в XI столітті князь Святослав Ярославич навмисно демонстрував свої скарби німецьким послам, щоб запобігти союзові свого суперника Ізяслава з германським імператором. До чогось подібного вдавались у XII-XIII ст. галицько-волинські феодали, в XII ст. — князь Андрій Боголюбський (Малицкий 1950: 159).

До речей, що мали всі підстави набути в майбутньому музейного значення, слід було б віднести давньоруські князівські інсигнії, особливо ті, що пов'язані з ритуалом настолування. Мета останнього — санкціонувати церковною процедурою вже звершений акт успадкування влади. О.Толочко, реконструюючи у загальних рисах цей обряд, вимушений був визнати труднощі його вивчення як знакової системи, елементи якої семантично обтяжені. Він зазначає, що центральним елементом обряду був княжий престол, а сакральний зміст вкладався саме в момент його здобуття, пояснюючи це тим, що ідея династичної наступності вже закріпилась у правовій свідомості суспільства. Першим вінчаним князем, який використав під час коронації повний набір відповідних інсигній (корону, скіпетр, державу) дослідник називає Данила Романовича Галицького. Але то був для Русі надзвичайний випадок: православний князь ставав королем, одержавши "вінець" від престолу Св. Петра (Толочко 1992: 42, 145). Щодо діадем, знайдених у Києві, одностайності в їх призначенні серед вчених нема. Одні схильні бачити в них лише прикраси, інші — ще й регалії київської князівської династії (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 49).

Слід також згадати тогочасні військові клейноди. Звичайна тактична одиниця війська — полк поділявся на менші відділи — заступи, або стяги. Кожний відділ мав свої відзнаки: стяг, або хоругву, труби й бубни. На воротях добутого міста переможець залишав свій щит, або ставив свою хоругву (Крип'якевич 1993: 31).

Зв'язок між владою і церквою виявлявся в багатьох формах матеріальної та духовної культури. Більшість істориків музейництва пов'язують реліквійність речей із середньовічною релігійною ідеологією. Культ реліквій найбільш притаманний суспільствам із високоорганізованими релігійними системами. На Русь він прийшов із християнством. Про це подбав князь Володимир, коли привіз із Корсуня до Києва мощі Св. Климента і його учня Фіфа, поклавши у Десятинній церкві. Сюди були перенесені останки княгині Ольги, у 1015 р. поховано у мармуровій гробниці й самого Володимира, пізніше канонізованих Руською православною церквою. Зважаючи на те, що у Десятинній церкві ховали останки інших представників князівського роду, тут впродовж XI століття склався поважний пантеон (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 13). Як бачимо, Русь свідомо сприйняла культ реліквій, почала використовувати для задоволення своїх релігійних, ідеологічних та політичних потреб. П.Толочко звернув увагу на те, що поголос про шанування в Києві мощей Св. Климента дійшов до Франції, і навіть зміна ситуації після поділу християнської церкви 1054 р. істотно не вплинула на шанування мощей Св. Климента. Майже через 100 років потому (1147 р.) ними благословляли новообраного Київського митрополита з русинів Клима Смолятича (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 13). Тож дії князя Володимира здаються цілком логічними та доречними з огляду на їх мету — піднесення міжнародної ролі Київської Русі шляхом приєднання до християнського світу, прилучення до його святинь, але уникаючи візантійської залежності. Щодо цього показовий напрямок розвитку на Русі християнської традиції нагромадження, збереження і використання реліквій. Візантійське походження та поширення цього явища на Русі досліджуване О.Толочком, який детально проаналізував звичай вивішувати в храмах одяг князів і дійшов висновку, що він пов'язаний з візантійською ідеологією звеличення імператорської влади (Толочко 1991: 34-42). Тому формуючи пантеон вітчизняних православних святих, вдаючись до канонізації історичних осіб, влада і церква не забували про реліквії як засіб увічнення, уславлення, звеличення, шанування, нарешті документування певних історичних осіб, подій. Досить згадати літописні повідомлення про одяг "блаженних перших князів", вміщений у Софії Київській, що зберігався ще в XI-XII ст. Про те, що давньоруське суспільство XII ст. було добре обізнане з перенесеним на його землю візантійським звичаєм, сприйняло його і використовувало, свідчить літописне повідомлення про пограбування

половцями 2 січня 1202 р. Софії Київської. Вони *"полонили себе в полон... порты блаженних первих князей, еже бяша повешали на память себе"* (Сементовский 1876: 78). Ця подія на тлі пограбування міста сприймалась як надзвичайна.

Літопис згадує інші реліквії: сани княгині Ольги на Псковщині, меч князя Бориса, що зберігав через півтора століття після смерті страдника князь Андрій Боголюбський. На цю обставину, як і Г.Малицький, звернув увагу О.Толочко. Він зазначив, що Русь знала візантійський звичай зберігання імператорської зброї. Правда, у музеєзнавців відсутня одностайність щодо характеру реліквійності таких речей, їх музейного значення. Г.Малицький схильний бачити у ставленні до них прояв "меморативних інтересів" (Малицкий 1950: 161). Т.Станюкович вважала, що вони вже сприймались як історичні або меморіальні пам'ятки. *"В ряді міст зберігались стародавні речі, але зрозуміло не тому, що бачили в них історичні джерела, а тому, що вони належали різним діячам руської історії, згодом приліченим до святих"*, — писав Д.Авдусін (Авдусин 1972: 5). І з цим не можна не погодитись, бо щодо Київської Русі мова може йти про релігійні реліквії. Але при цьому слід зважити на природу реліквійності взагалі. Реліквія — річ, що свято зберігається як пам'ять про минуле, фрагмент цього минулого, його представник. Сучасне музеєзнавство намагається розрізняти реліквії науково-історичні та релігійні, визнаючи між ними генетичний зв'язок. Мабуть, в часи Київської Русі, коли панувала релігійна ідеологія, а знання були інтегровані, лише створювались передумови для такого розмежування. Основна функція релігійних реліквій — утвердження, зміцнення віри шляхом збудження певних емоцій. Надзвичайно шанобливе до них ставлення є демонстрацією віри, незаперечного авторитету релігійного вчення. Лише наявність реліквії — вже доказ існування явища чи події, з якими її пов'язує церква. При цьому питання про автентичність речі-реліквії, її відповідність "легенді" навіть не ставиться. Все сприймається на віру, хоч прихований сенс існування реліквії — довести або хоча б створити видимість історичності та істиності. Релігійні реліквії іноді безпосередньо відбивають історичну дійсність, інші є фальсифікатами, що часом визнає сама церква, але й вони — відображення тієї історичної обстановки, що їх породила (Арутюнов, Жуковская 1987: 5).

Крім мощей святих, князь Володимир привіз із Корсуня до Києва *"начиння церковне й ікони на благословіння собі"* (Літопис Руський 1989: 87). Велике значення ікон у православному культі підкреслював літописець, виклавши сутність символу віри, прийнятої князем Володимиром (Літопис Руський 1989: 63). Як відомо, це значення вони набули у Візантії після IV ст. Особливо шанували "нерукотворні" та "чудотворні" ікони. Наплив прочан, збагачення монастирів, де були такі ікони викликав занепокоєння влади, і 726—843 рр. стали часом іконоборчества. Теорія й практика останнього виходила з того, що бога зобразити неможливо. Поразка іконоборчества була історично неминучою, хоча б тому, що воно суперечило давній грецькій традиції антропоморфного зображення богів, позбавляло владу можливості використовувати мистецтво як могутній фактор морально-естетичного впливу (Лихачева 1981: 87, 97). Це усвідомлювали руські князі та духовенство, будуючи, розписуючи, прикрашаючи церкви, збагачуючи їх "узорочьем", коштовними культовими предметами. Церква з самого початку прагнула, щоб ікони, розписи храмів, їх архітектура виховувала віруючих у тому ж дусі і напрямі, що і богослужіння. Вони мали освячувати життя мирян присутністю благодаті Духу Святого. І в цьому вбачають духовну цінність ікони. Вона стала часткою церкви у побуті. Та не тільки. Те, що дає Святе письмо освіченим, ікона мала дати неписьменним. Вона заміняла їм книгу. Незважаючи на символізм зображень, умовність, канонічність, середньовічна людина добре розуміла, про що розповідав їй церковний розпис (Корнилович 1968: 41-63). Але християнство — релігія книжна. Тому в давньоруському храмі поряд з іншими культовими предметами бачимо книгу. *"Найстаріші рукописні книги, що постали в Україні й дійшли до нас, не старші від половини XI ст.,"* — писав Д.Антонович і зазначав, що вони *"надавалися до богослужебних потреб"*, складали більшість тодішньої літератури *"з огляду на їх утилітарний характер, бо задовольняли безпосередні потреби нового християнського культу"* (Антонович 1993: 92, 94). Природно, що в описі дарів князя Володимира Васильковича різним храмам, поряд з іконами, іншими предметами культу — не менш коштовно оздоблені богослужебні книги. *"У монастир у свій (святих) Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостол, сам списавши, тута ж положив, і Сборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовник дав"* (Літопис Руський 1989: 447-448). Аналогічні дари від князя надійшли до перемишльської, луцької та чернігівської єпископій, побудованої ним церкви Георгія (Побідоносця) у Любомлі. Останню він прикрасив *"іконами окованими"*, покривалами оксамитними, шитими золотом, із перлом, світлими і блискучими напрестольними шатами, поволоками.

Культові предмети у своїй літургійній, духовній та інтелектуальній функції відігравали неабияку роль. Їх цінність визначалась також красою та святістю. Тож для їх зберігання в олтарі православного храму виділялось спеціальне місце — ризниця, у католицькому — сакристія — окреме приміщення для зберігання священних посудин, шат, книг, а часом бібліотеки, що в ті часи була неабиякою цінністю (Тяжелев 1981: 328). У цих церковних і монастирських зібраннях окремі дослідники схильні вбачати "першопочатки власне музейної справи" (Скрипник 1989: 10). З свого боку зауважимо, що мова може йти про початок стихійного формування домузейних зібрань. Нам добре відомо, що з часів Київської Русі при багатьох визначних церквах та монастирях протягом всього середньовіччя і, навіть, до новітнього часу накопичувались матеріальні цінності, релігійні та історичні реліквії, мистецькі твори, клейноди, військові трофеї, рукописні книги і стародруки. Цінність і значення цих речей і їх зібрань з часом змінювались, урізноманітнювались їх функції. Але на перших етапах своєї історії вони сприймались перш за все як надійні сховища реліквій та коштовних культових речей. Їх добір, збереження і використання було справою ризничого, сакеларія-клірика, який завідував ризнецею, знався у питаннях культу. У XVIII ст. ризниці сприймаються вже як зібрання матеріальних, мистецьких та релігійних цінностей, у XIX ст. — вони набувають статусу "древлехранилищ" (Скрипник 1989: 265), а на початку нашого століття І.Свєнціцький вже мав всі підстави говорити про них як про сховища *"різноманітних дорогоцінностей зі всіх царин людської творчості"* (Свєнціцький 1920: 5).

Хоч у часи Київської Русі, зрозуміло,

перевага надавалась нагромадженню й зберіганню у ризницях християнських реліквій, рукописних книг, культових творів мистецтва, часом до них потрапляли інші речі, незвичайні, не завжди зрозумілі. Їх приносили до церкви місцеві жителі, прочани із святих місць на згадку про їх відвідини. Те, що вчорашні язичники вперше зіткнувшись у християнських храмах із численними й незрозумілими, але привабливими явищами та речами, бо належали вони до іншої культури, сформувало у них ставлення до церкви не лише як до осереддя потойбічного, незвичайного. І представники заможних верств, що збагачували церкву коштовними підношеннями, сподіваючись на царство небесне, і простолюдці, які, власне, громадою утримували церкву, часом несли туди незрозуміле, незвичайне, керуючись цікавістю, яка за певних обставин могла перерости у пізнавальні інтереси. Тому у церковних зібраннях зустрічались речі, що не мали прямого відношення до християнського культу. Це могли бути старожитності, історико-культурна цінність яких ще не усвідомлювалась, а утилітарне значення було вже втрачено. У зламному I тис. н.е., коли відбувалась інтенсивна зміна старих культур новими, таких речей, мабуть, з'явилось чимало. Історія матеріальної й духовної культури має чимало свідоцтв того, що речі завжди освоювались людьми не лише матеріально, але й духовно. Адже відомо, що знаряддя праці або будь-які інші артефакти, крім здатності виконувати свої безпосередні утилітарні функції, є одночасно носіями інформації про їх використання та створення. Поки вони функціонували, здобути таку інформацію для сучасників не являло особливих труднощів. Але спливав час, річ застарівала, вилучалась із вжитку, інформація про спосіб її використання втрачалась, забувалась. Так, у культурному шарі X ст. у центрі Стародавнього Києва виявлено бронзову фібулу VI-VII ст., що використовувалась як оберіг (Боровский 1984: 22). Відомий наконечник неолітичного списа, що використовувався як амулет у XIV ст., виявлений у культурних шарах Новгородщини (Формозов 1986: 15). Ряд фактів шанування навіть у XIX ст. білоруськими селянами викопних кам'яних сокир, що на їх думку, впали з неба, навів Д.Анучін (Анучин 1894: 127). У капличці с. Сидорок на Смоленщині у той же час зберігалось, як священна реліквія, величезне полінне сокирище. Місцеві селяни були переконані, що належало воно їх легендарному пращуру (Рачковский 1885: 100-101). Шанування "Палиці Перуна", що висіла на волховському мосту, у стародавньому Новгороді спостерігалось ще у XVIII ст. (Дополнение к актам историческим 1846: 27). Наведених фактів достатньо, щоб пояснити природу цього явища. Видно, що артефакт, поступово втративши утилітарну функцію свого прямого призначення, переставав бути елементом культури. Бо саме інформаційною функцією артефакт належить до культури. У контексті нової культури інформація, яку здатний нести такий артефакт, існує лише потенційно, як і та, що притаманна предметам природи, поки людина не почала їх вивчати, досліджувати, використовувати (Лобос 1985: 46). Можна уявити як відбувалось забування старих язичницьких цінностей, їх заміна новими християнськими. Існує думка, що кияни у зв'язку з примусовим хрещенням ховали зображення своїх язичницьких божків, оберігаючи їх від знищення (Митрополит Іларіон 1992: 156-157). Поступово місце індивідуальних божків займали, особливо у росіян, індивідуальні ікони. Вони успадковувались, і особливу цінність мали старі, чорні, домашні. Чужа ікона була нічого не варта (Митрополит Іларіон 1992: 331). Все це означає, що такі "старожитності" у новому культурному середовищі остаточно не втрачаються для суспільства завдяки важливій властивості культури — її оперативності. За певних умов опредмечені сутнісні сили творця речі актуалізуються, розпредмечуються, стають здобутком іншої людини, суспільства. Бо культура є такою пам'яттю про минулу поведінку, яка служить програмою майбутніх дій, способу мислення (Лобос 1985: 46). Але хоч інтерес у наших пращурів до старожитностей, зокрема реліквій, виник давно, він мало чим ще відрізнявся від звичайної цікавості. До вивчення цих речей було ще далеко, хоч спроби пояснити їх природу, походження робились вже й тоді. З цього приводу Д.А.Авдусін згадує запис Іпатського літопису під 1114 роком. Літописець переказує розповідь жителів Ладоги про те, що *"коли буває хмара велика, знаходять діти наші вічка* (глазки) *скляні і маленькі і великі просвердлені* (тобто — намистини), *а інші біля Волхова збирають, їх виплискує вода"*. Сам літописець зібрав їх більше сотні, і при цьому зазначає, що "всі різні". Він намагається переконати читача, що причина цього явища — "туча велика" (Авдусин 1959: 5). І це робить представник найбільш освіченої частини тогочасного суспільства. Що вже казати про простих селян, які іноді натрапляли на незрозумілі і дивовижні, на їх погляд, речі. Фантазії тут вже, мабуть, не було меж. У свою чергу, церква, яка з самого початку вимушена була виконувати на Русі просвітницьку місію, намагалась всіма доступними засобами формувати до себе ставлення як до осередка культури і в умовах двоєвір'я часом йшла на компроміси з тим, щоб контролювати релігійну ситуацію. Про все це свідчать літописи, житія святих, апокрифи, берестяні грамоти, графіті на стінах храмів, врешті-решт, речі, що не мали прямого відношення до християнського культу і все ж вміщені у церквах. Церква брала активну участь у забезпеченні діалогу культур. У тому, що князь Володимир привіз із Херсонеса до Києва *"двох мідних ідолів і чотирьох мідних коней"*, які й за часів літописця стояли за церквою Св. Богородиці, М.Грушевський схильний був бачити прагнення прилучити Русь до світського візантійського мистецтва (Грушевский 1991: 57; Изборник 1969: 73). На нашу думку, ця акція Володимира явно візантійського походження. Культурні цінності як трофеї спостерігаємо протягом всієї давньогрецької та римської історії, традиція ця зберігалась й у Візантії. У свій час Костянтин Великий зробив все, щоб спустошити більшість стародавніх міст, де ще були залишки античності, і прикрасити ними свою нову столицю на Сході. І це при тому, що був апологетом нової, християнської культури. Ці "трофеї", мабуть, мала змогу спостерігати бабка Володимира княгиня Ольга під час відвідин Константинополя. Для нас важливе "просвітницьке" зауваження літописця щодо мідної квадриги: *"яко иже не ведуще мнятся мраморяны суща"* (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 10). Є підстави думати, що "трофеї" князя Володимира були непоодинокими, і Русь мала змогу знайомитись і з іншими античними пам'ятниками. Згадаймо "тьмутороканського болвана" "Слова о полку Ігоревім". Р.Орлов висловив припущення, що один з "болванів" (так у давньоруських текстах XI-XII ст. називали переважно скульптурні зображення, можливо, античного походження) потрапив у Чернігів з Тьмуторокані за часів князювання Олега Святославича. Останній, як відомо, чотири роки перебував у Візантії, в тому числі — два роки на

О.Родосі, десять — у Тьмуторокані. Дослідник пов'язує з ним походження чернігівської білокам'яної скульптури, нової будівельної традиції, занесеної візантійськими майстрами. *"До кого звертається міфічна істота див у «Слові» — до тьмутороканського богатиря і діда Ігоря — до Олега Святославича, чи до античної статуї Геліоса, бога-сонця, дуже поважаємого Ольговичем?"* — ставить питання Р.Орлов (Орлов 1993:176,178).

Будь-яка реліквія причетна до історії, то ж можна припустити, що під впливом світського та церковного збиральництва раритетів, хоч воно часто мало релігійне забарвлення, в Київській Русі поступово формується таке історичне мислення, яке намагається спиратись на матеріальні об'єкти для доказу правдивості. М.Каргер, чи не один з перших, звернув увагу на ту обставину, що *"...починаючи з перших сторінок «Повести временных лет» (майже що вприпул до 70-х років XI ст.), через літописну оповідь червоною стрічкою проходить, стійко вживається прийом своєрідної «наукової аргументації», що начебто підтверджує історичне або напівлегендарне оповідання посиланням на різноманітні речові пам'ятки далекого до часу самого літописця минулого"* (Каргер 1958: 12). *"...Зовсім неясним лишається питання про те, чи є прийом аргументації за допомогою залучення речових пам`яток прийомом, що характеризує певного літописця, або це риса, притаманна давньоруському літописанню взагалі або хоча б якомусь його періоду"*, — пише М.Каргер (Каргер 1958: 15). Сьогодні, здається, відповідь на деякі з питань маємо. Зазначений прийом нагадує той, яким користувався свого часу Геродот. З християнством на Русь прийшов успадкований від античності візантійською історіографією прийом історичного аргументування. Дійсно, літописець постійно для підтвердження фактів історичних подій звертається до об'єктів, про які М.Каргер говорить, як про археологічні пам'ятки у прямому розумінні цього слова (Каргер 1958: 11, 15). Серед них, могила Аскольда, Діра, Олега й інші язичницькі могили, що збереглися *"й до сего дня"*, тобто до того часу, коли писав літописець. Згадує він укріплення, палаци, храми, корсуньські та київські церкви, культові предмети, вивезені Володимиром із Корсуні, та монументи, що стояли колись на площах і вулицях підкореного міста, а тепер прикрашали Київ. Для нас чи не найважливіша оцінка М.Каргером автора "Повести временных лет", Нікона, якого він називає першим істориком та археологом міста. *"Йому — скромному печорському літописцю — наша історична наука зобов`язана чудовою щодо цілісності та правдивості реконструкцією вигляду стародавнього міста, який для самого літописця був далеким історичним минулим"* (Каргер 1958: 22-23).

Чи не найкращим свідченням культурного зростання Русі є вміння творчо засвоювати іноземний досвід, не цураючись власного, що виявляється не лише у літописанні. У своїй просвітницькій діяльності церква намагалась перевести на мову образотворчого мистецтва всі основні догми християнського віровчення та головні події християнської історії. Архітектура, оформлення інтер'єрів християнських храмів, мабуть, були першими й найбільш ефективними засобами впливу на навернених до нової віри. Творці нового стилю успадкували все найкраще від своїх попередників. Фрески і мозаїки, рельєф і різноманітні композиційні прийоми, складна колористична гама живопису — перелік лише деяких засобів образотворчого мистецтва, що використовувалась при оформленні церковного інтер'єру. Художній стиль візантійського мистецтва, що остаточно сформувався в XI-XII ст., найкраще відповідав суворим правилам іконографічного канону. Останній обгрунтував розміщення основних євангельських сцен на певних місцях інтер'єру храму, будівля якого являла зменшене повторення всесвіту, свого роду мікрокосм. Це визначало просторову ієрархію розташування храмових розписів: вище розташовувались найбільш значущі священні сюжети. Неабияку роль в оформленні церковного інтер'єру відігравала топографічна символіка. Будова церкви була задумана як образ тих країв, що освячені земною історією Ісуса Христа. Кожна частина храму мала нагадувати про якесь місце у Палестині, де відбувалась певна подія життя Ісуса Христа. Обізнаний із цією символікою. Священним Писанням, християнин, оглядаючи розписи, начебто подорожував по Святій Землі (Лихачева 1981: 145). Історична тема посідає важливе місце у настінних розписах Софійського собору у Києві. Дослідженням С.Висоцького доведено, що на ктиторській фресці *"у символічній формі представлено апофеоз утвердження християнства на Русі, прийнятого безпосередньо від бога трудами місцевих діячів."* *"Такий ідейний зміст не лише ктиторської фрески, але й взагалі світського живопису собору"*, — робить висновок С.Висоцький. Ця досить складна композиція не могла бути придумана самими майстрами розписів, вона була обумовлена замовником. Зміст живопису свідчить, що місцева ініціатива була значно сильніша, ніж вважалось раніше (Высоцкий 1991: 115). Наші пращури були не просто замовниками і пасивними спостерігачами, вони висунули концепцію розпису, оформлення собору, що відповідала тогочасному церковно-політичному і художньому життю Русі, була "науково", історично обгрунтована, мала певну історико-джерелознавчу базу. Це не суперечить наслідкам досліджень циклу фресок на баштах Софії Київської (Нікитенко 1996: 205-210). Все це наштовхує на думку про прагнення до історичної правдивості, об'єктивності, меморіальності, або, у всякому разі, намагання обгрунтувати історичну правду шляхом введення ілюстративних документальних елементів. Як тут не пригадати історичний метод дослідження та документування історичних подій, до якого вдавались вітчизняні літописці, про що писав К.Каргер. То Софію Київську могли сприймати вже у той час не тільки як храм, але й свого роду історичний музей, скарбницю культурних цінностей. *"Храм св.Софії був справжнім музеєм, що міг бути поставлений в ряду найвизначніших мистецьких пам`яток Європи XI ст."*, — писала Н.Полонська-Василенко (Полонська-Василенко 1992: 192). І вона мала рацію, розглядаючи цей мистецький комплекс з точки зору музейництва свого часу. Думаємо, що вона не дуже помилилась, якби подивилась на нього із середньовіччя. Бо для останнього, зразком "справжнього музею" все ще лишався Александрійський музейон — установа перш за все наукова та освітня. Тим часом, крім зібрання чисельних мистецьких, історикокультурних цінностей, бібліотеки, скрипторію, архіву в Св.Софії існувала школа вищого типу (Omeltchenko 1982: 14-16). Нарешті, *"наявність висококультурних людей, що їх зібрав навколо себе Ярослав, дала право М.Грушевському писати про першу «Академію наук» часів Ярослава"* (Полонська-Василенко 1992: 132). То ж маємо підстави вбачати в Св.Софії XI ст. якщо й не музей в сучасному розумінні, то у всякому разі домузейну форму нагромадження та використання історико-культурних цінностей. Це ж можна сказати, мабуть, про деякі інші визначні храми та монастирі Давньої

Русі, для яких Десятинна церква та Св.Софія були взірцем. Саме життя, начебто підтверджує цю думку: для наших сучасників Св.Софія — одночасно і храм, і музей. Зарубіжне музейництво дає чимало прикладів співіснування того та іншого. Тому сьогодні вже не здається такою наївною "філологічна" гіпотеза генезису музейництва, висунута "мистецтвознавцями" XVIII-XIX ст. і розвинута Ф.Шмітом. Вона виявляє наступність між давньогрецькими храмами муз і музеями новітнього часу. Проміжною ланкою на шляху становлення останніх були і лишаються християнські храми — одна з перших вітчизняних домузейних форм нагромадження та використання історико-культурних цінностей. Всі вони широко використовувались церквою як засіб ідеологічного впливу, соціалізації молоді, міжпоколінної трансмісії культури. Не останню роль в цьому відігравав церковний ритуал, богослужіння, мета якого — пов'язати світ реальний і потойбічний. Складний за формою і урочистий, що включав читання священних книг, співів, використання культових речей — високохудожніх творів мистецтва, реліквій, іншого "реквізиту", він був важливим фактором емоційно-психологічного впливу, справляв сильне враження. Щодо освіти та релігійного просвітництва церква відігравала значну роль. Школа грамоти, як свідчать численні іконографічні та документальні матеріали, всупереч твердженням окремих істориків освіти, все ж розміщувалась при церкві. Безперечно, навчання в ній не обмежувалось набуттям навичок читання та письма, рахунку, саме тут відбувалось прилучення молоді до нової релігії, її історії та географії, ієрархії цінностей, норм моралі. Робилось це у привабливій наочній формі, що забезпечувалось всім архітектурно-художнім оформленням церковного інтер'єру. Так на місце традиційному способу передачі досвіду і знань молодим поколінням, в якому важливе місце посідала орудійна форма, слово та особистий приклад, з цивілізацією прийшов новий: школа "книжного вчення" пов'язана з новим етапом у розвитку цивілізації, освіти, культури Давньої Русі. Дальше ускладнення суспільного життя, міжнародних зв'язків, прилучення до досвіду світової цивілізації, нагромадження фонду різноманітних знань вже не дозволяли утримувати і передавати їх за допомогою лише людської пам'яті і традиційних засобів комунікації без допоміжних ефективних засобів прилучення та спілкування. Писемність, освіта закладали підвалини нової системи культури, поступово витискуючи предметні форми нагромадження соціального досвіду. Але, як і будь-яка динамічна культура, культура Київської Русі створила й нові своєрідні резервуари нагромадження інформації — архіви, бібліотеки. Осереддя інформації та різного роду її носіїв, що чекають свого часу, коли виникла відповідна культурна потреба, вони органічно увійшли в культуру середньовіччя, збереглись до нашого часу, існують поряд з музеями, виконуючи близьку їм функцію, але іншими засобами та методами. Тож і перебувають ці інституції в одній системі, а згодом інтегруються.

Таким чином, у давньоруській культурній сфері спостерігаємо суспільну потребу нагромадження матеріальних та естетичних, мистецьких цінностей, що виявляється у паралельному формуванні храмових та цивільних феодальних скарбів, казносховищ. У різні часи джерела, методи та мотиви надходжень до них були різні. Це нагромадження підпорядковано розв'язанню політичних, ідеологічних завдань. У ставленні до світу речей поряд із матеріальним інтересом, утилітарним, практичним підходом виявляється ясно виражений естетичний, меморативний, зароджується — пізнавальний. Спостерігається нагромадження реліквій, речей незвичайних, забутих, спроба їх псевдонаукового тлумачення. Вже з часів давньоруської державності формується особливий культ "пам"ятних" місць, домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей (скарб, скарбона, ризниця, храм, бібліотека, архів). Важливим наслідком тогочасного культурного розвитку було прилучення наших пращурів до цивілізованих форм успадкування історико-культурної спадщини, соціалізації за її допомогою наступних поколінь.

Після татарської навали 1240 року культурне життя із Середнього Подніпров'я перемістилося на північ та захід. Те, що Данило Галицький добирав найбільш видатні речі із київських церков для своїх резиденцій — характерна риса упадку культури і духовного життя Київської землі, вважав М.Грушевський (Грушевский 1991: 65). Цей факт чи не є кращим свідченням того, що традиція успадкування історико-культурних цінностей настільки вкорінилася на Русі, що ніякі навали і суспільні кризи вже не могли відлучити наших пращурів від цієї специфічної форми освоєння предметного світу.

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин Д.А. Археологические разведки и раскопки. — М., **1959.**

Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. — М., **1971.**

Антонович Д. Книга рукописна // Українська культура. — К., **1993.**

Анучин Д.Н. Из поездки к истокам Волги и Днепра // Северный вестник. — **1894. — № 8.**

Арутюнов С.А., Жуковская Н.Л. "Святые" реликвии: миф и действительсность.—М., **1987.**

Бестужев-Рюмин К.Н. Русская история. — СПб., **1872.**

Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М. Нариси музейної справи. — К., **1959.**

Боровский Я.Е. О некоторых вопросах топографии "Города Ярослава" Древнего Києва / / Древнерусский город. — К., **1984.**

Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені і незнайдені. — К., **1985.**

Высоцкий С.А. Древнерусская историческая тема светской живописи Софийского собора в Києве // Южная Русь и Византия.— К., **1991.**

Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. — К., **1991.**

Дополнение к актам историческим. СПб., **1846.** — Т.1.

Дукельский В.Ю. Музейный предмет // Советский музей. — №1. — М., **1986.**

Житие Феодосия // Изборник. — М., **1969.**

Каргер М.К. Древний Киев.— М.-Л., **1958.**

Корзухина Г.Ф. Русские клады X-XIII вв. — М.-Л., **1954.**

Корнилович К.В. Окно в минувшее. — Л., **1968.**

Крип'якевич І. Історія української культури // Українська культура. — № 5-6. — К., **1993.**

Лихачова В.Д. Исскуство Византии IV-XVв. — **1981.**

Літопис Руський. — К., **1989.**

Лобос В.Ф. Методологическое значение культурологических универсалий // Археология и методы исторических реконструкций. — К., **1985.**

Малицкий Г.Л. Основные вопросы истории музейного дела в России (до 1917) // Очередные задачи перестройки работы краеведческих музеев. — М., **1950.**

Мезенцева Г.Г. Музеи Украины.—К., **1959.**

Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., **1992.**

Музееведение. — М., **1988.**

Нікітенко Н. Історичні сюжети розпису башт Софії Київської // Філософія. Історія культури. Освіта. — Х. — **1996.**

Омельченко Ю.А. Предмет музейного значення на терені краєзнавства // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство України: традиції і сучасність." — К., **1995. —** Ч. 2.

Омельченко Ю.А. Джерела вітчизняного музейництва // Культурологічні студії: Збірник наукових праць.— К.: КМАсаДешіа, **1996.**

Орлов Р.С. Тьмутороканський болван "Слова о полку Ігоревім" // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, **1993.**

Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. — К., **1992.** — Т. 1.

Разгон А.М. Музейный предмет как исторический источник // Проблемы источниковедения истории СССР й специальных исторических дисциплин. — М., **1984.**

Рачковский С. Опыт собирания исторических записок в городе Рославле. — Рославль, **1885.**

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., **1987.**

Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., **1908.**

Сементовский П. Киев и его святыни, древности, достопримечательности. — К., **1876.**

Свєнціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. — Львів, **1920.**

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., **1989.**

Станюкович Т.В. Этнографическая наука и музеи. — Л., **1978.**

Тихомиров М.Н. Крестьянские городские восстания на Руси XI-XII в. — М., **1955.**

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., **1992.**

Толочко А.П. "Порты блаженных первых князей": К вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия. — К., **1991.**

Тяжелев В.Л. Малая история искусств. Искусство средних веков Западной и Центральной Европы. — М., **1981.**

Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. — М., **1986.**

Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., **1996.**

Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела. — Харьков, **1919.**

Museologie: /Diskussionmaterial/, **1981.** Berlin.

Omeltchenko Y. Kiev, berceau de la civilisation des Slaves orientaux // Commision de la R.S.Q. d'Ukraine pur l'UNESCO. Bulletin 1 /23/. **1982.**

Странски З. Музеологията като наука // Музеи и паметници на културата. №6. София. **1981.**

Stransky Z. Predmet muzeologie // Sbornik materialu, prveho muzeologickego symposia. Brno. **1966.**

Jahn I. Die Museologie als Lehr — und Forschungsdisziplin mit spezieller Berucksichtigung ihrer Funktion in naturhistorischen Museen, Geschichte, gegenwartigen Stand und theoretische Grundlagen. Teile I-V // Neue museumskunde № 3. Berlin. **1979.**

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	Археологический Альманах, Донецк.
АВ	Археологические Вести, С.-Петербург.
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград.
АО	Археологические открытия, Москва.
АУ	Археологія, Київ.
БКИЧП	Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, Москва.
ЗИН	Зоологический институ РАН, С.-Петербург.
ВДИ	Вестник древней истории, Москва.
ИАК	Исследования археологической комиссии, Москва.
ИПК	Исследование Палеолита в Крыму, Киев, 1979.
КВТУ	Каменный Век на Территории Украины, Киев, 1990.
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материаль ной культуры, Москва.
МАСП	Материалы по Археологии Северного Причерноморья, Москва.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград.
МКАИЧПЕ	Международная Конференция Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы.
НТШ	Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка, Київ.
РА	Российская археология, Москва.
СА	Советская археология, Москва.
ТКИЧП	Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, Москва.
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца, Киев.

AA	American Anthropologist.
AmA	American Antiquity.
AR	Arheologicke Rozhledy, Praha.
BSPF	Bulletin de la Societe prehistorique francaise, Paris.
JAR	Journal of Anthropological Research.
JFA	Journal of Field Archaeology.
L'A	L'Anthropologie, Paris.
L'HN	L'Homme de Neandertal, Liege.
PE	Prehistoire europeenne, Liege.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, London.
WA	World Archaeology, London.